

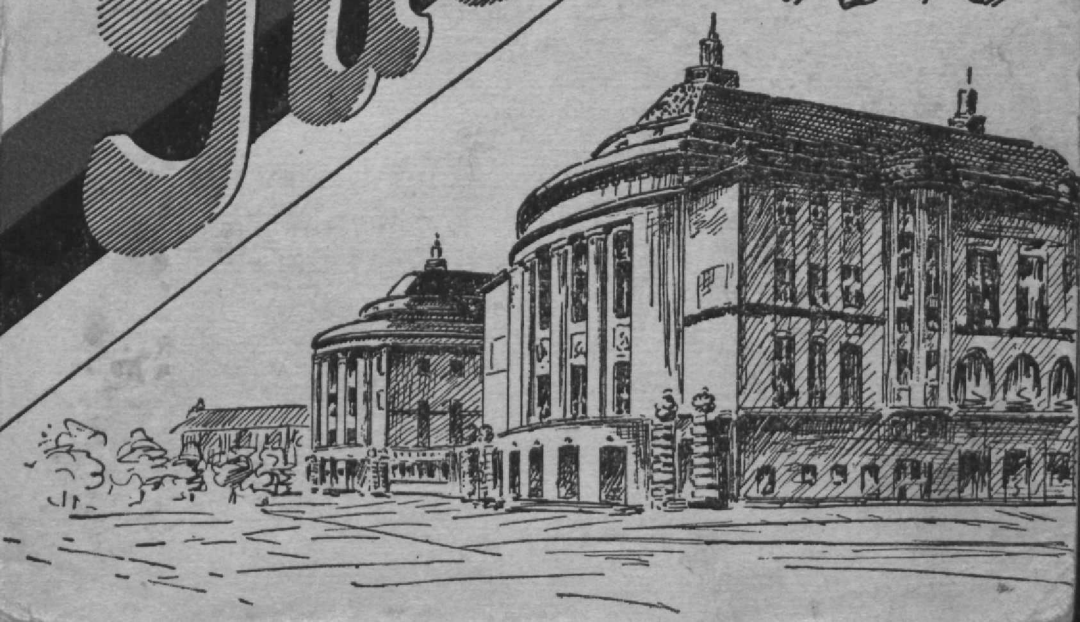

1816 -

Eestimaa talurahva
Vabastamise
100-aasta

Jubbel

- 1916

23. mai 1816 — 23. mai 1916

Eestimaa talurahva vabastamise
100-aasta juubel

23. mail 1916. aastal

Robert Berendsen

2- 122.724

Tallinn.

	L. V. B.
№	In. 295.330

2

A. Kūmmeli trükk, Tallinnas.

Orjadele.

(Sissejuhatuse asemel).

Ehk piinab teid mälestus-valu,
Hirm tumeda saatuse ees;
Kus maal iga urtsik ja talu
On nukruse — kurbtuse sees!
Jah, mässamas orjade kari,
Neil sõnad küll vägevust täis,
Õnn, vabadus oli see vari,
Mis hulka petmiseks käis.

Kas pole kõik orjade perest,
Eks ole suur orjade parv?
Võib orjus siis lahkuda verest —
Nii väike on julgete arv!
Kes karjas, see vaimust on vaene,
Kui võitluses heidetud kilp;
Ükskõik, kas ta mees ehk naine,
Ta nõder, ta närune hõp!

Ehk valus küll meile see tunda
Kui orjana langenud vaim!
Kes julgeb meist lippu veel kanda?
Kõik küürutab maha, kui taim!
Meid kadedus, auahnus närib
Me' arad, kui julgem on ees,
Jonn, tighedus mõistuse närib,
Et võistluses olla saaks mees.

Võib ülanda muistesid aegu,
Mil vahvam on võidelnud põlv;
Kuid kahtlema sunnib ka praegu,
Kas paremat näinud me' nõlv!
Oh, sajatud olgu need ajad,
Mis julguse võimu meilt viin'd;
Mis leinaga täitnud oli majad,
Et järele jäi neist piin.

N. Päts.

1. Vabaduse-juubeli pühitsemise mõtte tekkimine.

Talurahva vabastamine pärisorjusest on kahtlemata üks tähtsam lehekülg Eesti rahva hallis ajalooraamatus. Mitte üksinda Eesti kirjanikud ei ole vabastamise tähtsust oma kirjatöedes kõrgeks kiitnud, ei ole ka üksinda Eesti luuletajad vabadusele ja vabastajale keisrile Aleksander I oma vaimustavamaid luuletöösid pühendanud, vaid ka meie lihtrahva keskel, iseäranis vanema põlve seas, elab armas mälestus orjapõlve kadumisest edasi, ja 23. märkuu päev 1816. a., mil talurahva vabastamine omale tegeliku aluse sai, jääb Eesti rahva minevikku heledama tähena hiilgama.

On täiesti arusaadav, et päev, mil Eesti rahva isikline vabadus 100 aastat vanaks sai, tähelepanemata ei võinud mööda minna. Juba mitu aastat tagasi hakkasid Eesti seltskonnategelased vaikselt küsimust puudutama, kuidas tähtsat ajaloolist juubelipäeva väärikselt pühitseda. Tartu muusikapäeval 1909. a. oli see küsimus ühes kitsamas seltskonnategelaste ringis kõneaineks; suurel Tallinna laulupeol 1910. a. puudutati jälle seda küsimust; esimesel Eesti asunikude laulupeol 1912. a. Narvas kõnelesid asunduste tegelased selle üle, kuidas kodumaa küll oma 100-aastase vabaduse kestvust mälestab. Esiotsa läksid arvamised lahku, kas 1916. aastal vabastamise juubelit pühitseda, või seda

1919. a. edasi lükata, mil Liivimaa talurahva vabastamisest 100 aastat täis saab. Lõpuks aga jõuti enam-vähem sellele arvamisele, et 23. mai 1816. a. Eesti talurahva vabastamisele aluspäevaks oli, ja sellepärast ka 23. mail 1916. a. seda sündmust mälestada tuleb.

Nagu ikka, nii arutati ka seda küsimust esiotsa kitsamates ringkondades. Eesti ajakirjandus andis omalt poolt vahetevahel asjale hoogu. Kindlamakujulisi ettepanekuid, ehk kavatsusi, ei tehtud aga mitte. Üleüldine arvamine oli, et vabadusejuubelit suurema laulupeoga tuleb pühitseda. On ju eestlastel harjunud kombeks saanud tähtsamaid sündmusi ülemaaliste laulupidudega mälestada.

Vabaduse-juubeli pühitsemise küsimust puudutas Eesti ajakirjandus esimest korda kõige mõjuvamalt märtsikuul 1911. Nimelt sai 31. märtsil 1911. aastal 100 aastat sellest täis, kus keiser Aleksander I selleaegsele siseministrile O. P. Kosodavlevile Eesti-maa talurahva seisukorra parandamise asjas käsukirja andis, mis hiljem talurahva vabastamise sündmusele nurgakiviks sai. Selle käsukirja tõlge toimetati Eesti vanema ajakirjaniku Konstantin Päts'i poolt kõikidele Eesti ajalehtedele, kus see siis ka ilmus. Et selle ajaloolise dokumendi tähtsus meie rahva kohta suur, siis trükime selle siinkohal ära.

Käsukiri käib järgmiselt:

„Sisemiste asjade ministrile Kosodavlevile antud

Kõigekõrgem Käsukiri.

Ossip Petrovitsh!

Eestimaa rüütelkonna nimel rüütelkonna peamehe parun Stackelbergi poolt Minule äraantud

palvekirja, milles rüütelkond talurahva seisukorra muutmist kavatses, ja neid üleüldiseid aluseid, mille peale ta tulevikus talurahva seadust soovib põhjendada, olen Mina iseäraliselt heameelega lugenud.

Neist paberitest näen Mina, et Eestimaa rüütelkonda tema ettevõttes, mõisade talupoegade head käekäiku edendada, ainult puhas soov juhtimas on, ja et need üleüldised alused, millega ta talurahva tulevat põlve kavatses põhjendada, täiesti vabad on igasugustest kahtlastest omakasu püüetest.

Sel näol seda rüütelkonna eelnõu, mis selle kõrgest sündinud seisuse mõttele, tundmustele ja silmapaistvale haridusele nii suureks auks on, heaks kiites, ei või Mina tähendamata jätta, et see vabatahtline rüütelkonna etteastumine Minule seda meeldivam on, et rüütelkond oma maaharijate elujärge parandades ühtlasi ka kõige kindlamalt enese heakäekäigu eest hoolitseb.

Sellepärast, selle mõisnikkude usaldustäratava eelnõu täidesaatmist Enese poolt toetades, luban Mina heameelega, et nad oma seaduse neile alustele rajaksid, mis nad minule esialgselt esitlesid ja mis lühidalt järgmised olid:

1) Mõisnikkudel ei ole luba talurahvast üksikult ega perekondadena müüa, võõrandada ja omanduseks kinnitada.

2) Maad, mis mõisnikkude omanduseks jääb, võivad talupojad mõisnikkudega tehtud vabatahtlike lepingute põhjal ajutiselt tarvitada võtta.

3) Niisuguseid vabatahtlisi lepinguid võib tegema hakata neli aastat pärast seda, kui uus talurahva seadus kinnitatud ja kuulutatud on. Järg-

mise kuue aasta jooksul võib talupoegadele lubada, kui keegi seda soovib, endiseid kohusid täites veel oma kohtadele edasi jääda, ilma et lepinguid oleks tehtud.

Selle juurde arvan mina tarvilikuks tähendada, et eelnimetatud kuue aasta jooksul peavad talupojad, kui nad lepinguta tahavad endistel oludel paigale jääda, ise sellest ametikohtadele teada andma, et seal nende vabatahtline soov oleks aktidesse kirjutatud.

4) Talupoegade hulkumise takistuseks tuleb abinõusid maksmata panna.

5) Kõik avalikud riigi kohustused, mis isiklised mõisnikkude kanda ei ole, tulevad talurahva kogukondade vastutada jätta.

Siin tuleb kohustusi lahutada, nimelt — ühed mõisnikkude, teised kogukondade kanda jätta. Sest tuttav on, et mõned isiklised kohustused ainult talupoegade kanda on, nagu: pearaha ja teised maksud, nekruandiandmine jne. Peale selle on maa peal asuvad kohustused, millede liiki kuuluvad kirikute, teede, postihoonete jne. korrastamine. Need kohused võivad mõisnikkude ja talupoegade vahel tehtavate kontraktide sisuks olla. Nende maade eest, mis mitte nagu harilik talupoegadele ajutiselt tarvitada ei anta, vaid mõisnik oma kätte jätab, peab ta ise vahekoritse osa üleüldiseid kohustusi kandma ja selle eest vastutama.

6) Talupoegadele antavat vabadust tuleb eluaseme valikus Eestimaa piiridega kitsendada ja ühtlasi neile mitte muud tegevust lubada, kui põlluharimist, ja teisa põllumajandusele kohaseid töösid.

7) Maad päriseks omandada on Eestimaa talupoegadel seesama õigus, nagu üleüldse seaduses on määratud.

Niisugustel üleüldistel alustel luban Mina Eestimaa rüütelkonnale enese hulgast iseäralist komiteed valides täielikku ja põhjalikku talurahva seaduse eelnõu valmistada. On see valmis, võib Eestimaa rüütelkond erakorralisele maapäevale kokku tulla, kodanlisele kubernerile sellest teatades; viimasele ei jäta ka Teie sellest teadet ette saatmast, ühtlasi tema tähelepanemist selle peale juhtides, et see toimetus kuni lõpuni tuleb avalikkuse eest varjul hoida.

Kui talurahva seaduse eelnõu maapäeval läbi on vaadatud, tuleb see kinnitamiseks Teie kaudu Minule ette panna.

Sel kombel Eestimaa mõisnikkude poolt minule avaldatud kiiduväärilisele soovile, nende talupoegade elujärge parandada, vastu tulles, ei kahtle Mina sugugi, et nad selle kohta käivas seaduse-eelnõus niisama palju heatahtlust avaldavad, nagu selle esialgsete põhjusemõtete kujutamises see juba sündinud on. Rüütelkond teenib sellest omale õiguse Minu tänu saamiseks, ja on ühtlasi heaks eeskujuks oma kaaskodanikkudele. Tänuulik tuleb põlv aga ei unusta iial nende nimesid.

Muidu Teile armulik

Aleksander."

Selle ajaloolise dokumendi avaldamise puhul kirjutas „Peterburi Teataja“ 30. märtsil 1911. a. Eestimaa talurahva vabaduse-juubeli lähenemise kohta järgmist:

„Juubel läheneb.

Eesti talurahva vabastamise ajaloos võime homme, 31. märtsil, esimest sajaaastast tähtsama sündmuse mälestuspäeva näha; nimelt pandi siis keisri Aleksander I. käsukirjas vabastamisele kindel nurgakivi.

Meie võime nüüd Baltimaa talurahva vabastamist mitmesugustelt seisukohtadelt arvustada, kuid muuta meie teda ei või, vaid peame sel alusel edenema, mis saja aasta eest pandud. Iga rahvas mälestab üleüldise tähtsusega sündmusi oma elus; meil on niisugusi sündmusi vähe, sest et meie kui rahvas, kuj ühendatud ja korraldatud kogu, alles kõige viimasel ajal teiste rahvaste kõrvale asunud oleme. See sündmus, millest homme sada aastat mööda jõuab, ei ole ka mitte meie, kui koondatud kogu tegevuse vilja, kuid tal on, olgugi ta teiste ja meile võõrastest kasudest tekkinud, siiski ülisuur tähtsus meie rahva elus. Saja aasta eest pandi meie tärgavale edenedmisele, meie rahva elule uus alus. Kitsastel teedel oleme selle saja aasta jooksul pidanud käima, palju on meil veel tegemata jäänud, kuid siiski ei või keegi seda salata, et meie rahvas nüüd jõudsalt edemas on. Tuleviku lootused laienevad ja kõvenevad meil kõigi kitsenduste peale vaatamata. Mitte ainult need ei püüa edasi, kelle elujärg lähedam on, vaid laialiselt käib nüüd meie tung elujärge juba eneste jõul parandada. Meie ei ole enam sidemeta ja iga tõuke ees lagunev inimeste salk, vaid kõigi vahede peale vaatamata, tunneme endid ühise rahva olema, kellel midagi ühiselt võtta ja kaotada on. Nägemata ja vaikselt oleme seda hoonet ehitanud, nägemata on ta kasvanud — vaikselt pandi talle ka saja aasta eest esimene nurgakivi.

Meil on siis küllalt põhjust homme oma mõtetega selle aja juurde tagasi lennata, kui 700-aastane orjaõõ esimeste koidu kiirte ees kahvatas. Tuleme seda meelde, kui suurt rõõmu see meie esivanematele siis sünnitanud, oleksid nad 31. märtsil 1811. a. antud käsukirja sisust kuulnud — kuid sedagi ei antud neile siis teada.“

Nii tärkas juubeli pidustamise mõte mitte üksinda kodumaal, vaid ta leidis vastukõla ka teinepool Naroovat — Eesti asunikude keskel. Aga enne, kui kavatus, kuidas vabaduse-juubelit õieti pühitseda, omale kindlamat kaju oleks jõudnud võtta, lõi 1914. aastal suur Euroopa sõda lõkkele. Sõja mõjul soikus seltskondline

elu; iseäranis andis sõja mõju ennast maal, külades, tunda. Kooliõpetajad ja teised nooremad tegelased kutsuti püssi alla. Vaikisid laulukoorid ja seltskondlised kooskäimised harvenesid karmi sõjaseaduse tõttu. Oli igapähele selge, et sõja-aja oludes võimata on ülemaalist laulupidu korraldada, ja nii jäeti laulupeo mõte varemalt kõrvale, kui sellega laiematele hulkadele oleks esinetudki

Teisest küljest tõstis aga sõjakuulutus isamaalist vaimustust. Üleüldine arvamine oli, et sõda meie kodumaale lahendamaid poliitilisi tingimisi loob. Iseäranis mõjus selleks Vene vägede ülenjuhataja suurvürst Nikolai Nikolajevitshi üleskutse Poola rahvale. Eesti rahvas seas valitses visa arvamine, et kui Poola rahvale sõja lõpul „paremaid päevi“ töötatakse, siis ka Eestimaast tähelepanemata mööda ei minda. Ja see sõja mõjul tekkinud isamaaliste tunnete kõvenemine andis vabadusejuubeli pühitsemise mõttele suure tõuke.

Päris kindlasti võeti juubeli küsimus alles 1916. a. kevadel päevakorraks. Nii kui harilikult, nii oli ka selles asjas Eesti ajakirjandus eelsammujaks ja teerajajaks. Tallinna suuremad Eesti ajalehed „Päevaleht“ ja „Tallinna Teataja“ pühendasid tähendatud küsimusele rohkesti oma veergudel ruumi ja olid sellel ühemeelisel arvamisel, et tähtsat päeva tähelepanemata mööda minna ei tohi lasta. „Postimees“ Tartus oli esialgu küll teisel arvamisel; ta leidis, et aeg üleüldiseks vabadusejuubeli pidustamiseks praegu vaevalt kohane on, vaid sündsam oleks juubeli pühitsemist 1919. aasta peale edasi lükata, kus Eestimaa ühes Liivimaaga ühiselt tähtsat sündmust mälestaks. Et aga Tallinna pool juubeli pidustamise mõte ikka rohkem läbi läi, siis ei töötanud ka „Postimees“ ettevõttele vastu, — pidi ju 23. mai juubelipidustus Tallinnas ainult kohalist laadi kandma.

Tallinna Eesti seltside eestseisustes võeti asi kõne alla ja pidustamise ettevalmistuse tööd algasid.

II. Koosolekud ja ettevalmistused.

Juba aprillikuu algupäevadel olid Tallinna Eesti vanemad seltskonnategelased juubelipidustuse asjus ühe koosoleku pidanud, kus aga mingisuguseid kindlamakujulisi otsuseid ei tehtud. Sellest koosolekust ei jäänud ka mingisugust protokollit järele, nii et raske on tagant järele kindlaks teha, kes seal koos olid, ehk mis seal räägiti. Alles 19. aprillil 1916. a. peeti „Estoonia“ ja „Lootuse“ seltside eestseisuste algatusel „Estoonias“ koosolek ära, millest peaaegu kõikide Tallinna Eesti seltside ja Eesti ajalehtede esitajad osa võtsid. Tähen datud koosolekut juhatas „Estoonia“ esimees J. Linnamägi, protokollit kirjutas A. Einer. Koosoleku protokollit, mida kui ajaloolist dokumenti siinkohal avaldame, käib järgmiselt:

Tallinna Eesti seltside omavaheline erakorraline nõupidamine „Estoonias“ 19. aprillil 1916. a.

Nõupidamisest võtavad osa:

- Eesti Selts „Estoonia“ poolt — J. Linnamägi,
- A. Busch, J. Bergmann, J. Lepa, V. Kargaja, H. Kurrikoff.
- „Estoonia“ muusika osakonna poolt — õp. Hurt;
- Osaühisus „Estoonia“ — Dr. K. Lüüs;
- Käsitöölise Ab. Selts — K. Mikita;
- „Lootuse“ selts — J. Reinthal;
- „Valvaja“ selts — J. Rosfeldt;
- „Kalevi“ selts — Laanekorb;
- „Pandorini“ selts — P. Kühle;
- Tallinna Eesti Põllumeeste Selts — J. Jaakson;
- Eesti Kunsti Selts — P. Parikas;
- Treialite Selts — Reimann ja Kana.

Ajalehtede poolt olid asemikkudeks:

- „Päevaleht“ — A. Veiler,
- „T. Teataja“ — R. Berendsen,
- „Ühistegevuseleht“ — J. Kukk,
- „Ristir. p. p. l.“ — H. Prants.

Päevakorras on küsimus, kuidas Eesti talurahva 100-a. vabastamise mälestuspäeva kõigekohasemalt pühitseda.

Et selle, meile ajalooliselt nii kalli päeva pidustamine üleüldist laadi kannaks, siis otsustatakse Eestimaa linnade ja vallaomavalitsuste, seltside ning ühisuste poole sellekohase üleskutsega pöörata. Hra Berendseni poolt seks kokkuseatud üleskutse loetakse ette, leitakse kohane olevat ja otsustatakse otsekohe trükki anda. Üleskutse saadetakse peale linna- ja vallaomavalitsuste ainult haridus- ja kultuurilistele seltsidele ning ühisustele.

Läbirääkimistel, kuidas just Tallinnas tuleks juubeli pidustusi korraldada, seletab hra Berendsen, et vahepeal mõte liikuma pandud kusagilt ruumi muretseda, kus mälestuspäeval pidulikku aktust võiks pidada, millest osavõtma ka valitsuse esitajaid kutsutaks. Aktuse lõpul võiks ka keisrile saadetava truualamlise telegrammi tekst kokku seada.

Mikita leiab ka, et igal üksikul seltsil võimata midagi iseseisvalt ette võtta, olgugi et viimasel koosolekul sellekohane otsus tehtud.

Berendsen toonitab veel korra piduliku aktuse tarvilikkust, sest terve asi kaotaks sellela palju.

Rosfeldt toetab Berendseni ettepanekut.

Veiler on ka aktuse poolt. Ta soovib seks realkooli saali ja arvab, et rahvatungi ärahoidmiseks aktusele piletidega sisselaskmine tarvilik oleks. Aktus jätkaks palju parema mulje, kui ainult esitajate kubeneri juurde minek.

Busch arvab, et realkooli saali saada võimalik ei ole, sest Kirjanduse selts peab seal 22-dal oma koosolekut kuna 23-dal jälle seal eksternide eksamid olla.

Hurt avaldab lootust, et saali saamiseks takistusi olla ei võiks, sest koolid lõpetavad seks ajaks töö, ja eksamitegijatega saab juba hakkama.

Linnamägi paneb ette aktuse algust kell 1. p. määrata.

Kukk on ametliku aktuse vastu, sest see ei olla oma ametliku laadiga küllalt meeoleu kohane. Pealegi peetakse seal ainult venekeelseid kõnesid ja neidki väga piiratud kujul.

Berendsen rahustab kahtlejaid ja loodab, et kõnede asjas takistusi ei võiks olla, sest aktusel ei peeta mitte poliitilisi kõnesid, vaid puhas ajaloolisi.

Et korra selgusele jõuda pannakse aktuse küsimus hääletamisele: poolt on 14 — vastu 0.

Linnamägi on selle poolt, et aktuse pidamiseks siiski realkooli saali katsutaks muretseda ja ei maksaks enne mõnda teist ruumi otsima hakata.

Järgmiseks päevakorra punktiks on küsimus, kuidas aktust pidada:

Berendsen paneb ette: 1) Vabastuse manifest Eesti keeles ette lugeda; 2) riigilaul; 3) päevakohased pidukõned; 4) koorilaul. Saal tuleks dekoreerida. Ettepanek leiab heakskiitmist. Kavatsuste korraldamiseks valitakse 5-liikmeline komisjon:

1) Busch; 2) õp. Hurt; 3) A. Veiler; 4) Berendsen; 5) Reinthal.

Reinthal arvab et vähematel seltsidel raske on iseseisvalt midagi paremat korraldada, peaks katsutama ühiselt mõnesugust pidu toime panna, kus eeskavas 1) koorilaul ja 2) sellekohased kõned oleksid. Sarnane ühine pidustus võtaks mõnel seltsil võimaluse sellel ajal tantsupidu toime panna.

Linnamägi kardab, et vast siiski mõnesugustel põhjustel tuleb aktus ainult seltside asemikkude osavõtmisel ära pidada ja truualamlise telegrammi saatmiseks kubernerile juurde sellekohane saatkond saata. Sest paremat muusikat ei ole pidustuse ajaks võimalik saada, samuti ei jõua ka laulukoorid lühikese ajaga midagi korralikku ette valmistada, tuleb kõik see halvasti välja, siis heidab see jälle kõige Eesti asja peale varju.

Hurt leiab, et õigust ei ole keelata mõnedel seltsidel ühiselt midagi ette võtta, kuid siiski kohasem oleks pidustused edasi lükata 1919. a. peale.

Berendsen: Kui 23. mai tõesti pühaks muutub, mis pakume siis suurema rahvakogule, kui väiksemale ringkonnale toimepandava aktusega lepime?

Linnamägi soovib igal seltsil oma kodus midagi nii väiksel viisil korraldada, sest Harjuvärava mäel ei saa ju midagi kõlbulist toime panna ja kõnede kuulamiseks ei ole see ka küllalt kohane.

Veiler tähendab, et Käsitööliste Ab. Selts seda ühist pidu sunnib toime panema, et neil oma ruumi ei ole kus 1700 liiget aset leiaks. Ühiselt tahaksid päeva pidustada: Käsitööliste, Põllumeeste ja T. Majaomanikkude selts.

Dr. Lüüs arvab, et ikka peaks küll rahvale võimalust andma vabastusepäeval kokku tulla ja sellekohaseid kõnesid ning muusikat kuulda. Võiks ka ju Harjuvärava mäel teha, sest koht ei riku asja.

Lepa leiab, et rahvapidu vastu ei võiks midagi olla. Kui Harjuvärava mägi ei kõlba, siis on meil ju veel Põllumeeste seltsi aed, kus veel kohasem on seda korraldada.

Laanekorv paneb ette pidu „Lootuse“ aias toime panna. Kalevi selts annab ka oma platsi selleks puhuks tarvitada ja nii võiks rahvapidu eeskavasse ka spordi ettekandeid võtta.

Et mingi ühisele otsusele ei jõuta, siis jäetakse ühise pidu küsimus komisjoni hooleks.

Lõpuks paneb veel hra Lepa koosolejatele südame peale, et see pidu peaks ikkagi rahvapidu laadi kandma ning kõigiti tõsine olema.

Üleskutse, mis koosolekul vastu võeti ja seltsidele ning linna- ja vallavalitsustele otsustati saata, kõlas järgmiselt:

Linna- ja vallavalitsustele, seltsidele ja ühisustele
Eesti kubermangus.

Tallinnas, postitempli kuupäev.

Käsoleva aasta maikuu 23. päeval saab Eestimaa talurahva vabastamisest s a d a aastat täis. 23. mail 1816. a.

kirjutas vabastaja Keiser Aleksander I. vabastamise-aktile alla; nii võib seda päeva õigusega Eesti talurahva vabaduse ajaloo aluseks pidada, olgugi, et pärisorjus alles hiljem lõppes ja 23. mai akt maksma hakkas.

Nüüd, kus 100 aastat sellest tähtsast ajaloolisest sündmusest täis saab, kerkib küsimus, kas ja missugusel kujul meil seda tähtsat juubelpäeva pühitseda tuleks. Vaikides sellest, meile nii tähtsast ajaloolisest päevast, mööda minna ei oleks õigetele kodanikkudele, kes vabadust austavad ja vabaduse mõistet kõrgeks peavad, kohane, samuti ei ole äga ka praegune erakordne aeg, kus kogu rahvas sõjaraskuste all kannatab, suuremaks ülemaaliseks pidustamiseks sünnis.

Seda küsimust on Tallinna Eesti seltside esitajad eneste vahel harutanud ja otsusele jõudnud, et hoolimata erakordsetest raskustest, mida meie maa praegu kannatab, tuleb vabastamise-päeva siiski pühitseda. See pühitsemine sündigu nii ütelda koduselt, kuid siiski pühalikult ja tõsiselt. 23. maikuu päev olgu meile rahvalikuks pühaks. Seisku sel päeval, nii palju kui võimalik, igapäevane töö ja talitus (mahaarvatud see töö ja tegevus, mida riigikaitseks vaja); peetagu kirikutes vabastamise-päeva kohaseid jumalateenistusi, pidagu linnade ja valdade volikogud pidulikku koosolekuid; sedasama tehku ka seltsid ja ühisused. Linnad ja alevikud pangu ülemuse loaga majad lipuehtesse.

Tallinna Eesti seltside ja ühisuste poolt tehti „Estoonia“ seltsile ülesandeks sellekohase ettepanekuga Eesti kubermangu linna- ja vallavalitsuste kui ka seltside ja ühisuste poole pöörata. Selle ülesande täitmiseks palub „Estoonia“ eestseisus:

I. Linnavalitsusi:

Tehtagu ülemuse ees selleks sammusi, et 23. mail 1916. a. kõik kauplused, mis mitte esimesejärgu tarbeainetega ei kauple, kogu päeva kinni oleksid. Samuti avaldatagu selleks mõju, et vabrikud ja töökojad, mahaarvatud ainult need asutused, mis riigikaitseks töötavad, 23. mail seisaksid ja töölised tööst vabad oleksid. Pööratagu üleskutsega elanikkude poole, et linna majad lipuehtesse pandaks. Linnavolikogudel tuleks sel päeval pidulikku koosolekuid pidada, kus ainult päeva tähtsuse kohaseid küsimusi harutada.

II. Vallavalitsusi:

Avaldatagu ülemuse ees selleks palvet, et valla piirides olevad kauplused 23. mail kogu päeva kinni oleksid. Samuti pööratagu talu- ja mõisaomanikkude poole üleskutsega, et tähendatud päeval kõik avajikud tööd ja orjused seisaksid, mahaarvatud ainult need tööd ja talitused, mida riigikaitseks vaja. Valdade volikogud võiksid sel päeval oma koosolekuid pidada, kuid neil koosolekutel ärgu harutatagu mitte hari-likka jooksvaid harutuseasju, vaid ainult küsimusi, mille selle päeva kohane tähtsus. Nii võiksid vallavolikogud sel korral vallakooli, sõjameeste perekondi, kui ka teisa üleüldis- kasulikka asutusi ja ettevõtteid (Eesti Rahva Muuseum, Eesti Must-sinine Rist j. t.) meeles pidada.

III. Seltsa ja ühisusi:

Seltsid ja ühisused pidagu 23. mail oma erakorralisi üleüldiseid koosolekuid, kuna koosoleku päevakorda vabas- tamise-päeva kohased kõned tulevad võtta. Kus võimalik pole esmaspäeval, 23. mail koosolekut pidada, seal peetagu seda päev varemalt, s. o. pühapäeval, 22. mail. Muidugi tuleb neist koosolekutest seadusliku korra järele politseile teatada.

Seltsid, kellel see võimalik, võiksid sel korral ka rahvapidusid ja kontserta toime panna, kuş juures soovitav oleks, et eeskavas vabastamise-päeva kohane kõne ja laulud aset leiaksid.

Tungivalt palutakse aga neid pidusid ilma tantsuta ära pidada. Tants alandaks nende pidude väärtust, ega oleks silmapilgu tähtsuse ja tõsidusega sugugi kokkukõlas.

Märkus: Et 23. mail kui esmaspäisel päeval maa- ja kreisilinnade kirikutes jumalateenistuse pidamine mõnesuguste raskustega ühendatud on, sellepärast on „Estonia“ seltsi poolt vaimulikkudes asutustes selleks sammusid asutatud, et maa- ja kreisilinnade kirikutes pühapäeval, 22. mail, vabastamise-päeva kohaseid jumalateenistusi peetaks.

Tallinna Eesti seltsid tahavad vabastamise-päeva puhul, 23. mail, kubermangu ülema kaudu Keisri Majesteedile

Eesti rahva truualamiisi tundeid teada anda. Väga soovitav oleks, et kõik Eesti kubermangu linnad, vallad ja seeltsid oma esitajaid Tallinnasse saadaksid sellest osavõtma.

Tallinna Eesti seltside nimel

„ESTOONIA“.

Nii oli asjale tegelik alus pandud. Et „Estoonia“ üleskutse oma mõju maal avaldamata ei jätaks, selle eest muretses ajakirjandus. „Tallinna Teatajas“ ilmus juba mõni päev varemalt (15. aprillil) pealkirja all: „Kuidas mõtlevad meie vallad ja kihelkonnad vabastamisepäeva pühitseda“, järgmist:

„Oeldagu mis tahes, ehk kirjutatagu mis tahes, — Eestimaa talupojale jääb 23. maikuu päev tähtsaks päevaks. Sest sel päeval anti saja aasta eest vabastamise-aktile seadusline jõud, olgugi, et see tähtis akt alles hiljem maksma hakkas.

Kui nüüd orjapõlvest vabastamise tähtsust maha salata ei saa, siis on Eestimaa talupojal igatahes põhjust küllalt 23. mail pilku mineviku peale tagasi heita, läinud aegu ja olukorda vaimusilmade eest mööda lasta. Ja on kõigil neil, kes vabaduse mõistest lugu pidada mõistavad, küllalt põhjust 23. maikuu päeva, kui ajaloolist päeva, pidulikult pühitseda.

Nüüd tekkib ainult üks küsimine: kuidas peaksime seda nii tähtsat ajaloolist päeva pühitsema? Nagu teada, elame praegu rasket katsumiseaega üle, mitmesugused erakordsed koormad on meid rõhumas, mitmesugused mured muljumas. Tume-tõsised tunded täidavad rinda, pidutsemise meeleolu ei ole ühelgi.

Tallinna tegelased on omakeskel juba küsimust harutanud, missugusel kujul vabastamisepäeva tuleks pühitseda. Seal jõuti ühemeelisel otsusele, et midagi ülemaalist praegusel ajal ette võtta võimata — see jääks paar aastat edasi, kui Liivimaa talurahva vabastamise juubel kätte jõuab, — aga niisamuti oldi sellepoolest ühemeel, et vaikides Eestimaa vabas-

tamise-päevast siiski mööda minna ei või. Arvati siis kõige sündsamaks seda päeva nii-öelda koduselt pühitseda, kuid tõsiselt ja pühalikult, vabastamise-päeva vääriliselt.

Missuguse kuju peaks aga vabastamise-päev meie kihelkondades ja külades võtma? Andeksandmata oleks muidugi, kui maa, millesse vabastamise sündmus just kõige põhjapanevalt mõjus, selle tähtsa sündmuse nüüd ära unustaks.

Meie arvates peaksid meie kihelkonnad, vallad ja külad 23. mailkuu päeva täiesti pühapäevaks muutama. Oleks täiesti kohane, kui sel päeval ka kirikutes vabastamise-päeva kohaseid jumalateenistusi peetaks. Kuid vististi on see maal mõnesuguste raskustega ühenduses — 23. mail on esmaspäevasel päeval, sellepärast peaksid meie vaimulikud pühapäeval, 22. mail, sellekohaseid juttusi ütleva. Seltsid ja ühisused võiksid sel päeval ka kas erakorralisi üleüldiseid koosolekuid pidada, kus koosolejatele vabastamise tähtsust seletada; seltsid võiksid peale selle ka kontserta toime panna isamaaliste laulude ettekannetega. Muud kui ühte ei tohi seal juures ära unustada: nende pidude ja koosolekute tagatipuks ei tohi ühelgi tingimisel tantsu olla. See oleks häbiks kogu meie rahvale, kui meie teisiti sarnast tähtsat päeva ei mõista pühitseda, kui pillerkaari ja tantsuga. Kogu avalik arvamine saaks sõrmega selle seltsi peale näitama, kes vabastamise-päeval tantsu toime pani.

Valdade volikogud peaksid esmaspäeval, 23. mail, erakorralisi koosolekuid pidama ja küsimust harutama, mis selle tähtsa päeva mälestuseks ette võtta. Mitte igapäevaseid asju ei maksaks sel päeval harutada, vaid ainult mõnda sarnast küsimust, millel kogu valla kohta kultuuriline tähtsus. Neid küsimusi juba leidub, ja õige palju. Nii võiksid vallaisad sel päeval vallakooli, valla vaestemaja ja teisi sarnaseid asutusi, kui ka sõjameeste perekondasid ja Eesti „Mustsinist Risti“ meeles pidada. Peasi aga, et ühel ehk teisel kombel vabastamise-päeva mälestataks. Samuti ei oleks halb, kui seltsid, kes sel puhul pidusid toime panevad, pidu sissetuleku mõneks üleüldis-kasulikuks

otstarbeks annetaksid. Kuid ka siin tuleb tähendada: neid pidusid ei tohiks mitte sissetuleku mõttes toime panna, vaid ainult päeva tähtsuse pärast ja võimalikult nii odava maksu eest, et igalühel osa võtta võimalik.

Ka meie rahvakool ei pääse vabastamise-päevast mööda. On küll kooliaeg siis juba mööda ja koolilapsed laiali, aga neis koolides, kus kooliõpetaja olemas, võiks siiski, nii palju kui võimalik, koolilapsi kokku kutsuda ja neile päevakohane lastepidu toime panna, vähemalt neile vabastamise tähtsust selgitada. Neil mudilastel, vabadel kodanikkudel, ei ole vististi huvituseta kuulda, kuidas priius meile tuli...

Nii siis: vaikset, koduselt ja tõsiselt — aga pühitseme siiski seda ajaloolist päeva ja maitseme vabade kodanikkudena priiust, kallist annet... Kui kord olud paranevad, sõda lõpeb ja meie isad ja vennad vaenuväljalt tagasi tulevad, siis paneme pidukuued selga, võtame lipud kätte ja pühitseme üheskoos hulgani priiusepäha. Praegu ei ole, nagu juba alguses tähendasin, suuremaks pidutsemiseks paras aeg, aga vaikides ei lähe meie vabastamise-päevast siiski mööda, ega unusta sündmust, millal Eesti rahvale vabodus anti.“

Igas Tallinna Eesti seltsis hakati küsimust harutama, kuidas vabaduse-juubeli pühitseda. Otsustati, nii palju kui võimalik, juubelpäeval pidulikku koosolekuid kõnedega toime panna, peale selle aga ka üleüldisest pidustamisest, mida kõik seltsid ühiselt ette võtavad, osa võtta.

Seltsidevaheline nõukogu astus 26. aprillil teist korda kokku. Komisjon, kellel ülesandeks oli pidustuse programmi väljatöötada, oli tööga lõpule jõudnud ja andis oma tööst koosolekule aru. Selle koosoleku protokoll on järgmine:

Erakorraline nõupidamine.

26. aprillil 1916. a.

Koos on:

„Estonia“ seltsi eestseisuse liikmed. — Busch, Kippert,

J. Lepa, J. Bergmann, J. Linnamägi, V. Kargaja, A. Ant ja P. Parikas.

„Estonia“ muusika osakonna poolt — õp. Hurt;
Rahvahariduse selts — A. Veiler;
Intelligentide klubi — A. Veiler;
„Päevaleht“ — G. Luiga ja A. Veiler;
„Talu“ — instr. Johannson;
T. E. Põllumeeste Selts — M. Aitsam;
„Ristirahva Pühapäevaleht“ — H. Prants;
T. E. Käsitöölise Ab. Selts — K. Mikita;
„Valvaja“ — J. Rossfeldt;
Teatri osühisus — Dr. K. Lüüs;
E. Kunsti Selts — P. Parikas.

Päevakord:

Talurahva vabastamise-päeva piduliku koosoleku ja
2) ühise rahvapidu eeskavade läbivaatamine ja kinnitamine.

Koosoleku juhatajaks valitakse J. Lepa.

„Pandorini“ ja „Lennuki“ seltsi asemikud on teatanud, et ühisest rahvapidust osa võtavad ja kulusid kannavad.

Op. Hurt loeb komisjoni poolt kokkuseatud piduliku aktuse ja rahvapidu eeskavad ette.

A. Pidulik aktus:

- 1) Riigilaul (koor).
- 2) Eestimaa talurahva orjapõlvest vabastamise akti ettelugemine Vene ja Eesti keeles.
- 3) Kantate: Laul rõõmule — A. Läte.
- 4) Kõne talurahva vabastamisest — Vene keeles
- 5) Tervituskõned.
- 6) Kõne talurahva vabastamisest — Eesti keeles.
- 7) Koorilaulud.

Sisseminek pääsetähtedega.

B. Rahvapidu:

- 1) Riigilaul.
- 2) Ühendatud kooride kontsert.
- 3) Kõned:

- a) Kuidas priius meile tuji.
- b) Eesti Põllumees vabal ajal.
- c) Talumees linnakodanikuks.
- d) Eesti talurahva vaimline arenemine vabal aastasajal.
- g) Eesti talupoeg kui - linnatöeline.
- 4) Ilulugemised.
- 5) Muusika.

Rahvapidu pääsetähe hinnaks on komisjon 30 kop. määranud.

M. Kippert soovib eeskava täienduseks ka lastekoori laulusid võtta. Ta loodab seks 200-liikmelist lastekoori kokku saada.

Vilms soovib pidulikku aktust ainult seltskondliste asutuste esitajatega teha ja keisrile truualamlike telegrammi saatmiseks saatkond kubeneri juurde läkitada.

Busch: Meil on kaks ülemat valitsuse esitajat: komandant ja kuberner ning nii oleks soovitatav seda kõike korruga aktusel teha, muidu peaks veel kahele poole saatkonda saatma.

Berendsen leiab ka, et praegusel korral ei või kindluse komandandist mööda minna, sest praegune juhtumine on ikkagi teatava ajaloolise ajajärgu meeletuletus ja ei ole mitte üksi seltsi esitajate asi.

Bergmann: See küsimus on juba mineval koosolekul pikalt ja laialt läbiharutatud, nii et selle üle enam vajelda ei maksaks.

Berendsen ja Hurt soovivad ka lastekooride osavõtmist rahvapidust.

Lühemate vaielduste järele tunnistatakse vabastusepidude eeskavad komisjoni poolt väljatöötatud kujul heaks.

Berendsen soovib tungivalt, et kõik kõned, ehk vähemalt need, mis aktusel ette kantakse, komisjoni kätte läbivaatamiseks antakse, sest siin kõneldakse ja kogu Eesti rahva nimel.

Lõpuks tehakse veel rida sooviavalduse ettepanekuid, mis ka vastu võetakse. Nii kohustatakse kõiki seltside esitajaid komisjoni poolt kavatsatud tehnilistes töodes täidesaatmiseks „Estoonia“ büroo juures kaasa aitama. Et rahva-

pidu plats kaunis väike on — siis otsustakse osavõtmine maksuliseks määrata. Sissetulek läheks sõjameeste perekondade toetamiseks. Piletite hinnad oleksid 50 ja 30 kop. Linnaomavalitsustele saadetakse üleskutse Vene ja Eesti keeles, valjaomavalitsustele ja seltsidele ainult Eesti keeles.

Kohalikkude ajalehtede toimetustele otsustakse soovi avaldada, et 23. mail lehti mitte välja ei antaks, nii et ka trükitöölistel võimalus oleks vabadust maitseda.

Kirjatoimetaja: A. Eimer.

R. Berendsen.

August Busch.

Rud. Hurt.

Hiljem kujunes aga rahvapidu eeskava pidutoimkonna otsuse järele, veidi teisemaks. Nii võeti rahvapidu eeskava lõpuks järgmisel kujul vastu:

1. Riigilaul.
2. Kõne: „Kuidas priius meile tuli“ — õpetaja Mohrfeldt
3. Ilulugemine: „Mu isamaa nad olid matnud“ — pr. Veiler.
4. Ilulugemine: „Vabadusele“ — hr. Pinna.
5. Sõngakoor: a) Minu isa ütles mulle.
b) Sind surmani.
6. Kõne: „Eesti põllumees vabal aastasajal“ — hr. Birk.
7. Ilulugemine: „Eesti mäel“ — hr. Umberg.
8. Lastekoori laul.
9. Kõne: „Talumees linnakodanikuks“ — hr. Jansson.
10. Ilulugemine: „Veel pole kadund kõik“ — hr. Rossfeld.
11. Ilulugemine: „Kalevipojast“ — hr. Jungholz.
12. Kõne: „Vabakslastud talupoeg linna käsitöölisena“ — hr. Veiler.
13. Ilulugemine: „Eesti muld ja Eesti süda“ — hr. Jungholz.

14. Ilulugemine: „Kalevipojast“ — hr. Pinna.
15. Kõne: „Eestimaa talurahva vaimline arene-
mine vabal aastasajal“ — hr. Berendsen.
16. Ilulugemine: „Päikesele“ — hr. Rossfeld.
17. Segakoor: a) „Kas tunned maad“.
b) „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“.

Juubelipidustamise korralduses seisis „Estoonia“, kui kõige vanem ja tähtsam Eesti selts, eesotsas. Tema palus pidu luba, tema nimel peeti läbirääkimisi teiste seltsidega ja asutustega. Ei või aga tunnistamata jätta, et selleaegne Tallinna linnavolikogu, milles suur enamus eestlaste käes oli, ka asjast väga soojalt osa võttis. Linnapea J. J. Poska käis isiklikult mitmele korrale Eestimaa kubeneri Verjovkini ja kindluse komandandi Gerassimovi juures, et pidustuse luba saamist kergendada. Need mõlemad selleaegsed tähtsad ametnikud jäid asjaga nõusse; iseäranis vastutulelik oli kuberner Verjovkin, kes isikliselt Peterburi sõitis, et siseministri arvamist asja kohta teada saada. Kindluse komandant ei olnud ka pidustamise vastu; tema kartis esialgu ainult, et pidustamisega tööliste aega raisatakse, kuna vabrikud sel ajal kõik sõjalisteks otstarbedeks töötasid ja nõnda tööaja raiskamine komandandi, kui sõjamehe, poolt esialgu heakskiitmist ei võinud leida — oli ju pidupäev tööpäeva — esmaspäevase päeva — peale määratud. Linnapea J. Poska mõjul andis lõpuks ka komandant järele, tingimisega, et laevaehituse-tehased sel päeval tööd mitte seisu ei jätaks. Ja nii läkski korda võrdlemisi hõlpsalt juubelipidu luba saada.

Omalt poolt otsustas Tallinna linnaamet: 1) Kõikidele läridele ette panna 23. mail kauplused kinni pidada. 2) Ka vabrikute ja tehaste poole, mis riigikaitseks ei tööta, ettepanekuga pöörata, et nendes 23. mail ei töötataks. 3) Elanikka üleskutsuda, et majad nimetatud päeval lipuehtes peetaks. 4) Kohalikule tuletõrjajate

J. Poska

Selleaegne Tallinna Linnaeapea.

seltsile soovi avaldada, et see 23. mail paraadi toime paneks. 5) Linnavolikogu pidulikkude koosolekut päevakohase kõnega ja haridus-kultuuralisteks otstarbeteks kapitaali asutamise ettepanekuga ära pidada. 6) Luba paluda — Tallinnas vabastaja keisri Aleksander I mälestusesamba ehitamiseks, ja selleks otstarbeks rahakorjamiseks.

Hiljem, nimelt 18. mail 1916. a., avaldas Tallinna linnaamet järgmise üleskutse:

„Üleskutse

Tallinna vabrikute, äride, tööstuse- ja teiste ettevõtete omanikkudele ning majaperemeestele.

23. mail 1916. a. saab sada aastat sellest mööda, mil Keiser Aleksander I aktile allakirjutas, millega Eestimaa kubermangu talupojad orjapõlvest vabastati.

Sel suurel ajaloolisel päeval peame meie kõik, nimetatud ülitähtsat akti südamest austades, tema 100-aastast juubelit kohasel viisil pühitsema.

Selleks on tarvis, et elanikud oma igapäevasest tööst vabad oleksid, väljaarvatud muidugi need isikud, kes riigikaitseks töötavad. Peale selle on soovitatav sel päeval majasid lippudega, vannikutega jne. ehtida, et linna välimus pidulik oleks. Olgu see iga majaomaniku uhkuseks, kui tema maja naabrite **omadest nägusam on.**

Kõike seda silmas pidades palub Tallinna linnaamet vabrikute, äride ja tööstuse-asutuste ning teiste ettevõtete omanikka — selleks mitte korraldust tegemata jätta, et nende ettevõtetes töö 23. mail seisaks, väljaarvatud need tööd, mis riigikaitseks tarvilikud; majaomanikka aga palutakse kõiki abinõusid majade lippudega, vannikutega jne. ehtimiseks tarvitusele võtta.

Tallinnas, 18. mail 1916.

Linnapea: **J. Poska.**

Linnasekretäär: **G. Linkvist.**

Tallinna Eesti teatri „Estonia“ osauhisus kavatses juubelipidu puhul huvitust laiemates ringkondades „Estonia“ teatrimaja vastu äratada. Teatrimaja peal lasus raske võlakoores, mille tasumiseks osauhisus alli-

kaid ei leidnud. Osatähti osteti vähesel hulgal. Loodeti, et pidupäevadel suurem rahvahulk vaimustatud meeleolus ka Tallinna Eesti kunstitemplit ei unusta ja tema võla kustutamiseks ohtral käel osatähti omandab. Selleks avaldas osaihisuse juhatus enne pidupäevi järgmise üleskutse:

„Kultuuriline mälestusesammas Eestimaa talurahva 100-aastase vabastamise päeva juubileumiks.

Sada aastat tagasi kattis pime orjuseöö Eestimaa pinda, Eesti poegade ja tütarde keha ja vaim ägas raudses orjakamitsas. Kaugelt kostab meile kõrvu vabastav haamrilööök, mida Keiser Aleksander I Eestimaa talurahva vabastamise aktile alla kirjutamisega 23. mail 1816. a. sünnitas.

Olgugi, et selle järele Eestimaal talurahvas maapinna pärast veel enam mõisnikkude meelevalla alla langes, sest neid vabastati ilma maata, maa jäi kõik aga mõisnikule ja herra võis nõndanim. vabale orjale kõiksugu ilmpiiramata kohustusi ja karistusi peale panna. Rohkem vabadust tuleb aegajalt ja paljude aastate järele. Aga siiski tähtis akt oli 23. mail 1816. a. Eesti elus sündinud, mis aegajalt rasket jõupingutust ja ohvrit nõudes praeguse olumi välja kujunes ja veel ikka edasi areneb. Sellepärast on meil täiesti kohane selle mälestusepäevaks enesele piduriüüd selga tõmmata!

Ilmtahtmata tõuseb mõte, kuidas seda mälestusepäeva Eesti elus jäädavalt ka järeltulevatele põlvedele kehastada. On isegi mõtteid avaldatud sel puhul mõnda uut asutust ellu kutsuda. Enne aga, kui meie midagi uut plaanitseme ja tema jaoks oma kopikaid korjama hakkame, vaatame ümber, kas ei ole mõnda asutust olemas, mis meie kultuuri-elus tähtis ja meie toetust rahaliselt tarvitab. Ka suur maailmasõda õpetagu meid, et enne tuleb äravõidetud koht kindlustada, ja siis edasi minna.

Seal paistab meile vastu Tallinna kena asutus, Eesti muusika- ja näitekunsti-koda, „Estoonia“. Kui palju võiks tema oma ruumides meile kultuuriliseks äratuseks jõudu anda, kui ta mitte ei ägaks pärisorjuse küüsis, mis selles seisab,

et ta peal raske võlakoorem lasub, mis tema ülesehitamiseks on tehtud. Protsendid söövad palju rohkem ära kui maja jõuab sisse tuua, mille järeldusel tema olemasolek ikka kordkorralt raskemaks läheb. —

Sellepärast astuge üles kõik kodumaa pojad ja tütreid, Eesti seltsid ja asutused, kes teie kodupinnal ehk kaugel viibite, Eestimaa talurahva vabastamisepäeva mälestuseks meie Eesti kultuuri-asutust ja rahvamaja „Estooniat“ võlakoorma orjaikke alt vabastama. Ei võiks meie enestele praegu kenamat mälestust 100-aastase vabastamisejuubeli puhul kindlustada, kui oma armast asutust vabastada, mille tänuks ta meile ja meie järeltulijatele palju vaimulist kosutust ja karastust annab, mille mõju ka väljaspoole Eesti kubermangu piiride voolab.

„Estoonia“ teatri ja kontserdimaja osatähti on müüa Tallinna ja Petrogradi Eesti rahaasutustes. Arvatavasti võtavad ka teistes linnades ja maal Eesti rahaasutused „Estoonia“ osatähtede muretsemist oma peale. Peamüügikoht: Tallinnas „Estoonia“ kontoris, mis teatrimajas asub.

„Estoonia“ Osatähtsuse juhatus.“

Tallinna Eesti Põllumeesteselts otsustas oma liikmete tarbeks pühapäeval, 22. mail pidulikku koosolekut toime panna ja avaldas ajalehtedes järgmise teadaande:

Põllumeeste pidulik koosolek.

Tallinna Eesti Põllumeesteselts paneb pühapäeval 22. mail Eestimaa talurahva 100-aasta vabastamisepäeva mälestamiseks piduliku peakoosoleku „Lootuse“ seltsimajas toime.

Koosolekul peetakse järgmised kõned:

Hra Dr. I. Masing: „Eestimaa talurahva vabastamine 100 aasta eest“.

Hr. A. Birk: „Kuidas Eestimaa vaba talupoeg maaomanikuks sai“.

Hra M. Aitsam: „Põllutöö edenemine vabal aastajal“.

Et seltsiliikmetel võimalus oleks sel tähtsal päeval oma mõtteid avaldada kui ka muid päevaküsimusi harutada, on kõnede lõpul päevakorra punktiks:

„Läbirääkimised ja otsustamised mitmesuguste päevaküsimuste üle.“

Koosolek algab kell 12 päeval.

Teistest Tallinna Eesti seltsidest otsustasid pühapäeval, 22. mail, pidulikku koosolekuid toime panna veel järgmised seltsid:

„Estonia“ — kell 10 homm. Kõnelejaks määrati advokat Jüri Vilms ja kõneaineks oli „Kultuuriline Eesti pärast 100-aastast vabastust.“ Sisseminek pidulikule koosolekule kõigile vaba.

Põhja-Balti Keskkomitee — kell 11 homm. Tallinna Eesti Põllumeeste Keskseltsi ruumides. Päevakorras oli küsimus: „Mis peaks kohaliku maaomavalituse alal sündima, et rahval võimalik oleks sõja-aja raskuste tagajärgedest tulevikus kergemini üle saada?“

Eesti Kirjanduse selts — kell 12 p. Tallinna realkooli saalis kõnedega. Kõnelejad: J. Sitska — „Kuidas orjus meile tuli“; K. Päts — „Eestimaa talurahva seaduse ajaloolise arenemise ülevaade“; V. Reiman — „700 aastat kultuuratööd“; J. Reinthal — „Eestimaa rahvakooli arenemine esimesel vabal aastasajal“.

Tallinna Eesti Käsitöölise Avitamise Selts — kell 2 p. pritsimaja saalis. Päevakorras kõned: A. Veiler — „Vabastatud talupoeg linna käsitöölisena“, ja V. Päts — „Käsitöö edenemisest viimasele aastasajale“.

Tallinna karskuseselts „Valvaja“ — kell 1/23 p. erakorraline koosolek.

„Pandorin“ — erakorraline koosolek A. Suurkask'i kõnega.

Ka Eestimaa rüütelkond ei jäänud juubelpidustamise vastu erapooletuks. Sündmus oli liig. tähtis selleks, et sellest võimalik oleks olnud vaikides mööda minna. Liiatagi olid sel ajal just Eestimaa rüütelkonna

poolt katsed käimas Eesti seltskonna ja rüütelkonna vahel leplikku vahekorda luua. Nii oli rüütelkond, olude mõjul, sunnitud juubeli pidustamisest osa võtma. Et aga sel korral kõrgemates poliitilistes ringkondades sõja mõjul saksavaenuline meeleolu valitses, siis on arusaadav, et rüütelkond õige tagasihoidlikult talitas. Otsustati ainult Toompea kirikus pidulik jumalateenistus pidada, keisrile truualamline telegramm saata ja saadikute läbi pidulikust aktusest osa võtta.

Juubelipidu peapunktiks pidigi ka ju pidulik aktus jääma. Selle järele üleüldine rahvapidu. Nende vastu valmistamiseks oli pidu keskkorraldus, Tallinna Eesti seltside asemikud, hoolega töös. Viimane üleüldine koosolek enne juubelipidu peeti 16. mail „Estonias“, millest järgmine protokoll järele jäi:

Üleüldine seltside asemikkude koosolek „Estonias“ 16. mail 1916.

Osa võtavad:

- „Estonia“ — eestseisuse liikmed;
- „T. Teataja“ — R. Berendsen;
- „Ristirahva P.-l.“ — H. Prants;
- Osaühisus „Estonia“ — Dr. K. Lüüs;
- Kunsti Selts — P. Parikas;
- „Pandorin“ — P. Kühle;
- „Ühistegevuseleht“ — J. Kukk;
- Põllumeeste Keskselts — Johanson;
- Käsitööliste Selts — K. Mikita;
- „Valvaja“ — Rossfeldt;
- Mesilaste ja Aiap. Selts — J. Kask;
- Põllumeeste Selts — J. Jaakson;
- „Päevaleht“ — A. Veiler ja G. Luiga;
- „Lootus“ — J. Reinthal.

1) Koosoleku juhataja annab teada, et mälestuspäeva aktuse ja rahvapidu lubad juba suusõnal teada

antud, nii et pidustustel sellepoolest enam takistusi karta ei ole

2) Piduliku koosoleku juhatusse valitakse järgmised herrad, kes pidutoimekonna poolt ettepannud:

J. Linnamägi, R. Hurt, A. Busch, Dr. K. Lüüs, Dr. J. Maasing, J. Komi, J. Reinthal, K. Mikita, M. Pung, praost K. Thomson, G. E. Luiga, R. Berendsen ja J. Jaakson.

3) Et realkooli saali ruum õieti piiratud, siis antakse igale Tallinna seltsile ainult 5 piletit, mida seltside juhatus neile isikutele tarvitada annab, keda pidulikust aktusest osavõtmiseks kohane arvatakse.

4) A. Busch teatab, et linnaomavalitsuste tegelaste poolt on soovi avaldatud pidusööki (banketti) toime panna. Koosolek leiab aga, et see praegusel juhtumisel juba ruumipuudusel võimalik ei ole.

Protokollikirjutaja: A. Einer.

R. Berendsen,
August Busch.
Rud. Hurt,
J. Reinthal.

Juubelipidu presiidiumi valimisel peeti silmas, et presiidiumi kuulusid kõikide suuremate Tallinna Eesti seltside esimehed ehk nende asetäitjad ja Tallinna Eesti lehtede toimetajad. „Estoonia“ seltsile, kui kõige tähtsamale, kes ühtlasi ka kogu pidustamise asja korraldamise eesotsas oli, otsustati presiidiumis kohn kohta anda.

Kogu presiidiumi juhatajaks valiti ühel häälel „Estoonia“ esimees J. Linnamägi.

Sellega jõudis keskkorraldus ettevalmistuste töödega lõpule. Järgmisel päeval, 17. mail, kirjutas „Tallinna Teataja“:

„Valmistage vabastamise-päeva pühitsema.

Vabastamise-päeva pühitsemiseks pole valitsuse ringkondadest takistusi karta. „Estoonia“ asjaajaja hra Einer oli eila kubermanguvalitsuses ja seal seletatud temale, et iuba die asjus kuberneril poolt mingisuguseid takistusi ei tehta. Koguni rohkem: kubermangu ülem on oma ametireisilt, Petrogradist, telegrafeerinud, et ametivõimud kodus selleks kaasa aitaksid, et Eestimaa talurahva vabastamise-päev oma tähtsuse väärlist pühitsemist leiaks.

„Estoonia“ eestseisus on juba linna- ja valiavalitsuste kui ka seltside ja ühisuste poole pööranud üleskutsega, kuidas vabastamise-päeva pühitseda. Meie pööraksime nende ridadega veel Tallinna linnavaiitsuse ja Eesti majaomanikkude poole järgmise sooviga, lootes, et see täitmist leiab:

Linnavalitsus pangu muusikakoored 23. mail linna avalikkudel platsidel mängima. Kroonu muusikakoorsid on praegu Tallinnas mitu; see ei teeks igatahes linnale mitte suurt kulu, kui vabastamise-päeval Harjuvärava mäel, Kadriorus ja mujal rahva jalutuspaikades muusikahelid pidustajate kõrvale ilutsemist valmistaksid. Sulagu vabastamise-päeval muusikahelid rinnust tõusvate pidutunnetega ühiseks harmooniiks, mis ülendab meelt ja millest mälestus kauaks järele jääb.

Eesti majaomanikud ehtigu oma majasid üksiteise võidu. Riigilipud olgu väljas — see on iseenesest mõistetav. Aga peale selle, kellel see vähegi võimalik, kaunistatagu oma majasid veel kuidas keegi mõistab. Rahvusliste värvide väljapanemiseks küsitagu politsei luba, haljaskasvudega ja vannikutega ehtimiseks ei ole iseäralist luba vaja. Olgu see igale majaomanikule auks, kui ka teisest kenamini oma maja halli ja luitunud välimuse vabastamise-päevaks pidulikult ehib. Iseäranis tuleks seda meie seltsi- ja teiste avalikkude asutuste majadelt nõuda. Vana raekoda ei unusta ennast muidugi vist piduülikonda panemast?

Arimehed, andke sel päeval endi kauplusteenijatele pühapäevarahu. Seisku igapäevane töö ja talitus. Vabastamise saja-aasta juubel on ainult saja aasta järele üks kord, olgu ta siis pühapäevaks kõigile, kes oma tegevusega mitte otsekohe riigikaitse teenistuses ei seisa. Kes aga sel päeval kitsas omakasu püüd-

mises äri tahab ajada, see annab enesest väga halva kodaniku tunnistuse ja seltskond mõistab ka sarnast ärim meest vääri liselt hinnata.

Olgu 23. mai kogu meie rahvale ja suuremale Eesti linnale, Tallinnale, mitte üksinda rahva pidutsemise, vaid rahva pühapäevaks. Pidutsemise vastu võib mõni olla, pühapäeva pühitsema — ja liiategi pühapäeva, mis alles saja aasta järele kordub, — meie peame. See on meie kohus.“

„Päevaleht“ kirjutab 18. mail:

„Eestimaa talurahva 100-aastase vabastamisepäeva

pühitsemise eeltööd hakkavad Tallinnas lõpule jõudma. Kuberner on telegrafi teel pealinnast teada annud, et pühitsemist takistamalt tuleb lubada. Eila saadeti Eestimaa linnadele kubermanguvalitsuse ringkirjad laiali, mille järele luba on antud 23. mail kõiki majasid lippude ja vanikutega kaunistada.

Tallinn pühitseb seda päeva järgmiselt:

Hommikul vara paneb linn ennast lipuehte. Vaevalt leidub meil vist majaperemeest, kes vabastamisepäeval, mis ainult iga saja aasta tagant kordub, lippu üles ei tõmba. Aride ukсед on kinni. Sel päeval ei kauple vist keegi. Aastate jooksul on küllalt aega kaubelda olnud; nüüd teevad peremehed ja teenijad kord ka üheskoos ilma sundimata päha, et ka omalt poolt tähtsat päeva mälestada.

Kell üksteist algab kõikides Eesti ja Saksa kogudustes jumalateenistus, laululehed Romanovi komitee, ja korjamisevaagnad Eesti Must-Sinise Risti heaks. Jumalateenistust peetakse vist ka õigeusu Eesti koguduse kirikus Kloostri uulitsal.

Kell pool 2 päeval on realkooli saalis pidulik aktus, kuhu ligi 300 külalist on kutsutud (valitsuse, seisuste, rahvuste, ajakirjanduse, seltside jne. esitajad). Kõnelevad adv. M. Pung (Vene keeles) ja toimetaja G. Luiga (Eesti keeles) talurahva vabastamise üle. Onnesoovijate hulgas tahab ka Eestimaa mõisnikkude peamees parun Dellingshausen sõna võtta. Laulab „Estoonia“ muusika-osakonna segakoor. Saal kaunistatakse loorberidega. Aktust juhatab 13-liikmeline

presiidium, kuhu järgmised herrad on valitud: (Järgnevad presiidiumi liikmete nimed, mida aga siinkohal kordama ei hakka).

Aktusele peaseb piletitega. Maa (valdade) asemikude jaoks on viiskümmend kohta arvatud. Linnas saab iga seltsi eestseisus kõigest 5 piletit. Piletid antakse välja „Estonia“ teatribüroost (reakooli pool otsas) laupäeval kella 12-2 ja 5-7, esmaspäeval kella 10-12.

Umbes kell 4 pl. on linnavolikogu pidulik koosolek, kus mitmele tähtsale kultuura ettevõttele selle päeva mälestuseks alus pannakse.

Kell 5 p. l. algab „Lootuse“ aias rahvapüha, mille sisu tervena päevakohaselt kokku on seatud. Laulavad ühendatud segakoorid hr. J. Bergmanni juhatusel („Kas tunned maad“, „Minu isa ütles mulle“, „Sind surmani“, „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“) ja lastekoorid hr. Kipperti juhatusel („Minu isa ütles mulle“, „Üles, üles hellad vennad“, „Isamaa ihu hoieldes“). Kõnelevad: õp. Mohrfeldt „Kuidas priius meile tuli“, adv. A. Birk „Eesti põllumees vabal aastasajal“, kooliõp. Jaanson „Talumees linnakodanikuks“ (kõne on E. Petersoni poolt kokku seatud), A. Veiler „Vabastatud talupoeg kui käsitööline“, R. Berendsen „Eestimaa talurahva väimline arenemine vabal aastasajal“.

Kõnede vahel on ilulugemised: pr. Veiler, P. Põima, K. Jungholz, J. Rosfeldt ja A. Umberg, kes vanemate luuletajate isamaalisi töid ja mõnda kohta „Kalevipojast“ ette kannavad.

Vabastamise-päeval mängib linnas mitmes kohas muusika. Ka tööstuse ettevõtetes, mis sõja heaks tööd ei tee, astutakse praegu selleks sammusid, et nimetatud päev püha oleks.

*

Eestimaa rüütlikogu kantseleist teatatakse meile, et eelseisva Eestimaa orjapõlvest vabastamise 100-aastase mälestuspäeva puhul rüütlikogu komitee koosolek ära peetakse, kellele mõisnikkude peamehe poolt ette pannakse keisrikoja ministri poole palvega pöörata Tema Suuruse Keisri Majesteedi jalge ette truud-

alamlisi tundeid kanda, mis Eestimaa riitlikogu ja maavalitsust täidavad. 23. mail kell 11 h. peetakse Toom-kirikus pidulikku jumalateenistust.“

„Päevaleht“ tõi pealkirja all „Eestimaa talu- rahva 100-aastase vabastamise-päeva pühitsemisest“ 20. mail esiteks linnavalitsuse üleskutse, mis käesolevas raamatus juba eelpool ilmus; peale selle tõi ta pidustuse kava, mis järgmiselt oli kokku seatud:

„Esmaspäeval 23. mail.

Jumalateenistus.

Riia ja Miitavi peapiiskop on „Estooniale“ tema palve peale teatanud, et sinoodi eeskirja põhjal talu- rahva vabastamise-päeva mälestamiseks kõikides Eesti- maa Oigeusu kirikutes jumalateenistust tuleb pidada: maal ja vähemates linnades 22. mail, Tallinnas 23. mail.

Issandamuutmise (Preobraszenski) kirikus on ju- malateenistuse kord järgmiselt ära määratud:

a) pühapäeval 22. mail peale lõunajumalateenistust kell 12 päeval peetakse Eestimaa talurahva vabastaja keisri Aleksander I eest hingepalvet;

d) selsamal päeval kell 6 õhtul on õhtujumala- teenistus;

c) juubelpäeval — 23. mail — kell 9 hom. algab pidulik lõuna-jumalateenistus; peale selle on tänapalve- teenistus. Teenima saavad: ülempreester K. Tiisik, preestrid J. Vevo ja M. Uusna ühes djaakonite T. Roi ja B. Oraviga.

Eesti ja Saksa koguduste kirikutes Tallinnas al- gab jumalateenistus 23. mail kell 11 päeval.

Linnavolikogu pidulik koosolek.

on esmaspäeval kell 1/2 1päeval. Päevakord: kultuura- kapitaali asutamise, Aleksander I nimelise kunsttöös- tusekooli avamise ja Aleksander I ausamba asutamise küsimused. Raekoda ilustatakse seest loorberide ja elavate lilledega, volinikud on pidukuunbedes.

AKTUS

kell 1/22 realkooli saalis. Aktusele on palutud auvõerastena: valitsuse, seisuste ja rahvuste esitajad — 75 inimest, Tallinna linnaamet ja linnavolikogu — 78 inimest, linnade, valdade ja seltside esitajaid oodatakse väljaspoolt Tallinna — 85 inimest, ajakirjandus, kõikide Tallinna Eesti seltside eestseisused jne. — 291 inimest. Väljajagamiseks jääb peale selle veel umbes sada piletit, mida igäiiks homme, 21. mail, kell 11—12 „Estoonia“ kassast maksuta ära võib viia. Nimetatud piletitega peaseb rōdule.

Kutsutud võeraste piletite laialisaatmine on lõpule jõudmas. Et ruum lubab, peasevad aktusele nüüd Tallinna Eesti seltside eestseisused tervena (kokku umbes 250 inimest); kitsasihilised majanduslised ühised ei ole siia hulka arvatud. Seltside piletid antakse laupäeval 21. mail kella 12—2 ja 5—7 „Estoonia“ teatri büroos välja. Piletite järele palutakse esimehi ehk nende asetäitjaid tulla.

Linnade, valdade, seltside ja ajakirjanduse esitajatele väljaspool Tallinna on „Estoonia“ büroo, peale eespool nimetatud aja, ka esmaspäeval 23. mail kella 10—12 avatud.

Realkooli saal ühes rōduga võib peale lauljate ja orkestri ligi 700 inimest mahutada.

Aktusesaal on ilustatud loorberidega. Kavatsetakse aktuseajaks ka kõikide Tallinna Eesti seltside lipud realkooli saali üles panna.

Tuletõrjajate paraad

on kell 3 päeval Vene turul.

Rahvapüha

algab „Lootuse“ aias kell 5 p. l. Aeda arvatakse ligi viis tuhat inimest mahutada. Eeskava on päevakohase sisuga. Eila oli ühendatud laulukooride esimene ühine harjutus hra J. Bergmanni juhatusel, mille järele otsustades meie 23. mail hulga aja tagant jälle tugevat sütitavat segakoori laulu kuuleme. Ühendatud lastekoori juhatab koollõpetaja hr. Kippert. Kõnelevad: õp. Mohrfeldt: „Kuidas priius meile tuli“.

adv. A. Birk „Eesti põllumees vabal aastasajal“, kooliõpetaja Jaanson „Talumees linnakodanikuks“, A. Veiler „Vabakslastud talupoeg kui käsitöölaine“ ja R. Berendsen „Eestimaa talurahva vajamine vabal aastasajal“. Kõnede vahel on ilulugemised: pr. Veiler, P. Pinna, K. Jungholz, J. Rossfeldt ja A. Umberg, kes vanemate luuletajate isamaalisi töid ja mõnda kohta „Kalevipojast“ ettekannavad.

Piletite hinnad rahvapidule: 30 ja 50 kopikat. Eelmüük algab esmaspäeva hommikul kell 10. Piletimüügi on Käsitööliste Seltsi kassahoidja hr. A. Devis oma peale võtnud.

Linna ilustamise eest

rahavad paljud majaomanikud üksteise võidu hoolt kanda. Ka linn on 1000 sülda pohlavarre-vannikut tellinud. Vaevalt leidub sel päeval vist maja, kus lippu väljas ei ole.

Ka turul peaks kauplemine esmaspäeval seisma.“

„Postimees“ Tartus ei teinud Eestimaa juubelpidustuste ettevalmistustöödega suuremat tegemist. Siiski tõi ta 20. mail 113. nr-is Tallinna lehtede järele pidustuse eeskava oma veergudel ära. Sedasama tegid ka maakonnalehed („Sakala“ Viljandis ja „Meie Elu“ Narvas).

Pidupäevad jõudsid kätte.

Juba laupäeval, 21. mail, hakati Tallinnas majasid ehtima. Mitmed majaperemehed olid suurel hulgal vannikuid tellinud, millega majadele kena roheline välimus anti. Ärid olid oma vaateaknaid ilustanud. Pühapäeva hommikul nähti Viru uulitsal mitmeid ärisid, kes oma vaateaknaid Eesti värvidega olid kaunistanud. Seda oli ka G. Pihlaka raamatukauplus Krediit-pangamajas teinud. Kuid Eesti värvid ei meeldinud politseile. Olgu küll, et kuberner Verjovkin juubelpidule ise kõigiti vastutulelik oli ja takistuste tegemisest end kõrvale hoidis, olgu ka, et selleaegne politseimeister, alam-

polkovnik Tsitseroschin, võrdlemisi mõistlik mees oli, siiski oli sallimattus Eesti rahvusliste värvide vastu politseil nii suur, et ta äride vaateakendelt Eesti värvilised ilustused ära laskis koristada. Arusaadav, et sarnane korraldus kodanikkude seas paksu verd sünnitas, aga parata ei olnud midagi, seda tuli vaikides ära kannatada. Isegi avalik arvamine ei võinud karmide tsen-suriolude pärast seda asja kõne alla võtta.

Laupäeval, 21. mail, pühendasid suurem hulk Eesti ajalehta ohtralt oma veergusid vabastamisejuubelile. Ilmus ju sel päeval pidupäevade leht, sest otsustatud oli, et Tallinnas esmaspäeval, 23. mail, ajalehed ei ilmu. Niihästi „Päevaleht“ kui ka „Tallinna Teataja“ olid täis pidupäeva kohast kirjutust, milles seletati vabastamise sündmuste tähtsust ja heideti pilku läinud aegade peale tagasi. Et neil kirjutustel Eesti rahva kohta ajalooline tähtsus, siis avaldame neid käesolevas raamatus täielikult.

„Tallinna Teataja“ tõi keiser Aleksander I manifesti, mis 23. mail 1816. a. antud ja mis järgmiselt käis:

Saja aasta eest.

Käsk Valitsevale Senatile. *)

Eestimaa Kubbermango-ma Moisinikko-Koggodus on, Meie issalikko heldust möda, mis Meie armsa ja trui Allamatte iggasuggo Seisusse rajamise ja jäädava kindluse eest hoolt kannab, veel 1811 mal aastal sovinud, ennast oma Tallorahva pärris-olemisest ning sest pärrisõigusest, mis neil nendesinnaste omma Tallopoegade vastu on, lahti lüa, kes, neid Käskusid möda, mis mitto sadda aastat kestand, made jure kirjutud ja pärris on: ükspäinis sedda õigust ennestele piddades, et Ma eddespiddigi nendesinnaste Moisinikkude omma jääb.

Sepärrast siis, et sesinnane Moisinikkutte hea ja helde nou tarvilisse kindlussega teggevaks lähheks, ja

*) Kirjaväis sarnane, nagu see käsukiri saja aasta eest Eesti keeles avaldati.

Autor.

et mingisugune luggu nisuggusse sure asja jures silma-
 märgist ei kauks, oleme Eestima Väe-Kubberneri ja
 Kubbermango-Valitseja, Holstein Oldenburgi Pääris-
 Printsii Augusti Pea-Sanna all üht iseäralist Noupidda-
 misse-Seltsi seadnud, mis Kommissjoniks hütakse, kelle
 liikmed muist Moisionikkude ennest valitsemisse, muist
 selle Kommissjoni nimmetamisse peäl Meist seätud ollid.
 Seddsinnast Kommissjoni olleme käsknud, sedda Kasso-
 allust möda, mis temmale juhatamisses anti, üht Sea-
 duse-Munstrit Eesti-ma Kubbermango-ma Tallorahva
 pärrast valmistada, mis kõik ned ehitamised, mis senna
 putuvad, pidid ülles votma, ning sellesinnatse Munstri
 valmistamisse lõppe järele, sedda, koos-ollevatte Mois-
 nikute Koggoduse ette läbbikatsumisse ja kinnita-
 misseks panna Ned, seks koos olnud Moisionikud on
 sedda Seädust, mis selle Kommissjoni Peavanem nende
 ette pannud, läbbi katsunud ja vastu votnud. —

Kui meie sedda, Holstein Oldenburgi Pääris-Print-
 sist, Meie ette toodud Tokladi, mis ned Kasso-allused
 ärra selletab, mis peäle se Seädusse Munster raiatud
 on, nüüd olleme läbbi katsunud, siis olleme sest näinud:
 1) et Eestima Moisionikko Koggodus ennest, Ees-
 tima Tallorahva Seäduse-allust möda, keikist
 pärris õigustest ja Tallorahva pärrisollennissest lahti
 ütleb, ja ükspäinis Made pärrisollennist ennesele peab,
 sedavisi, et ned priiks lastud Tallopojad eddespidi
 ennest seast Koggodused ehhitavad, ja et kõik tööd ja
 pealseismised, mis neil Ma-päärispidajalle tassuda tul-
 leb, senna-pole ükspäinis agga niisugguse vastastikko
 sundimatta kaupa möda, mis Käskude-alluse järele te-
 hakse ja täidedakse, peavad määratud olema. 2) et Tallo-
 rahvale se õigus antakse, ennestele Mad iggaveseks ja
 omma Järreltullijatte ommaks nõuda, 3) et ülepea keik
 asjad nisuggustest innimestest, kes nende Seisussest on,
 nii hästi issekeskisse kui kasso vastasse asja pärast, ei
 mitte omma mele järel, vaid muist nende Vallitsuste läbi,

mis Koggotustes ja Kihelkondates tullevad seäda, muist vanna Kohtude läbbi, need viisid tähele pannes, mis Käskudes on nimetud, läbbi katstakse ja nende pärrast õigust moistetakse. Koik ned asjad ärra arvates, olleme selle Seäduse-Munstriga rahul mis sesinnane Komisjon Eestima Tallorahva pärrast on valmistanud, monned tarvilised teistvisi-seadmised ja õiendamised jure lisades, ja seddamöda Meie ned, seddaviisi aiapiddi õiendud seadmissed ja sedda Seädust, mis omal ajal peab käima pandama, ja miska ketk endised kässud, kui nemmad selle Seäduse läbbi mitte nimmega ei olle kinnitud, kautakse, kinnitame ja neid Eestima keige Rahva ülle lautame, olgo nemmad assutud Moisa vannema, ehk assumatta Moisnikko, Krono, Linnade, Koggoduste ehk Musugguse pärralt, ehk ühhegi inimisse nimme peäle Pearahha Okladisse voetud, leiame hea ollemast, sellesinnatse Kässo täitmiseks Senatit käskida:

1) Eestima Kohha-Vallitsusele käsko anda, et nimmetud Seädused, mis Veenne- ja Saksakeele sia kõrva on pandud, Eestima-Tallorahva tarviduseks Eestima-kele üllespanna, ning ned seddaviisi valmistud Ramatud Moisa- ja Külla-Koggodustele läkkitada, mis pärrast Meie Eestima Väe-Kubbernerile ise äralikko Käsko olleme annud.

2) Sedda Noupiddamise-Seltsi, mis tänini Eestimaa Tallorahva pärrast Sankt Peterburgi Linnas olli, nüüd ühhest ära seada.

3) Sepärrast, et se Komisjon kel selle Tallorahva Seäduse-Munstriga teggemist olli, oma tööd lõpetanud, seame Meie seddasinnast Komisjoni ärra, ja käsimine temma assemele teist Nõupidamise Seltsi ehk Komisjoni sedda Seisust möda seäda, mis sia jure on lissatud, kes sedda, isseärralist temmale antud Juhhatamise-Käsku möda peab teggema.

4) Ned vahendamisse-asjad, mis nende, praegu ollevattes Tallorahva Kohtudes selletamatta jänud, an-

takse nende ute Kohtude kätte, mis Käskude õppetust ja ettevalmistamisele aja määramist möda seatakse, se on: neist Kohtudest mis Üllema Kohto-järge on, Lants-toa Üllema Ma-Kohto kätte; Vahhekohtost, Kreis- ehk Makonna-Kohto kätte, ja Kihhelkonna-Kohtudest, sedda-möda kui lasja luggu on, Makonna- ehk Kihhelkonna Kog-goduse Kohtude kätte.

Selle Pea-Kirja alla on Suur Keiser omaennese käega kirjutanud

Aleksander.

Sankt Peterburgi Linnas

Meioku 23 mal päeval, aastal 1816.

„Päevalehes“ kirjutas H. Prants pealkirja all:

„Isamaa ilu hoiledes!“

Suuri sündmusi ajaloos armastatakse harilikult kel-legi isiku külge köita, keda sündmuse mälestamise pu-hul ülistatakse. On koguni öeldud, et „rahvaste aja-lugu on nende suurte meeste elulugu“. Aga see on ometi ainult välimiselt nii. Sest sisemiselt oleneb rah-vaste ajalugu hoopis rohkem tundmataks jäänud suurte hulkade paljude rahvapõlvede tööst, kelle elust ja tege-vusest ükski ajaraamat ega rahvajutt ei kõnele, kelle luud maapinnas teadmata paigas puhkavad, kelle hauale keegi pärga ei pane ega sammast ei sea, aga kelle töö ja vaevaga rajatud alusel terve pärsine olu põh-jeneb, kes pika aja jooksul suure jõu pingutusel maa-pinna sulaks on harinud, millel praegune kultuuri järg võimalikuks on saanud. Rahvaste ajalugu on suuremalt jaolt ta tundmuste tegelaste ajalugu. Terve rahvatöö on hoopis suurem, mõjukam ja kestvaam, kui ta üksikute liikmete teod, olgu need kui tähtsad ja suured tahes.

Meie ei saa oma „suurte meestega“ uhkustada, nagu suured rahvad, iseäranis ei tea meie ühtegi Eesti nime, kellel saja aasta eest tärganud vabaduse eest võiksimme tänu anda; mis selles armulikult tehti, tuli võraste poolt. Olgu nende päralt tarviline au ja lugu-pidamine. Aga siiski on meil oma kangelane, keda meil õigus ja kohus on selle sündmuse mälestamise puhul meelde tuletada. See on Eesti rahvas tema kõik-suses, meie ammused esivanemad, kellelt oleme saanud, mis meil on. Küll ei ole see pärandus, mis isad meile järele jätnud, aineliselt kuigi suur. See, mis Eesti rahval praegu omanduseks saanud, on viimaste rahva-põlvede teenitud, isegi oma põlise kodupinna, nii palju kui sellest eestlaste omanduseks saanud, on need jälle oma töövaevaga endale tagasi lunastanud. Aga kallid ja kõrge pärandus esivanematelt on see töökus, tublidus, tüsedus ja siikus, mis kõike ta vabapõlve edu võimalikuks on teinud. Nende otsatu suure töö ja vaeva mõjul rajatud rada on meile edutee hõlpsamaks ja siledamaks teinud.

Au ja tänu olgu siis meie esivanematele. Aga iseäralise austusetundega on kohane ja vaja otse neid meie eelkäijaid meelde tuletada ja nendele autunnet avaldada, kes oma elus selle suure mõtte ja aate teenistuses on seisnud, mis meie mõtteid ja meeli praegu iseäranis elustab, meie vaimu elutulega täidab: V a b a d u s !

Eesti rahva „mehe meele“ üheks tähtsamaks tunde-märgiks on, et ta vabadust nii suureks ja kõrgeks vaks pidas, mille eest valmis oli kõik muu ära andma, oma elugi: „Isamaa ilu hoieldes, vaenlaste vastu võideldes, varisesid vaprad vallad, kolletasid kihelkonnad muistse põlve mulla alla.“ Ei tahtud elada, kui vabadus kadus. See tuline vabaduseiha ja priiusepiüü pole meie rahva hinges iialgi kustunud, vaid on ta rinnus ilka ja alati kui tuhakorra all õhkuv tulesädemeke alles püsinud, vahete-vahete lausa leegile lüües, mahamat-

misel ikka jälle salajas immitsedes, kuni viimaks ometi mahti sai end jälle lausa avaldada ning siis pärispõlves luukereks kuivanud rahvakeha jälle elustada, lihaga ja soontega katta, uuele elule äratada.

Kui nüüd täna ülevaatlisku pilku nagu kõrgelt lennuvaatelt meie rahva vabadusevõitluste peale tahame heita, siis tuleb kohe selle peale tähendada, et kõik, mis meil nendest teada, võõraste kaudu on saadud, kellel mingit põhjust polnud meie rahva saatuse kohta isäralist soojust ja osavõtmist tunda; mitmed nendest meie rahva tegude kirjeldajatest on veel neid vaenuliku meelega vaadelnud ja sellekohaselt kujutanud. Ei ole meile õnneks antud, et keegi oma rahva liige oleks võinud kirjalikka mälestusi maha jätta sellest, mis ta verehõimlased teinud ja toimetanud. Mis sellest endisel ajal rahva mälestuseks olemas oli, on peale mõne rahvalaulu riisme unustusemerde vajunud. Alles kõigeuuemast ajast on eestlastel mõnda oma mineviku mälestustest meeles hoitud ja kirja pandud. Vanema aja kohta oleme ainult ja üksi võõraste varale jäetud. Nõnda siis on kõik see, mis nendelt meie rahva tegude kohta kuuleme, ainult õige väikene osa sellest, mis tõepoolest olnud, ning ka seegi on omajagu värvitult, vähemalt võõrit! seisukohalt vaadeldud, meil saadaval. Kõigist ajaraamatute teatustest, mis meie rahva kohta leidub, saame paljalt varju ta tõsisest olemisest, sest kõik need on ainult nagu kõrvaliste asjadena kirja pandud, niipalju kui seda kirjutajatele nende kirjatöö otstarbeks tarvilikuks ja sündsaks tundus.

Suuremat austust kui võõrsil karistusekäikude pärast, millest ajaraamatud jutustavad, tunneme vanade eestlaste haruldaselt suure vapruse, visaduse ja sikhuse kohta, millega nad enda kodumaad ja enda iseseisvust iga võõra pealetuleja vastu aastasadsid kaitsesid (esimese aastatuhande lõpul ja teise algul p. Kr.). Niihästi eestlaste ida-rajale asunud ja ruttu vägevaks paisunud

Vene riik, kui ka läänes olev seekord laialine Daani riigi võim, hakkasid aegsasti Eestimaad oma saagiks püüdma, võtsid siia sõjakäikusid ette. Kõigest nendest pole muidugi teateid, aga asjadest, mis teatavaks jäänud, näeme, et pealekäimised õige suure jõuga on ette võetud, nii et Vene sõjariistu arvatavasti nüüdse Keava kohale on kantud. Emajõe-äärsele Taara mäele rajati Vene kindlus Jurjev ja Otepää maalinnas asus Vene käskija. Kuid kõik see oli ainult ajutiseks; võõraste valitsus kadus Eesti pinnalt jälle õige pea ning ei jätnud jälgegi järele. Daanlaste sõjakäigud siia jäid alles õieti möödaminevaks. 13. aastasaja algul oli Eesti rahvas täiesti vaba ja iseseisev.

Kuid siis tuli maru, mille ees ka suuremgi vaprus ja visadus murduma pidi. Eestimaale tungiti peale igast küljest ning mitme riigi ja rahva poolt. Põhjust Rootsi ja läänest Daani kuningad, idast Vene vürstid, lõunast naabrirahvad lätlased ja liivlased, kuid nende tagajuhtijaks alles kõige kangem vaenlane: Saksa rüütliordu ja ristisõjalased. Viimane ei olnud küll mingi korraldatud riigivõim, vaid aga vabatahtliste salgad, kuid neid kogus ju suurelt Saksamaalt tõmbava lipukirja, ristitähe, mõjul rohkel arvul. Kui siis meelde tuletame, et võõrad pealetungijad, nimelt sakslased, ka oma sõjariistade ja sõjakuusti poolest eestlastest kaugelt üle olid, siis pole sugugi ime, et eestlased lõpuks ära võideti, vaid palju enam, et nad ligi 20 aastat enne veel vastu seista suutsid, kui end võõraste alla andsid. Ja allaandjaks olid üksi rahva riismed; suurem osa, nimelt pea kõik ta vanemad, olid sõja jooksul surmatud, kihelkonnad kolletanud. Kui palju selles oma kuulsusrikkas, kuid kurbloomises vabadusesõjas meie esivanematest otsa saanud, ei saa ligikaudugi arvata. Et see arv aga õige suur on, näitavad mõned üksikud andmed. Koiva ääres a. 1211 hävitati terve suur Eesti sõjavägi ära, „mitutuhat ratsameest ja mitutuhat laevadega tulnud“, nii

vahest 10.000. mehe suuruses. Paala lahingus 1217. olnud Eesti sõjaväe arv on selgelt nimetatud, seda olnud 6000 meest, ning see sai seal pea täiesti otsa. Niisamuti sündis aastal 1223 Ümera jõe äärses lahingus, kus Eesti väest (kui suur, ei ole nimetatud, aga et ta julgelt vaenlase maale valdas minna, pidi ta arv kaunis rohke olema) ainult vähesed end suutsid koju päästa. Kuid sõdimisel surmasaanute hulk oli ometi alles vähene osa sõjaohvritest. Väga palju enam hävitati eestlasi alalistel maa laastamise- ja rüüstamiskäikudel, mida ter-vel sõja kestvusel ühtelugu ette võeti, ainult ühel 1215. a. suvel 9 korda. Tapetute ja vangivõetute (needki olid oma rahvale täitsa kadunud) arvu ei nimeta ta otsekohe, kuid ütelusest „väga palju ja suur hulk“ võime aimata, kui kõrgele see tõusis. Ainult paaril korral tabame ka kindlaid arvusid: 1208. a. tapeti Sakalas üksi „300 ülemat meest“ ning a. 1220 lämmatati Harjumaal (vististi Kuimetsa kohal) maa-alustes koobastes, kuhu inimesed sõjapakku läinud, koobaste suu ette tehtud tule suitsuga „umbes tuhat inimese hinge“ ära. 1224 surmati Tartu äravõtmisel peale tuhande kaitseväemehe, kes võitluses langesid, ka kõik muu linnas olev rahvas, vististi rohkearvuline, ning nüisama sündis a. 1227 Muhumaal, Linnuse maalinna kättesaamisel.

Kõigi nende nähtuste tagajärjeks oli, et hoolimata eestlaste õhkuvas vabadusetundes antud töötusest, „mitte alla anda, kui nende maal ainus aastavanune või küünrapikkune poisike veel alles on,“ ikka tund tuli, kus „vähesed ülejäänud inimesed“ sunnitud olid alla andma. Pealegi oskasid võitjad allaheitmis-tingimisi vähemalt väliselt vastuvõetavaks teha: Nad seletasid, et end eestlastega „vennalikus armastuses ühendada“ tahavad, rahvale maa ja varanduse ning senise elujärje alles jätavad, ainult ristiusu vastuvõtmist ja „ristiinimeste kohuste täitmist“ nõuavad. Nii võidi loota, et ka uutest oludest elada saab.

Asjalugu, et pikkade ja raskete sõjakurnade ning väga suure hulgaliste tapmiste ja vangiviimiste järele Eestimaal ka allaheitmisel veel nii rohkesti rahvast oli, et „mõned preestrid ristasid 1000 inimest ja üle, teised 5000, teised 10.000“, annab kaudselt tunnistust võrdlemisi kõrge kultuurijärjest, millele meie esivanemad 700 aasta eest juba olid jõudnud. Kui kõiki neid arvusid usaldada, mis siin kuuldud, siis peab oletama, et elanikka Eestimaal tol ajal rohkem oli kui nüüd, ning kõik olid maarahvas, sest linnu siis ju ei leidunud. Et nii tihedat rahvast toita, pidi maa hästi haritud olema ning avaliku korra pidamiseks oli tarviline korraldus loodud. Kui nüüd selle peale mõtleme, mis oleks võinud tulla, kui meie rahvas sellelt järjelt, millele juba saanud, omapäraliselt ja loomulikult teel edasi areneda oleks võinud, siis läheb meel õieti kurvaks.

Oige ruttu said aga eestlased tunda, et nad võõra võimu alla saades palju rohkem olid kaotanud kui seda mõtlesid. Uued isandad hakkasid varsti oma võimupiiri kardetavalt laiendama, ka rahva varanduslikka ja isiklikka õigusi kitsendama, igasugu maksusid ja töötegemist nõudma. Ning siis algas rahvapõlve pahenemine nagu kruuvikäiku käima. Raskelt tunduval surve sunnil katsus rahvas ajuti ja kohati vastupanekut, see suruti aga varemalt maha ja „karistuseks“ kitsendati ta vabadusi ja õigusi ikka enam, sest inimesed olla äratagamisega nendele lubatud õigused kaotanud. Uus surve ajas uuele vastupanekule ning see saatis uue „karistuse“ kaela. Nõnda said endistest vabast elanikkudest esiti „maa külge köidetud inimesed, kellelt liikumisevabadus võetud“, kuni see olukord aegapidi täieliseks pärisorjuseks kujunes.

Lõuna Eestimaa rahvas oli juba allaheitmisel palju rohkem kannatanud ja enam pehmeks tehtud kui Põhja-Eestis, ka seisis ta suuremalt jaolt sõjaka rüütliordu kange käe ja valju valvuse all, nõnda et kõik vastu-

hakkamise katsed väga raskendatud ja lootuseta olid. Teiseti oli lugu Saaremaal, mis enam leppimiseteel alla oli heidetud, nõnda rahvas suuremalt jaolt alles jäänud, ning kus ka võõraste käskijate arv vähene oli. Juba esimese poolesaja aasta jooksul katsusid saarlased neli korda võõrast iket kaelast mäha veeretada. Kõige suuremalt sündis see 1261. aastal, kus Kaarma maalinna juures lahing peeti. Lõpp oli igakord aga seesama: kodustest isandatest, kelle jõud nõrk, saadi kergesti jagu, kuid siis ilmus Suureltaalt vaenuvägi ja sundis saarlasi uuesti sõna kuulama, ühtlasi kõva karistust vastu võtma.

Alles 18. aastasaja lõpul, kui kestva rahupõlve mõjul rahvas jälle toibuma ning ühtlasi vähehaaval lehvima löönud haridusevalgus ta silmi selgitama hakkas, andis eestlase vabadusetung enesest uuesti elumärki.

Selle avatõused kannavad nüüd aga hoopis teist kuju kui endisel ajal. Nende eesmärk ei olnud enam poliitiline vabastamine ja iseseisvuse omandamine. Ka ei olnud mõtet riigivõimule ja ülemusele vastu panna ehk seadusi rikkuda, isegi rõhuvate koormatuste vastu ei tõrgutud, kui neid seaduslikuks peeti, vaid seisti ainult arvatavate seadusevastaste, üleliigsete ja ülekohtuste nõuete vastu.

Endise aja vabapõlv oli rahval küll juba meelest ununud, ometi mitte alles hiljuti Rootsi valitsuse all maksnud paremad seadused ja laiemad õigused, mis nüüd ära võetud. Sellepärast oli ületüldine hüüe ja nõue: andke meile vana Rootsi õigus kätte, meie ei taha muud kui oma Rootsi õigust. Kui seletati, et Rootsi õigust nüüd enam nõuda ei või, sest maal on Vene valitsus, saadi sellest aru, kuid ometi hoiti mõttest kinni, et riigivõim kohalikkude võimumeeste üle on ja rahvast nende karmuse vastu peab kaitsma, nagu Rootsi ajal olnud. Ning kui siis veel mõnesuguste teede kaudu kuulda saadi, et riigivalitsus rahvapõlve püüab parandada, õhutas ja äratas see meeli muidugi vägevalt.

Sellest siis selgub, miks rahvaliidumised iseäranis siis laialiseks läksid, kui kõrgelt troonilt rahva heaks häält tõsteti (Keiser Aleksander I ja II valitsuse algul). Iseäranis ärevaks ja rahutuks läks rahvas siis, kui seadustes mingit uuendust ja parandust ette võeti, sest neid ihaldati ju kui hingeõnnistust. Kui aga nukra meelega nähti, et uuendustest kaugeltki seda tulu ei tõusnud, mis loodeti, tärkas loomusunnil kahtlus, et seadusi võltsitud, segatud, või peidetud on.

Nii tekkisid esimesed talurahva rahutused Vene valitsuse all a. 1783 järele, mil meie maa valitsuse ja kohtu korda muudeti ning sellejuures talupoegadele vähekesi õigusi anti, nimelt kroonuvalla kohtutesse ka talupoegi võeti, niisama uutesse alamatesse maakohtutesse. Sellega ühtlasi aga pandi rahvale uus maks peale, pearaha, nagu siseriigis oli. Seda oli küll kõigest umbes 70 kop. hinge kohta, aga rahvale, kellel mingit rahateenistust ei olnud, oli seegi liig. Siis määras valitsus, et mõis talurahva eest raha ära maksku, selle asemel aga rahvalt uut teotegu nõudku. Kuid uus orjus oli muidugi ju enne koormatud rahvale rõhuv, ja pealegi arvati, et see palju suurem olevat kui pearaha väärtus. Pahameel puhkes lahti mitmel pool „pearaha mässudeks“, nagu neid nimetati. Nendele andis veel õhutust liikuma saanud kuulujutt, et pearaha küll maksta tuleb, sest see läheb kroonule, kõik muud maksud ja orjused aga, mis kroonule ei saa, olevat nüüd maha jäetud. Rahutuselaine käis üle maa, nimelt lõunapool Eestis. Talupojad ei läinud enam teole, ei maksnud mõisamaksu. Tagajärjeks oli, et sõjavägi välja toodi, vastupanekut murdma. Ärevusesse aetud rahvahulgad, arvates, et neil midagi karta ei ole, sest nad olla nüüd pearaha maksuga „kroonu alla kirjutatud“, hakkasid vastu. Päril lahing tekkis Rāpinas, kus soldatitest neli meest haavata said, talurahvast aga viis surmati ja kaheksa raskelt haavati. Mõnel pool oli vastupanek nii visa,

et sõjavägi sellest jagu ei saanudki, nii pööras nimelt Valgutast 125 meest suur sõjaväe salk jõuetult tagasi. Kuid loo lõpp oli viimaks ikka, et vastupanek valjult maha suruti ja kibe karistus kannul käis; nimelt Karulas aeti hulk mässulisi „läbi lipu“. Oige laialine oli vastupanek Pihkva piiri ääres Vastseliinas, kuhu selle suigutajaks pealinnast kaks kõrget ametnikku ilmunud, „keisri silm ja keisri käsi“, nagu rahvas seda arvas teadvat. Need püüdnud esiti heaga lepitada, aga kui inimesed seletanud, et nad mõisale enam tegu ei taha teha, siis pandud ligitoodud sõjavägi töösse. Mitmed saanud surma, hulk haavata.

Oige suur olnud rahutus ka Hiiumaal Suuremõisas, kus täielist orjuse lõpetamist nõutud. Siin aga oskas Eestimaa kuberner mõistliku asjaarutamise mõjul vastuhakkajaid leplikult vaigistada, nii et nad rahule jäid.

Seekord lõppes liikumine küll ja paarkümmend aastat püsiti rahul, kuid siis tuli uus rahutuste hoog. Esiteks Lätimaal, kus Võlmari lähedal mõnes mõisas 3000-meheline mässuliste hulk jalul olnud, kelle vastu sõjavägi ühes suurtükkidega pidi saadetama. Rahustamisel sai 11 talupoega surma, veel rohkem haavata, õhutadaid karistati karmilt.

Kolm aastat hiljem tuli rahutuste järg Eestimaa kätte, otse esimese talurahva seaduse ilmumise mõjul 1804. a. Seaduse valmistamise ajal oli rahva sekka teated libisenud, et ausameelne keiser neile kergendust tahab anda, ning et seaduse-elnõus seda ja seda on ette pandud. Kui aga seadus ilmus, nähti nukra meelega end oma lootustes petetud olevat, sest seadus oli mitmekordsest kurnast läbi käies palju lahjemaks saanud. Rahvas seletas oma kohtlases meeles asjalugu nõnda, et temale kätteantud seadus õige ei ole, vaid keisrilt tulnud seadus olevat „landstoa“ peal ärapeidetud ja selle asemel mõisnikkude oma tehtud, pahem seadus välja-kuulutatud. Iseäranis suur oli nurisemine sellepärast, et

tüütavakssaanud rehepeksuorjust, mis sügiseti mõnes mõisas ühtelugu ligi paar kuud kestis, sugugi ei vähendatud.

Selle meeleolu mõjul puhkesid 1805. a. sügisel Eestimaal mitmes mõisas talurahva rahutused lahti ja läksid mõnel pool õige tõsiseks. Kõige suurem ja kõige rohkem tuntud nendest on Kose kihelkonna Uuemõisa lugu, mis sellega lõppes, et kuus surnut ja üks raskesti haavatu talupoeg maha jäid, teiste üle käis kare kohus.

Poolsada aastat hiljem kordus Uuemõisa lugu Juuru kihelkonnas, nüüdsele rahvapõlvele veel tuntud „Mahtra sõja“ nime all. Ärevuseks andis asja see, et 1856. a. Eestimaal antud uus talurahva-seadus mitte kohe maksuma ei pandud, vaid seda alles kümne aasta jooksul lubati teha. Sellest ei saanud talurahvas aru, ja jällegi arvati, et viivitus mõisnikkude kavalus on, sest kui keiser kord seaduse on kinnitanud, siis peab ta ju ka maksuma saama. Kõige suuremaks kasvas rahutus Mahtra vallas, kuid pea liitusid naabrivalladki selle külge. Päriti kohe uue seaduse kättesaamist, ei lubatud enam teole minna, kõige pealt mitte abitegu teha, vaid nõuti kontrahtisid uue seaduse järgi kätte. Tõrkumise murdmiseks ilmus 2. juunil 1858 Mahtrasse sõjavägi, kuid kõigest ümbrusest voolas ka rahvahulk kokku tõrkujate karistamist keelama. Vististi oleks liikumist võidud rahulikult lõpetada, kui rahvale asjakorda oleks mõistlikult seletatud, aga seda ei tehtud, vaid toetati väevõimu ja hirmutuste peale.

Küll oli rahvas ainult seks kokku tulnud, et oma õiguse eest seista ja Mahtra mehi ülekohtuse karistuse eest kaitsta, aga ärevuses ja kärsituses tungisid mõned soldatite kallale, mis neid otse sundis sõjariistu tarvitama. Hakati soldatitelt püssisid ära kiskuma, keegi tõmbas väekapteni Bogutski pagunid maha ja lõi temale pähe; kui selle järgi esimene kallaletikkuja maha lasti

ja õhku kogupauk anti, kasvas ühelt poolt ärevus, teiselt poolt julgus, soldatid hakati malkadega peksma ja tikuti ohvitseride kallale. Vastuseks tuli väehulga poolt kogupauk otse rahva ridadesse, selle järgi langes aga rahvakogu oma teivastemetsaga nagu murdlaine väikse sõjameestesalga peale ja murdis selle maha, nii et enam lasta ei saadud. Võideldi meeleheitliku vihaga käsitsi, püssitikkudega ja -päradega, teivastega, küünite ja hammastega. Oma väikse hulga mõjul läksid sõjamehed pakku, lasksid aga põgenedes veel tagaajajate peale. „Sõja“ tagajärg oli: sõjaväe poolt kapten Bogutski surmatud, major Laimann ja umbes 15 soldatit haavatud, talupoegade poolt aga 7 kohe surmatud ja 2 pärast haavadesse surnud meest, raskelt haavatuid umbes 15, kergemalt haavatuid ja vigastatuid oli vististi õige palju, kuid nende arvu ei teatagi, sest muidugi hoidsid need endid pärast varjule. Asjaosalised mõisteti karmi karistuse alla, kuid seda muutis keisri arm: Paarkümmend kaebelust vabastati, kümnele arvati karistuseks uurimiseaja vangistamine. Kui need, keda peasüüdlas teks peeti, lasti „läbi lipu käia“ ning saadeti siis Sibirisse (Opetajate tunnistuste järele — ja seda ei tohi ometi talurahva kasuks erapooletuks arvata — olnud süüdlaseks jäänud mehed kõigiti ausad ja laitmata inimesed.)

Kaks „Pühajärve sõda“, mis nüsamuti laialt rahva seas tuttavaks saanud, kandsid peajoontes sedasama kuju kui Uuemõisas ja Mahtas. Esimene 1739. a., oli oma loomu poolest alles pearaha-mässude jätk. Siin taheti vastupanekut esiti sellega murda, et sõjavägi valda toodi ja taludesse sööma pandi, mis muidugi kehvale rahvale raske oli, nii et inimesed viimaks „hakkasid soldatitele väevõimuga vastu panema (väljavõtted on P. Eichenfeldi mälestustest, ilmunud „E. Kirjanduses“ a. 1909) ja es lase mitte omme maja tarvilikka loomakesi tappa.“ Kuid seekord ei tulnud ometi suuremat sõda.

Palju kurvem oli lugu teise sõjaga a. 1841. Põhjuseks oli ikka see, et „rahvas iialgi muidu rahule ei jää, kui et orjus ja kümnesemaks vakuraamatu järgi vähendatakse...“ Nõudmise peale vastati aga sellega, et 200 soldatit taludesse sööma saadeti, kus nad „oma voliga lambaid ja põrsaid tapma läksid; siis astusid mehed neile vembraga vastu ja lärm läks jälle hirmus suureks ja kutsuti soldatid ja rahvas mõisa.“ Kuna sinna ka mujalt inimesi huljana kokku tulnud, „nõnda, et neid õige palju sai“, ei arvatud vaja olevat sõjamehi karta ning „lahing algas, rahvas lõhkus nuiadega, soldatid püssipäradega, aga ühtki pauku ei saanud lasta, ropsiti mõlemilt poolt tublisti, nõnda et mitukümneid inimest juba pikali löödud maas lamasid ja rahvas vaos soldatite peale kui meri, sest neid võis vahest mitu tuhat olla, aga soldatid paljalt 200. Siis hakkasid soldatid mõisa poole taganema ja saksad kuulutasid rahu, mida rahvas ka rahuga vastu võttis ja koju tagasi läks, ja viisid ka oma haavatud ühes.“

Sõjaohvrite arvu kohta pole kindlaid teateid, nähtavasti ei saanud keegi otse surma, aga selle tagajärg oli kurb. Vastupanemises süüdlasest võeti esiti 120 meest kinni, suurem osa lasti pärast küll lahti, kuid „kihutajateks“ mõistetud 42 meest pidid Pühajärve mõisa väljal „läbi lipu jooksmas“ ja soldatitelt 500 hoopi vastu võtma. Vähekesi pehmendas karistuse koledust see, et kaastundlik ja heasüdamlik polkovnik soldatid õpetanud, mitte kõvasti lüüa, sest peksasaajad ei ollagi süüdlased. Suurem osa karistusealuseid saadeti pärast veel Siberisse.

Kõige nende sõdade lõpupunktiks oli 60 Anija valla peremehe kibe karistus Tallinna turul 1859. a. algul. Anijas ei olnud aga rahutus veel sugugi avalikuks vastupanekuks kujunenud, ning mehed tulid aga Tallinnasse omale kubermanguvalitsuselt õigust nõudma, aga siin võeti nad nuhtlusele...

Anija lugu jäi viimaseks „talurahva vastuhakkamiseks“; uus aeg oli tulnud. Kirjeldatud ajutised ja kohalised vabadusepüüde ilmutused meie rahva juures, oma õigusenõudmised ja selle juures raskete ohvrite andmised, ei ole küll mingit otsekohest tulu toonud, vaid nõudjate eneste seisukorda on need paranemise asemel veel pahendanud, kuid üsna ilma tagajärjeta ja viljata pole nad jäänud. See mõte, mis Kose Uuemõisa tegevlaste seas korra mõlkunud, oli iseenesest pöörane, kuid tunnistuseks liikumiseosaliste kindlast arvamist oma asja õiguse sisse: ametnikka ja ohvitserisid sel otsustarbel ära tappa, et nad siis selle teo eest „keisri kohtu alla langeks ja asi keisri ette läheks, kes kõigile õigust teeb“ — on ikkagi omajagu tõeks saanud. Sest kuigi väheselt ja puudulikult, saadi riigivalitsuses „talurahva mässudest“, ühes ka nende põhjustest, teada, ning see andis seal tõuget rahva olukorrasse parandust nõutada. See sündis juba „pearaha-mässude“ tagajärjel, kuna riigivalitsuselt, olgugi pehmelt ja tasakeselt, rüütelkondadele öelda lasti, need pidagu oma ülimeelikuid liikmeid paremine paelas, nii et nad talurahvalt maksude võtmises õiglasemad oleksid ja nimelt pearaha õiendamisel liiga ei teeks, muidu peab valitsus pärisorjade kaitseks vahele astuma.

Ka järgmised liikumised on ligidastes sidemetes uute seaduste tulekuga. Varsti pärast esimest Pühajärve sõda ilmus (1804) Liivimaa talurahva seadus, ning Uuemõisa lugu mõjus tuntavalt esiti rehepeksu-orjuse vähendamiseks, pärast ka selle kohta, et Eestimaal 1804. a. antud kehvad „regulatiivid“ pealinnas ja trooni ees kõlbmataks leiti ja nende asemele uusi nõuti, mis nõue küll täitmata jäi, kuid rahva vabastamisele viis. Teise Pühajärve sõja kannul käis „Tartu komisjoni“ asutamine, kes „maa puuduste“ vastu abi pidi otsima, ning sellest ettevõttest kasvas parem, 1849. a. antud, talurahva-seadus välja. Mahtra sõja asi kiirendas kahtlemata

1856. a. seaduse maksmapanemist ja vahest omajagu ka 1866. a. antud uue kogukonnaseaduse tulekut.

„Nende vaeva väsimused, nende piina pigistused“, kes meie rahva vabadusemõtte eest nii palju oma higi ja verd on valanud, tööd teinud ja elugi annud, ilma et ise sellest vilja oleks näinud, „kostku meile kustumata“.

* * *

„Postimees“ avaldas järgmise artikle:

Eestimaal talurahva pärisorjusest vabastamise 100-aastane mälestusepäev.

Oma vabaduse viiekümneaastast juubelit üleüldise suure laulupeoga 1869 pühitsedes võttis terve Eesti rahvas, niihästi Liivimaal kui ka Eestimaal, Eesti rahva vabaduse üleüldiseks mälestusepäevaks 1819. aasta 19. märtsikuu päeva, kus suurem osa eestlasi, Liivimaa elanikud, vabastati ja seega alles terve Eesti talurahva vabastamisest kõnelda võidi. Rahvusliku ühistunde pärast jääb tulevikus meil ka üks üleüldine suur vabadusepäev üleüldiselt mälestavaks, ja kahtlemata jääb selleks ikkagi ülemalnimetatud 19. märts.

Kuid kolm aastat varem sündinud vabaduse kuulutamine Eestimaal, 23. mail 1816, mille 100-aastast mälestusepäeva Eestimaal täna üleüldiselt pühitsetakse, on ikkagi nii suur sündmus, et tema mitte ükski Eestimaa elanikkude rõõmupüha ei ole, vaid ka sooja vastukõla Liivimaal peab leidma. Kui ka praegustel rasketel sõjaaegadel Liivimaal suuremaid pidustusi sellel päeval ette võtta ei saa, siiski viibime täna mõttes Tallinnas ja Eestimaal, kus vaimustusega priiusepäeva mälestatakse.

Kui Baltimaade pärisorjus ülepea üks valjematest ja karedamatest terves ilmas oli, sest et peale muu siin herra ja pärisorja vahel seisvat sügavat kuristikku

rahvuseküsimus veel sügavamaks tegi, siis on Baltimaa pärisorjuse juures Eestimaa talurahval kõige raskem osa kannatada.

Eestimaa vasemal pinnal asus rohkem mõisaid kui Liivimaal, vallad olid väiksemad, rahva tööjoud pisem

Jaan Tõnisson.

ja ometi tahtis iga Eestimaa mõisnik niisama suurel jalul elada, kui Liivimaa oma, ja rahval oli selle tagajärjel muidugi raskem koorem kanda. Peale seda oli Eestimaa mõisnikkude võim ja nende kokkuhoidmine tugevam kui Liivimaal. Kuna Liivimaa mõisnikud aastasadadel kõiksugu kavaluste varal omale ikka suurema ja suurema võimu talupoja üle pool omavolil kätte kiskusid ja sellele võimule alles hiljemal

ajal seadusliku kuju suutsid anda, olid omale põlised Eestimaa rüütlid juba varakult oma õigused Daani kuningatelt, kes ajutiselt Eestimaa peremehed olid, välja osanud pigistada ja ka Rootsi alla heites need õigused enesele kinnitada.

Kuid just selles suures mõisnikkude valitsuses ja selle tagajärjel tekkivas suuremas talurahva viletsuses ja vaesuses peitub ka põhjus Eestimaa varema vabaduse tulemiseks.

Kui Prantsuse suure mässu järele valgustuse-ajajärgu vabaduse mõtted tegelikku kuju võtsid ja igasse Euroopa nurka mõjuma hakkasid, kui Liivimaal 1804. aastal võrdlemisi edenenud talurahva kaitseseadus välja anti, siis ei võinud see ka Eestimaast jäljeta mööda minna, kus häda veel suurem oli. Niisama nagu Liivimaal üksikuid vabameelsemaid mõisnikka leidus, kes oma ajast ette jõudsid, leidus neid ka Eestimaal. Niisama nagu Liivimaal Ascheradeni omanik parun Schoultz juba 1764 oma valla rahvale eraseaduse raamatu välja andis, kus talurahvale, kes küll edasi päriseks jäi, õigus oma varanduse peale anti, õigus oma kohti lastele pärandada ja oma valla kohut asutada, andis ka Vigala omanik parun Uksküll 1789 oma vallale sarnase eraseaduse ja mõni aasta hiljem panid ka mõned teised mõisnikud oma mõisates sarnased seadused maksma (par. Stackelberg Järvamaal Halliku ja Rava mõisas, ja v. Toll Keilas Ääsmäe ja Pajaku mõisas, Menar Kandle mõisas Virumaal). Ja kui Liivimaal sellesisulised seadused terve rüütelkonna poolt maksma pandi (1804), talumaad mõisamaadest lahutati, ära hinnati ja orjused regulatiivide läbi kindlaks tehti, siis ei võtnud Eestimaa rüütlid maha jääda, seda enam, et riigivalitsus juba Katarina II. algades Eesti talupoja kurba seisukorda tundis ja rüütelitele teravalt peale käis. Nii siis andis Eestimaa rüütelkond mitmesuguste puiklemiste järele ka 1804 oma talupoegadele regulatiivid nende

koormatuste kergenduseks välja, mis aga Liivimaa oma-dest juba sellepoolest kaugele taha jäid, et siin maa hindamistki ei olnud ette võetud ja niiviisi kohustused väga omavolilised olid ja ei millegiga põhjendatud.

Petrogradis ei olnud nendega siis ka sugugi rahul ja nõuti kohe parandusi kaunis kindlal toonil. See sattus siis Eestimaa rüütelkond Preisimaa eeskujul mõtte peale, kas rüütelkonnal äriliselt parem ei oleks pärisorjust kaotada, selle eest aga maad, ka talupoja oma, täielikult mõisa omaks jätta ja orjusi „vaba“ kokkuleppimise järele mõisniku ja talupoja vahel korraldada. See teeks välispool efekti suuremaks ja oleks mõisnikule kasulikum, sest mis „vaba“ kokkuleppiija linnupriusega talupoeg ikka on.

See ettepanek meeldis Petrogradis, kus asja sügavamalt põhjust vast läbi ei nähtud, ja nii kinnitati mõisnikkude poolt ettepanud vabaduse seaduse põhjused, „Käsk Valitsevale Senatile“ keiser Aleksander I. poolt 23. mail 1816, kuulutati talurahva asemikkudele, uuesti valitud valla kohtumeestele Tallinnas Toompealossis 8. jaan. 1817. Vabaduse seadus pandi 14. aasta jooksul järk-järgult maksma.

Kuigi see seadus puudulik oli ja orjus „vaba“ kokkuleppimise põhjal pärast nii rängaks muutus, et sellele aasta neljakümne pärast Mahtra sõda ja Anija meeste peksmine järgnes, siiski jääb see päev, kus keiserlik käsk ühe sulekriipsuga pärisorjuse häbitavama osa, võimuse inimese isiku üle, kaotas, suure tähtsusega päevaks.

Meie soovime selleks päevaks oma Eestimaa vendadele soojalt õnne ja loodame, et meie kolme aasta pärast ühes meeles terve Eesti rahva lõpuliku vabastuspäeva 100-aastast mälestust paremates oludes ühemeelselt võime pühitseda.

* * *

Narvas ilmuv „Meie Elu“ kirjutas:

Ori on inimeseks saanud.

1816.—23. V. — 1916.

Valgus oli küll antud ja inimesed loodud juba tuhandete aastate eest, aga ometi ei olnud meie talurahva seas aastasadade jooksul, kuni mineva aastasaja alguseni, veel inimesi olemas. Olid ainult pimedusega varustatud ja koerapiitsaga karistatud orjad. Raudselt ja kaljukindlalt ühinenud Eestimaa aadeli, Saksa mõisnikkude mõistus, mis igale poole ulatas, ja tahtmine, mis piiramata oli, pidas orjasi, meie esivanemaid, metsloomade sarnaseks, keda kammitsas ja ahelates tuleb hoida ning koormakandmisega vajutada, et nad endid sirgeks ei saaks ajada.

Igal mõisnikul oli oma orjakari, kogu talurahvast, kellega ta nii võis tegutseda, nagu piirita koormamisetung iganes igatses. Kaebtusi herra, s. o. mõisniku vastu ei tohtinud olla. Kes kuidagi eksis, see vastutas oma nahaga.

Orjad olid herra omandus. Herra võis neid karistada ja armastada. Osaks orjadele sai aga harilikult esimene, s. o. karistus, kuna armastus kõrgemale seisusele ja maailma mõnudele nii ära kulus, et sellest orjakarja jaoks midagi ei võinud järele jääda. Karistuseviisidest, mida herrad õige mitmesuguseid oskasid valida, seisis esimesel kohal ihunuhitus. „Eksinud“ orjasi pekseti kepiga, piitsaga ja vitsadega, nii kuidas keegi karistuse ära oli teeninud ja mõisniku õigusetunne mõista oskas. Mõni iseäranis häge herra läks piinamises veel kaugemale; rahvasuu teab jutustada, et on juhtumisi olnud, kus raskemalt „eksinud“ orjad kedruselina puhastamise harjade (nõelte) otsa on istuma pandud. Karistamine valmistas herradele teatud vaimlist lõbu, oli aga ühtlasi ka paremaks abinõuks, mis orjasi tõrkumisest ja vastuhakkamisest tagasi hoidis.

Seda, et herra oma orjasi loomade sarnaseks pidas, tõendab pärisorjuse ajal nii väga sagedasti ja õige laialiselt ettetulnud orjade vahetus loomade, iseäranis koerte vastu, niisamuti ka mitmesuguse muu kauba vastu. Oli ühel mõisnikul hagiijat tarvis, teisel aga orja, siis tehti vahetusekaup kohe kindlaks, ilma et orja käest nõusolemist oleks küsitud. Üleüldse ei küsitud orja käest ei mingisuguse asja kohta nõusolemist, sest pidas ju herra orja niisuguseks olevuseks, kes midagi ei tohi mõista, vaid ainult koormat peab kandma ning ülemaid ja armulisi mõisaherrasid austama.

Et austamine ja kumardamine ka välispidiselt hästi silmapaistev oleks, pidid orjad mõisnikku ja viimase perekonnaliikmeid nähes mütsi peast ära võtma, mõnedel juhtumistel ka põlvili laskma. Väike „noorherra“, mõisaomaniku mõneaastane poeg, võis orjale, kes temast tähelpanematalt mööda oli läinud, mõnikümmend viitsa hoopii lasta anda — selleks, „et ta teinekord tunneks, kes tema noorherra on!“

Lisaks kõigi viletsustele, kannatustele ja pünadele tuleb veel nõndanimetatud esimese-õõ õigus. Selle õiguse tarvitamine, mis ka laialt moodis oli, annab kultuuri- toojate toorusest, kõlvatusest ja inimlikkude tunnete puudumisest väga selge tunnistuse. Vähegi piiratud tooruseastme juures oleks mõisnikuseisuse liikmed ise naisterahvaste vägistamise hukka mõistnud ja isegi seadused naisterahvaste au kaitseks maksnud pannud.

Valgus ja inimsus oli kadunud, kadunud paljudeks aastasadadeks. Ka protestandi kirik, kes „tõetundmist ja õigusetunnet“ oleks pidanud külvana, pandi herrade teenistusesse ja sai täielikuks aadeli tööriistaks. Kirikherrad, mõisnikkude armualused ja paremad sõbrad, kaldusid sellest ülesandest, mis usu põhjal nende peal oleks pidanud lasuma, kaugele kõrvale ja manitsesid oma karja mõisaherrade sõna kuulma ning nende käskusid täitma. Ka kirikherrade seletuse järele olid mõisnikud

Jumalast seatud ülemad, kellele vastu ei tohtud hakata. Orjaste üle ei tohtud nuriseda, sest orjused olid ülemate poolt peale pandud.

Kirikherrasid kihelkondade üle, kupjaid ja kiltrid mõisates omale appi võttes arvas Balti aadel, et valgusekiirte pääsemine orjadekarja sekka võimataks on tehtud. Kuid sellegi pärast pidasid mõisnikud oma orjasi hoolega silmas ja kogusid nende meeoleolu üle teateid. Nad nagu kartsid midagi — kartsid orjade viha lõkkele löömist ja kättemaksmist. See kartus läks mõnel juhtumisel isegi nii suureks, et mõisnikud vahete-vahel kokku tulles isiekeskis nõu pidasid, kas ei peaks hädaohu ärahoidmise sihil orjade seisukorras mõnesugusid parandusi ette võtma. Paranduste soovitamine leidis aga suurema osa mõisnikkude poolt tõsist vastuseismist; viimased arvasid, et pimedatele orjadele kergenduste ja mõnesuguste õiguste andmine niisama kardetav on kui tuletikkude andmine laste kätte. Ja see mõisnikkude osa, kes kergenduste andmises mässumeele idusid nägi, jäi alati võitjaks.

Kuid rahutused orjade seas ja õige mitmed verised kokkupõrkamised Eesti- ja Liivimaal, mis mitmel pool sõjariistust jõu poolt maha suruti, ei annud mõisnikkudele enam unerahu, seda enam, et Baltimaa sündmused ja siinsed olud ka pealinnas tähelepanemist äratasid ja riigivalitsejale ette kanti. Küll püüdsid mõisnikud siinsete olude tõevärvi varjata ja orjasi mässajateks tembeldada, kellele mingisugusi vabadusi ei või anda; küll otsisid ja leidsid nad enestele rohkesti abimehi, kes suu ja sulega nende tõendusid kinnitasid ja kavatsusi toetasid, — kuid ometi suudeti teiselt poolt pealinnas arvamist tekitada, mis mõisnikkude plaanidelt katte ära kiskus.

Mõnesugusid sammusid talurahva seisukorra ja maal ettetulnud rahutuste põhjuste selgitamiseks valitsuse ees ja ka keiser Aleksander I juures astus Tartu

ülikooli professor G. F. Parrot, kes pärast Kokenhofi ja Kauershofi mõisates (Liivimaal) ettetulnud rahunisi 1802 keisri jutul käis ja oma kirjelduse tööolude üle keisrile ära andis.

Parrofi keisri jutul käimisel oli see tagajärg, et mõisnikkudelt nõudma hakati, et nad oma piirita õigusi kitsendaksid. Muu seas saatis Aleksander I 1802. aasta lõpul Liivimaa maanõunikule von Siversile kirja, milles tungivalt nõudis, et talupoegade müümist ja kinkimist rohkem piirataks ja abiorjus kindlaks määrataks. Peale selle nõuti talupoegadele vabadust abielusse astumises jne. ja anti märgata, et mitte varajane ei oleks talupoegade vabastamist kõne alla võtta ja talurahvaküsimuses mõnesugusid uuendusi maksuma panna.

Nii mõnelgi juhtumisel püüdsid mõisnikud nagu teha, et nad talurahva eest väga isalikult hoolitsevad ja juba ammu sellel alal kavatsusi teevad, kuidas talurahva käekäiku kergendada, kuid kui küsimus nükaugele jõudis, et sellel teod oleksid pidanud järgnema, siis osati kavatsused ikka ja ikka ära sumbutada, ehk jälle mõnesugusid seadusi nii laiendada ja muuta, et nad valitsuse silmis nagu kergendused talupoegadele paistsid olema, tõelikult aga mitte midagi ei muutnud, ehk mõisnikkudele talupoegadega ümberkäimises piiramata vabaduse kätte andsid. Iseäranis vastumeelt mõisnikkudele oli pärisorjuse ärakaotamise küsimus. Kui Liivi maa-päeval 1803. a. algul „vabameelsem erakond“, kelle eesotsas Peeter von Sivers seisis, pärisorjuse küsimust päevakorrale tahtis võtta, siis otsustasid mõisnikud rõhuva häälteenamusega, et niisuguses asjas üleüldse läbirääkimisi enam ei lubataks.

Väga diplomaatiliselt ajasid asju Eestimaa mõisnikud. Nad kuulasid hoolega järele, mida pealinnas soovitakse ja püüdsid siis oma aruandmistele ja otsustele niisugust jume anda, mis keskvalitsuse soovidega täielikus kokkukõlas oleks; kuid kui neid otsusi tähepa-

nelikult vaadata, siis paistab kohe silma, et vana muutmise muud midagi ei olnud kui töö varjamine ja nüisuguste määruste loomine, mis aadelile veel avaramad võimupiirid andsid.

Ometi pidi pärisorjusele lõpp tulema. Mõisnikkude vastuseisimine pidi olude mõjul murduma, talurahva vabakslaskmine rõhuti järjesti kindlamate nõudmistega päevakorrale.

Ja 23. mail 1816. aastal kinnitas Aleksander I seaduse, mille järele talurahva vabastamine Eestimaal täide pidi saadetama.

Teada anti sellest talurahvale järgmise aasta algul, nimelt 9. jaanuaril 1817.

Ehk küll vabastamine esimestel aastakümnetel peaaegu tundmataks jäi, jäeti ju mõisnikud ikkagi veel seisukorra peremeesteks ja uuenduste maksmapanejateks, — siiski peame 1816. a. 23. mail selleks päevaks pidama, kust peale see võimaldatud on, et orjadest inimesed said.

Aegamööda hakkas talurahvas õigusi nõudma, varandust muretsema ja iseseisvuse poole täienema. Suuremat tõuget sai talurahva edenemine aga alles siis, kui linnadesse rändamise kitsendused ära kaotati.

Meil armastatakse tihtigi nurinat tõsta, et rahvas oma edenemispüüetes võrdlemisi tagasihoidlik, jonnakas ja kitsi on. Kuid kui seda meele tuletada, et pikk orjaelu rahva üdini ära pimestas ja et ka pärast 1816. a. priikslaskmise akti kuulutamist talurahvas veel kaugeltki mitte vabaks ei saanud, vaid veel mitu aastakümnet orjapõlve pärandustes ning mõisnikkude võimuses pidi siplema, ja osalt veel praegugi sipleb ning mõisnikkude eesõiguste all kannatab, — siis näeme praegustel päevil ikkagi suurt muudatust, mis pärisorjusest kaugele on jõudnud.

Sellega võrreldes, mis sada aastat tagasi oli, oleme meie nüüd ikkagi inimesed. Ja kui nüisugused peame

avalikult tunnistama, et 1816. a. 23. mai akt, keiser Aleksander I. vabastamise käsk, Eestimaa talurahva elus mitte tähtsusetu ei ole. Kuigi pärisorjus, nagu juba ütlesime, otsekohe 1816. a. maikuul ära ei kadunud, sest et maa-aadel kõvasti vastu pani ja oma sidemeid ülemates kihtides oma kasuks tarvitas, — siiski lõi vabastamiseseadus niisuguse seisukorra, mis rahvale õiguse andis rahulolematust ilmutada ja kammitsatust pääsemiseks sammusid astuda. Sellest ajast peale hakkas rahva enesetunne süvenema ja valmistas pinna, mille peale nüüd võime ehitada ja edeneda.

* * *

„Tallinna Teatajas“ ilmusid veel järgmised kirjutused:

Esimese vaba aastasaja lõpul.

Sada aastat ei ole rahvaste elus mitte pikk aeg, aga ta on siiski verstapostiks, kus peatama jääda, et käidud tee ja tegevuse peale pilku tagasi heita. Reisija, kes niisuguse verstaposti juurde jõudnud, võtab kübara peast, pühib higi otsalt ja laseb käidud tee kõige oma rõõmude ja raskustega veel kord vaimus silmade eest mööda minna; pöörab siis silmad eelseisva tuleviku tee poole, surub kübara kõvemine pähe, hingab rindu tugevasti värsket õhku ja astub, mineviku raskustest karastatult, kindlal sammul oma rada edasi.

Eestimaa talurahvas on nüüd niisuguse verstaposti juurde jõudnud. Sada aastat on ta vabaduses ümber rännanud, ise oma sammusid seadnud, olgugi, et tal kõige selle juures sagedasti põhjatunete raskustega tuli võidelda, sest oma teeraja valimises tehti talle esialgu tihti suuri takistusi. Sada aastat on meie väike Eesti rahvas juba vabadust maitsnud, kuigi see vabadus nõudanimetatud „linnovabadus“ oli. Sada aastat on meie rahvas teiste v a b a d e rahvaste kõrval seisnud, olgugi,

et „vaba“ Eesti talupoeg selle aja jooksul küll veel niipalju oma endiste omanikkude — mõisnikkude — meelevalta all on seisnud. Aga kõige selle juures jääb tõejasjaks see, et saja aasta eest, nimelt 23. mail 1816. a., Eesti talurahva isiklikule vabadusele alus pandi. Hoiti seda vabadust küll mitmed head aastad veel katte all, aga nüüd, kus meie seda päeva meelde tuletame, mil talurahva vabastamise akt keiser Aleksander I poolt alla kirjutati, peame õigusega 1816. aasta maikuu 23. päeva selleks koidupäevaks võtma, mil meile vabadusepäike tõusma hakkas.

Pikkamisi tõusis vabadusepäike raske orjusepilve tumedate rünkade tagant! Arglikult, otse häbelikult saatis ta oma esimesed kiired üle maa orjade silmavett kuivatama, lootust parema tuleviku peale äratama. Siin ja seal katsid mustad pilverünkad neid esimesi kiirekesi kinni; näitas, nagu ei suudaks tõusva päikese valgus orjuse ööd taganema sundida. Pimeduse varjud võtsid viimase jõu kokku, et valgust oma alla matta. Kuid asjata! Tõusvat päikest ei saa sundida enam tagasi veerema; ikka rohkem ja rohkem tungisid ka kiired pimeduse pilvedest läbi ja kasvava valguse mõjul pidid õudsed öövarjud viimaks peitu pugema. Valgus oli võimust saanud pimeduse üle. Orja-öö oli taganenud vabadusepäikese eest.

Meie, noorepõlve inimesed, ei oska endile vabastamise tähtsust sagedasti õieti ette kujutada, sest meile on orjuseaja raskused tundmatad. Aga rääkige vanemate inimestega. Nemad, ehk nad ise küll enam oma selja peal orjuse piinakarikat pole kannud, on ometi oma vanemate suust kuulnud, mis pärisorjus tähendab ja kuulge siis, mis need vanad ütlevad, kuidas nende rinnust sügav ohkamine kuuldavale tuleb; ja vaadake neid pisaraid, mis üle kortsuvajunud põskedele alla veerevad... Need räägivad teile, mis orjus oli. — Ihu ja varandusega mõisniku oma, kurnatud ja vae-

vaiud raskest tööst, mis varasest päikese tõusust kuni hilja ööseni kubja kepi sundusel mõisa väljal vältas, rusutud vaimliste huvide poolest, pime ja harimata — see oli ori... Missuguse soojuse ja õrnusega ei räägi vanad inimesed küll vabaduse tulekust ja sellest ärkvast lootusest, mis siis kurnatud pärisorjade rinnus ellu loitis!.. Nende sõnade järele avanud siis lootuses uus ilm, vaba orjatööst ja omavolilisest ihunuhtlusest.. Kaudal ajal ei läinud küll need lootused täide, — teoorjus kui ka ihunuhtlus kestsid edasi, aga iseteadvuse terake hakkas pikkamisi endiste orjade rinnus kasvama, vabaduse kuulutamisest peale tundis ori ennast esimene kord alles inimese olevat. Ja see oli kõige suurem and, mis talurahva vabastamine enesega kaasa tõi.

Pikkamisi on selle isiklise vabaduse alusmüürid, mis saja aasta eest meile anti, möödalanud aastasajal kõvenenud. Kui aastasaja esimesel poolel vabaks lastud talupoegade elujärg ja vaimline seisukord õige pikkamisi paranes ja arenes — hüppeid ei tunne ju kogu loodus mitte, — siis tegi aastasaja teisel poolel Eesti talurahvas oma arenemisekäigus suuri edusammusid. Hoolimata kõikidest köidikutest ja kamitsatest, mis Eesti rahvale veel kuni tänapäevani takistuseks jalgu jäänud, on kogu maa ja rahvas omale teise kuju ja välimuse omandanud. Endistest orjadest on jõukad kohaomanikud saanud, kellel vaja pole oma selga paenutada „helde mõisaherra“ ees. Orjalastest on võrsunud välja iseteadlikud töölised, ettevõtlikud ärimehed, kirjanikud, haritlased. Kõik nad on vabastamisele tänu võlgu. Meie ei ütle, nagu oleks talurahva vabastamine omal ajal mõnesugune armuand olnud — see oli aja-nõude paratamata täitmine, — kuid ükski mõtleja inimene ei tohi salata, et kõik need edusammud, mis meie rahvas niihästi oma vaimlises kui majanduslises arenemises möödalanud aastasajal teinud, ikkagi ainult vabaduses võimalik oli teha. Sellepärast ei ole põhjust meil nüüd, kus esimene

vaba aastasada mineviku merde vaob, kellegile iseäralist „tänuviirukit“ suitsetama hakata, küll aga on meie kohus seda tähtsat ajaloolist päeva, kus Eestimaa talurahvale esimene võimalus anti eduteele astuda, mündatud meeleolul mälestata ja mineviku peale tagasi vaadata.

Raskustega võideldes, visalt ja raugematalt edasi rühkides on Eestimaa talupoeg esimese vaba aastasaja jooksul sinna välja jõudnud, kus ta tänapäev seisab. Nüüd, kus ta oma vabaduse esimese saja aasta juubelit pühitseb, võib ta kübara peast võtta, higi otsaesiselt pühkida ja tänutundeid üles kõikide saatuste Juhtija poole saata. Üleelatud vaevad ja raskused pole suutnud eestlaste rammu ega tahtevõimu murda. Täis elujulgust vaatab ta tulevikule vastu ja kindlustab oma koduaset Lääne mere kaldal. Need orjaaja jäätised, mis selle väikese ning vaikse ja visa rahva kultuurilist arenemist veel takistavad, peavad varem ehk hiljem kaduma, Eesti rahvas peab omale niihästi maaomavalitsuses, kooli ja kiriku üle valitsemises jne. vääri-lise koha omandama. Mis kõdunemas on, see kaob kord. Ja seda kadu ootavad praegu just need, kes pika aja jooksul Eesti rahva vaba arenemist on kinni hoidnud.

Esimene vaba aastasada vaob meie rahval nüüd tagasipööramatalt mineviku merde. Palju on see aastasada meie rahvale annud, palju on ta ka andmata jätnud. Seda peab teine vaba aastasada meile andma. Ise meie tahame aga tööd teha, ühtegi vaeva ega raskust liiaks pannes. Künname ja külvame, istutame ja kasvatame, et kasvaks kenaks Eesti kodu, vaba rahva kodu Soome lahe kaldal, Lääne mere rannal.

* * *

Vabaduse helinad.

Läbi ilmasõja suurtükkide mürina ja püssirohu suitsupilve, läbi rahvaste võitlusemaru ja hävituse kos-

tab Eestimaa talupoja kõrvu 23. mail üks vaikne ja tasane hää, mida kuulates silmad niiskeks lähevad: meie isiklik vabadus on 100 aastat vanaks saanud.

Kõikidest ajaloolistest sündmustest, millest Eestimaa talupoeg läbi käinud, on talurahva vabastus ainus, mis hiilgava valgusena läbi ajaraskuste minejatele elustavalt teed näitas. See sündmus on hulkade ringu vaimustuses tormiliselt paisutanud, aga ka vaikselt töötajale tõuget annud. Meie kirjandus ja luule on sellele ainele kõige paremat anda püüdnud, mida ta ülepea anda suutis; sellele mälestusele peeti Eesti suuremad laulupidud. Talurahva vabastamine oli Eesti ärkamiseaja hingeliseks aluspõhjaks; siit ammutas jõudu meie vaimuilm üleüldse. Talurahva vabastamine oli samuti orjalaudast maailma rahvaste ridadesse, sellepärast jäid vabadusehelinad meie mineviku kõige tähtsamaks sündmuseks, kuni üleüldse Soome lahe lõunakallast oma koduks nimetada võime.

Sellepärast ei ole Eestimaa talupoeg kunagi mehi unustanud, kes seaduseandlisel teel tema põlve parandanud, kes talle inimlisi õigusi osaks saada lasknud, kes talle ülendavaid silmapilke valmistanud. Kuid iseäralist tänu pärivad need, kelle nimed talurahva vabastusega ühendatud, selle puhtama leheküljega meie tume-
dast ajaloo-raamatust üleüldse.

Selle kõrbenud maapinna harija Soome lahe kaldal, mida meie Eestimaaks nimetame, oli Venemaa rahvaste seas esimene, kes saja aasta eest pärisorjusest vabaks lasti. Seega oli vabastuse mõte meie riigi pinnale kantud, siin vastuvõetavaks tunnistatud ning lagunes nüüd paratamata laiali. Sellepärast olgu meie mälestustes esimene aupaik neile, kes meie vabastamises otsekohe tegevad olid. Nende meeste keskel seisab kõige pealt valitseja Aleksander I humaniline kuju, mille ette möödaminemata seisma jääda tuleb. Kuna endistel aastatel Aleksandri kooli kujul priiusetunded

meie rahva rinnus nii vägevalt loitsid, peame kahjuks ajatõsiduse tõttu seekord palja tänuliku mälestusega leppima.

Küll tikub ajavaim ja rasked uued ülesanded meie vaimlise tõusu kogunemist priiuseküsümuse ümber lämmatama, kuid meie seisatame ja kuulame teda ometi kui vaikset ja tasast häält, mis annab jõudu ja elustab. Kui ka mõndagi ütlemata jääb, mis väljapääsemist otsiks, vabadust sisemisele ilmale ei ulata ümbrus keelama, olgu see ka seda sügavam, seda tugevam.

Vabaduse tulekut on omal ajal küllalt ülistatud, pidustatud, luule ja kunstiga austatud. Kuid see kordub ikka uuesti. Meie ei eksi, kui tunnistame: see on meie ainsamaks jumalate nektariks olnud, kust kodumaa rahvas rammu ja jõudu joonud. See vabaduse tasane helin jääb ka tulevikus hariduse ja edu aluspannaks, teeb tugevaks meie käsivarre, jääb lambiks meie teed otsivale jalale, valguseks meie jalgteede peal.

* * *

Kõige põhjalikuma pilgu aga heitis möödaläinud saja aasta peale tagasi „Päevaleht“, milles ilmusid veel järgmised kirjutused:

1816.   23. lehekuu päev.   1916.

Saja aasta eest.

Eestimaa talurahva pärisorjusest vabastamine

Tallinnamaal oli mõisnikkude võim ja voli algusest saadik hoopis suurem ja laiem kui mujal, seda mööda ka pärispõlvesse heidetud maarahva elujärg raskem kui Liivi- ja Kuramaal. Siia kujunes varemini kui mujale kindlalt kokku liitunud rüütlikogu, kes endale varaselt ju Daani kuningatelt suured „eesõigused“ nõutas, nõnda seda otse seadusliselt kätte sai, mida Liivimaa rüütliid

alles pärastpoole omavoli ja seadusevastaselt omandasid: „päriherrade“ võimu rahva üle. Niisama oskas Eestimaa rüütlikogu maad Rootsi alla andes oma eesõigustele paremat kindlustust saada kui Liivis.

Kuna siis meie maal üleüldse pärispõlv 18. aastaja jooksul mitmete nähtuste mõjul, mida siin kõrvale jätame, kõige valjuma ja karedama kuju sai, oli Eestimaa olukord eriliselt veel kurvem kui mujal. Sest siin on maapind kehvem, mõisnikkude arv aga oli võrdlemisi hästi suurem kui mujal, nende vallad nii vähemad, kuid kõik tahtsid ometi uhkel suurniku-moel elada ning selleks pidid nende „pärisalamad“ oma tööga võimalust andma. Nagu Eestimaal pärispõli kõige varem alanud, nii näis ta siin ka kõige kindlamalt seisma. Sest kuna Liivimaal juba 18. aastasaja keskel nii rüütlikogu enese sülest kui ka riigivalitsuse algatusel pärisorjuse pehmen-damise küsimus vähemalt kõnele võeti, suikus Eestimaa sellel ajal täiesti.

Aga aastasaja lõpul näeme korraga muutust sündivat, ja üksvahe näis, nagu tahaks Eestimaa rüütlikogu oma osa teistega ära vahetada. Sest otse siin võeti nüüd uuendused ette ja saadeti enne täide kui mujal. Esimesed maksma jäänud talurahva eraseadused, niisamuti esimene üleüldine seaduseraamat ja selle rahva-keeles avaldamine, pärast ka pärisorjuse täielik lõpetamine, rahva v a b a k s kuulutamine, sündisid siin enne teisi. Aga ainult kujulikult, olulikul ei olnud asi ammugi nii ilus, sest esimene Eestimaa talurahvaseadus jäi Liivimaa omast palju taha.

Kahtlemata on aga selleks muutuseks Liivimaa sündmused äratust, õhutust ja eeskuju andnud. Seal oli aastasaja lõpupoolel õige tugev liikumine pärisorjuse kukutamiseks käimas, ilmusid mitmed mõjukad kirjad selles sihis ning Liivimaa maanõuniku parun Schoulzi julge ettevõte, otsekohe oma käe peal talurahva rasket olekut vähegi kergendada, tekitas vastukaja ka Eesti-

maal. Vigala mõisa omanik parun Üksküll, keda Eestimaa esimeseks „uue aja aadete kandjaks“ nimetatakse, astus oma vallas selle sammu, mis 25 aastat varem Asheradi herral äpardanud: Andis ka oma talupoegadele era-seaduseraamatu. (Iseäralik juhtumine on veel, et see a. 1789. sündis, mil Prantsusmaal suurte muutuste käik algas; see nähtus kujutab väliseltki, et läänes puhuma saanud vabadusetuuled omajagu ka Läänemere idaranda on riivanud, olgugi nõrgalt). Vigala seaduse juhtnõte oli umbes sarnane kui Asheradis: talupoeg jäi küll herra päriks, aga sai oma teenitud varanduse omanikuks, võis ka oma talu edasi pärandada, tema kohused mõisa vastu määrati kindlaks, ka seati talurahvale oma kohus. Kaks aastat hiljem pani Halliku ja Rava mõisate omanik (Järvamaal) parun Stackelberg Vigala seaduse ka oma valdades maksma ning mõni aasta hiljem andis von Toll oma Ääsmäe ja Pajaku mõisates (Keila kihelkonnas) seaduseraamatu, mis „Tolli õiguse“ nime all laialt tuntud oli. Ning 1801. a. tegi seda Virumaal Kandla mõisa omanik Menar ka oma vallas. Mõlemad viimased seaduseraamatud on esimestest veel täiemad; nendes on pärisorjus põhjusemõttelikult ära kaotatud, talurahvast ei tohi muidu müüa kui ainult karistuseks, ning ka siis üksi oma kogukonnakohtu nõusolemisega. Kandla seadus määras, et kõik edaspidi sündivad lapsed täiesti v a b a k s arvatakse. Ka sai talupoeg õiguse seaduserikkumise pärast herra peale kaebada, ja seadusetegijad määrasid, et nende pärijad seadust küll laiendada tohivad, kitsendada mitte. Veel seisis seaduses talurahvale koolide asutamine, kuhu laste saatmine (Hallikul ja Kandlas) otse kohustavaks tehti.

Nende eraviisiliste seaduseraamatute otsekohene mõju ei olnud muidugi suur, sest need puutisid ainult väikest osa rahvast. Aga kaudselt olid nad õige tähtsaks tundemärgiks, et pärisorjuse kindluse müürisse tu-

gevad lõhed hakkasid tekkima, mis sellele peatset lange-
mist kuulutasid. Valgustuse-aja mõtted, vabaduse aated,
inimlikkuse õpetused leidsid aegapidi ka Eestimaa rüütli-
kogu tarretanud ridades maad ja tekitasid mõtte muutust
ta ausamates liikmetes, kes äratundmisele jõudsid, et
pärisorjuse aeg mööda on, ta kaotus tungiv ajanõud-
mine, niihästi poliitiliselt kui majandusliselt.

Nende laiemal silmaringiga ja vabama mõttega mõis-
nikkude arv oli esiootsa muidugi vähene, aga et ka alles-
hoidline suur enamus juba paendumal hakkas, seda näitab
tuntavalt lugu, et nimetatud uuenduste algatajad tege-
liselt mitte nõnda oma seisuvendade vaenu alla ei sattu-
nud kui omal ajal Liivis parun Schoultz; nende tegu-
viisi salliti, kuigi järel teha ei raatsitud. Tähtendatud eri-
seadlused jäid maksma kuni edaspidise üleüldise talu-
rahva seaduse andmiseni. („Tolli õigus“ maksnud va-
baduse kuulutamiseni.) Nende kaudu oli kindel tõen-
dus otse tegelisest elust antud, et serist kõigutamataks
arvatud olukorda küll muuta võib, talurahva põlve
parandada, ilma et mõisad sellepärast kimpu jääksid.

Uuenduse mõte idanes siis edasi, kuid päevakorrale
tõid selle alles mõned välised tõuked, Liivist ja pealin-
nast. Riigivalitsuse pealekäämisel oli Liivi maapäev
a. 1795 talurahva küsimuse jälle käsile võtnud, nüüd
hoopis parema tagajärjega kui 30 aasta eest. See asi
ergutas ka Eestimaa mehi. Tõsiseliseks algatajaks oli
aga keisrinna Katarina hiljuti avaldatud kare laitus oma
kammerherra krahv Stackelbergi vastu (kes ise ka Eesti-
maa mõisnik oli) sinise olukorra üle. Keisrinna nuri-
senud tõsiselt sellepärast, et Eestimaa talupoeg kõige
oma varandusega herra täielik omandus on, keda ta tuju
järgi müüa ja vahetada võib jne. Küll olid need sõnad
ainult erajutus öeldud, aga et nad riigivalitseja suust
tulnud kohutas see Eestimaa rüütliid nende rahust. Kar-
deti, et valitsuse poolt uuendusi nõudma hakatakse
ning selle eest hoidmiseks asuti ise oma poolt tege-

vusesse. 1795. a. detsembrikuul peetud maapäeval võeti esimest korda talurahva küsimus avalikult ette ja jõuti selles asjas üsna kergelt otsusele, olgugi õige pealiskaudsele. Tähelepanndavad on rüütelkonna peamehe sõnad uuendamise soovi ettepanekul: Oiglus ja inimese-armastus pidavat auväärilise rüütlikeisuse omadus olema, ta arvab kindlalt, et aadeli enamus ettepanekutes olevate põhimõtetega nõus on, pärisherrade ja talupoegade vahelkorda „kõigile tulevastele aegadele kõigist kahtlustest kõrgemal olevas rikkumata seaduses kindlaks teha.“

Kuid need ettepanndud parandusepüüded ei läinud kaugemale kui määrusteni, et seniseid talurahva maksumid ja teotegu enam suurendada ei tohi, vaid nende vähendamine olgu iga mõisaomaniku õiglance püüe ja alatine eesmärk. Erakorraliste tööde eest peab kohast tasu antama ning neid nii nõutama, et talu majapidamine kahju ei saa. Liikuvaa varanduse kohta lubati talupojale täis omandamise ja ka pärandamise õigus. Karistamine pidi mõõdukalt sündima ning peksta võidi ainult lapsevitsadega. Müüa lubati talupoegi üksikult ainult nende nurjatuse korral, perekondadena üksi siis, kui mõisal rahvast üleliiga on ja maad vähe.

Seda rüütelkonna „head tahtmist“ teatati keisrinnale, ühes palvega, et maapäeva otsused avaldamata jääks, sest need olevat üksi aadeli oma sisemine asi, ta liikmete-vaheline leping, ning rüütlikogu ise tahtvat nende täitmise üle valvata. Mõisnikud olla maapäeval oma ausõna juures töotanud, rüütlikeisuses olevat määrust, mis talunikku kõige varandusega herra omaks kinnitas, mitte täht-tähelt tarvitada, kuid tingimisega, et seda otsust mitte avalikult ei teatataks, kuna see „talurahvale põhjust annaks liialdatud lootusteks ja nõudmisteks.“ Eksliku vabaduse taltsutamata vaim väljamaal ning valesti mõistetud seaduse tõttu tekkinud rahutused Liivimaal, ka siin hiljuti Rootsi sõja

ajal (1788—1790) rahva seas olnud käärimine olevat selle kohta hoiatuseks. Asja avaldamine võivat koguni ka soovimata tagajärge mujal Vene riigis tuua, kus pärisorjus niisama maksmas on.

Nõnda jäi maapäeva otsus ainult mõisnikkudele nõuandeks või juhatuseks, ning niisugusena oli ta mõju küll väike. Ausamatele polnud sarnast eeskirja vaja, teised võisid ta lihtsalt tähelepanemata jätta, ja jätsid ka. Kui vähe nimetatud otsusest hooliti, näitab asjalugu, et isegi õige kergelt nõuet, mõisad saatku oma talurahva tööde ja maksude kohta nende korraldamiseks rüütelkonna juhatusele teatelehed asja seisukorraga tutvustamiseks, visalt täideti: kuue aasta jooksul saatsid neid lehti ligi sada mõisat, umbes 450 ei saatnud.

Et keisrinna Katarina 1796. a. suri ning keiser Pauli ajal terve, vaevalt alanud talurahva asjade uuenduste käik seisma jäi, püsis ka Eestimaa maapäeval 1795. a. tehtud otsuste teokstegemise asi pooleli. Aga uuel troonivahetusel 1801. a. sai asi kohe uuesti liikvele ning nüüd õige suure hooga, sest Eestimaal olev uuendusepüüde voolus leidis nüüd väga tugevat toetust uue keisri Aleksander I. poolt, kes teatavalt vabameelse kasvatuse saanud ning nimelt oma valitsuse alguse ajal agar vabaduseaate poolehoidja olles pärisorjust oma riigis lõpetada mõtles.

Keisri poole pöörasid siis julgelt juba ta valitsuse algul kohe (1801. a.) kaks Eestimaa mõisnikku, P. v. Lõvis ja parun Stackelberg, oma ettepanekuga Eestimaa talurahva seisukorra kohta. Mida moodi ettepanek (vist oli selles oma soovi põhjenduseks ka rahva viletsat olu kirjeldatud) olnud, ei ole ligemalt teada, nii ka mitte, kas selle taga peale nimetatud meeste veel teisi seisis. Kuid selge on, et selleaegne rüütlikogu peamees J. v. Berg ise üks vabameelsetest meestest, agar vabadusemõtte poolehoidja oli ning selleks täie hoolega ja rõhuga töötas, juba enne oma

ametisse saamist. Tema pidas talurahva olukorra parandamist niihästi õigeks kui tarvilikuks, ära mõistes, et see igatahes peab sündima, kas varem või hiljem, ning teatas oma seisusevendadele, et maa senine seisukord „riigivalitseja inimesesõbralikku südant väga sügavalt haavab, ning et siin omavolile tingimata piiri peab pandama.“ Isegi seda kartust avaldas ta, et kui maapäev ise asja ette ei võta, siis valitsus seda teeb. Niisugune kõne mõjus, sest võõrast vahelesegamist „maa asjadesse“, mida Vene valitsuse ajal veel iialgi polnud sündinud, kardeti siin üliväga, selle eest hoidmiseks püüti oma poolt „vabatahtlikult“ ette jõuda. 1802. a. suvel tuli erakorraline maapäev kokku ja selle avamisel nõudis von Berg oma ameti võimu nimel, et rüütlikogu seda, milleks ta end ju 1795. a. kohustanud, nüüd teoks teeks ja seda ka avaldaks.

Kolm põhjust mõjusid kokku, et seekord uuen-
duse asjus õige ruttu ja ka kaunis ühemeelselt otsusele jõuti. Esiteks riigivalitseja kindel soov ja rüütelkonna peamehe otsekohene kõne, teiseks eelpool tähendatud „ajavaim“, kolmandaks mõisnikkude mõistlikuma osa arusaamine oma õigetest tuludest. Maapäeval kaebati avalikult, selgesti nähtavale tulnud Eestimaa talurahva majanduslikult kurva seisukorra põhjus olla, et talupoegadel oma õiguseta olekus enda majanduse tõstmiseks mingit huvi ei ole, ja vaja on selle tuimuse vastu abi otsida. Selleks valitud komisjon valmistas siis juba nädala jooksul talurahva seisukorra paranduseks niinimetatud „regulatiivi“ (korralduse-kava), mis maapäeval heaks kiideti. Selle peasisuks oli, et talupoja liikuv varandus ta kindlaks omanduseks tunnistati, ning ka talude maa kohta eluaegne tarvitamise õigus, mis surma korral ka ta lesele ja lastele läheb. Talu käest ära võtta võib mõisnik ainult, kui pidaja seda raisku läheb minna, ning mujale asuma saata võib talumeest üksi ta nõusolemisel ja sellekohase tasu eest. Igasse

kogukonda asutatakse talurahva kohus; talupoegade kaebtuseasjade õiendamiseks oma herrade vastu kihelkonna-kohus; selle hooleks anti ka muidu talupoegade kaitseks tegev olla. Rüütelkonna nõukogu hooleks jäi abinõusid otsida, kuidas mõisate maksuraamatuid korraldada, ning kus nõudmised suured on, neid piirata.

Need otsused olid sisulikult ainult 1795. a. maapäevale antud määruste kordamine ja osalt laiendamine, kuid suur samm edasi oli ometi see, et need nüüd kindlasse seaduse kujusse seati ning ka rahvale avaldati. (Sellele seisis esiti küll ka nüüd mõjuv voolus vastu, kuid andis viimaks järele.) Palju vähendas seaduse tõsist mõju aga see, et ta kordasaatmine täitsa ja üsna mõisnikkude omaks asjaks jäi, nõnda et talupoegade kaebtuse-õigusel suurt tegelikku tulu ei olnud. Otstarbe aga, sellega riigivalitsusele meeldida, oli maapäeval hästi korda läinud, sest rüütelkonna peamees sai 14. juulil 1802. keisrilt kirja, milles majesteet ühes seaduse kinnitusega teatas, et tema „vaimustusega enda ees näeb selle maa õnnestavat tulevikku, kus kaks seni üksiteisest lahusolevat elanikkude-kihti nüüd vastastikku usaldusega ja heatahtmisega on ühendatud.“

See suur kiitus tõi aga vastandlisema tagajärje kui keiser arvas. Siinsed võimumed arvasid nüüd juba kes teab mis teinud olevat, uuenduste hoog sai halvatud, kuuldus koguni hoiatusi, et juba kaugele on mindud, ning meeolelu muutus nõnda, et von Berg oma kohalt tagandati. Enne aga võis ta ometi veel enda mõjul valmistatud seadust 1803. a. jaanuarikuul avaldada.

See seadus, mis oma algussõnade järele „Igga üks“ nimetuse all tuttavaks saanud ja mida iga mõisa talurahva jaoks saadetud kirja kujul rahvale teada anti, oli iseenesest õige lühike ning kandis iseäralist kuju. Esimene osa oli üleüldine manitsus, et talurahvas oma tuue põlve vääriline püüdku olla, hoolsa töö ja kokku-

hoidmisega enda elujärge tõsta. Siis järgnesid kaheksas punktis üleüldised juhatused, milles seletati, et see kõik seaduseandjate (mõisnikkude) „omast soovist ja vabast tahtmisest tuleb.“ Lõpuosas oli kihelkonna- ja talurahva kohtute seadmise eeskirjad.

Selle juurde seisma jääda ei võidud nõnda sugugi mitte, sest „Igga üks“ seaduses puudus täiesti talurahva kohustuste ning senise mõisniku kodukaristuse õiguse piiri äramääramine. Need puutusid keisrilegi silma, ning nõnda kutsuti juba veebruarikuul 1803 uus maapäev kokku, kus uus rüütelkonna peamees von Rosenthal niisamasugust keelt kõneles kui ta eelkäija. Ta tuletas pikas kõnes rüütlitele meelde, et tema kohus on „inimliste tunnete ja keisri tahtmise kohaselt“ talurahva orjust ja maksusid kindlaks määrata. Sellega oldi nõus ja valiti korralduskommisjon, kelle ülesandeks oli kava valmistada ja selle järgi kõigi mõisate vakuraamatuid ülemaaliselt kokkukõlasse viia ning mõisniku ja taluniku vahekorra kohta lõpulikku regulatiivi valmistada, ühtlasi seniste eraviisiliste talurahva seaduste najal üleüldist seaduseraamatut välja töötada.

Komisjoni töö pandi aasta hiljem (veebruaril 1804) kokkutulnud maapäevale ette ja võeti seal kibedate väi-
luste järele, mis uuenduse ja alalhoidlise voolu vahel peeti. Viimaks vastu, kuid õige suure muudatustega. See uus „regulatiiv“ ning niisama talurahva seaduseraamat kinnitati 27. augustil 1804 kõigekõrgemalt ja pandi maksma. Trükkis ilmusid nad 1805. aastal. esimene nime all „Eestima Tallorahva Seädus. Mõisavanematest nõutud“, teine „Eestima Tallorahva Kohto Seädus“, kuues peatükis.

Regulatiiv juhtnõtteks oli, et talurahva teo tegemine tema käes oleva talu maa suuruse, ja, kui talupoeg nõuab, ka väärtuse järele, niisama inimeste arvu kohaselt, ära määrata tuleb, ning sellest tööjõust on mõisal õigus kolmandikku omale nõuda. Keskmiseks

nõudmiseks arvati kuuepäevalise koha jaoks aasta jook-
sul 300 jala- ja 300 hobuse-päeva, vähematelt koh-
tadelt selle mõõdu järgi võrdlemisi vähem. Kõik töö-
kohustused ja nende aeg peab vakuraamatus kindlalt
ära määratud olema. Peale selle määra aga tuleb talu-
del „tarbe järele“ abitegu teha ja mitmet liiki maksusid
maksta. Ranna rahva ja vabadikkude kohta käisid ise-
äralised määrused.

Kohtuseadustes tehti uuendusi ja täiendusi, lisati
endisele talurahva-kohtule kaks astet ligi ning anti talu-
rahvale oma „eraõigus“, ühtlasi pandi maksma kohtu-
pidamise, karistamise ja politseikorra määrused. Need
asjad, mis seni täiesti iga ühe mõisniku oma võimu piir-
konnas olnud, läksid nüüd ametikohtade kätte, talu-
rahvas sai nõnda vähemalt oma kodusest mõisnikust
kui isandast lahti. Küll olid ta ülemad edaspidigi ikka
ainult mõisnikud, kuid need ei olnud isiklikult asjast hu-
vitatud, nagu kodune mõisaomanik, ja võisid sellepä-
rast enam erapooletud kohtunikud ja ametnikud olla.

Senised uuenduse astmed: 1795. a. „kohustused“,
„Igga üks“, 1804. a. regulativ ja 1802. a. talurahva
seaduseraamat, seisid järjekindlas ühtluses. Nendega ta-
heti talurahva pärispõlve alalhoidmise juures mõisniku ja
taluniku isiklikku ja majanduslikku vahekorda avaliku
õiguse eeskirjadega korraldada. Selle juures tuli aga
majanduslise arenemise mõjul tarvidus tuntavaks, mõisa
ja taluniku vahel ka vaba lepingut vastastikku kokku-
rääkimise järele teha. See võimalus oli siis ka regulati-
vis ette nähtud ning seda õigust on juba varaselt tarvi-
tama hakatud. Niisugusel viisil kui „Igga üks“ seaduse
juhtmõttel talurahvale tema käes tarvitusel oleva maa
kohta rikkumata pidamise-õigus oleks alles jäänud, võis
talurahva majandusline kosumine kindlale alusele saada
ja selle arenemisekäigu juures oleks päris-põlve välimine
kuju aegapidi isenesest ära kaduma pidanud. Kuid asja-
käik tuli teist moodi. Pärisorjus kaotati küll pea ja

üle hoobiga ära, kuid selle juures jäi talunik õigusest
oma käes oleva maa kohta ilma, mis lugu pärast ki-
bedat vilja kandis.

Et asi nõnda läks, selle peapõhjuseks on Eestimaa
rüütelkonna ju esialgselt puudulik ja ruttu külmenenud
soov, talurahva olukorra parandamiseks midagi põh-
jalikult ja tõsiselt ära teha. Uuenduste ja vaba-
duste andmisel vaadati piinlikult oma tulu ja võimu-
piiri edasikestmise peale võimalikult laias ulatuses. Liig
visalt riputi vanas olukorras kinni. Pea-halbtus oli ka
uus talurahva regulatiivis sees, et selles mitte talupo-
egade kohustusi talu tõsise väärtuse järele ei määratud,
vaid aluseks aga senine orjusemäär võeti, olgu see kui
suur tahes. Talupoegadele antud lubadust, et tema oma
talu väärtuse hindamist nõuda võib, oli tegelikult vähe
tulu; mõisniku tahtmise vastu midagi kätte saada, kes
ju ikka veel taluniku pärisherra oli, käis temal üle jõu.
Selle juurde tuli piiramata jäetud „abitegu“ ning laia-
line kodukaristuse õigus (30 kepilöögini).

Arusaadav oli siis, et riigivalitsuses, kus enne Eesti-
maa mehi nõnda kiidetud, nüüd asja peale teiseti vaa-
dati. Seda enam, et Liivimaal, kus valitsus talurahva
asja korraldamise oma kätte oli võtnud, selles hoo-
pis kaugemale oli jõutud. Juba juulikuul 1804. pidi
rüütelkonna peamees pealinnas, kus oma „regulatiivile“
kinnitust nõutamas käis, seda heaks võhma, et Eesti-
maa seaduse iga paragrafi juures seda Liivimaa sea-
dusega võrreldi, ja võrdlus tunnistas ikka esimese puu-
dust. Seadus kinnitati küll ära, kuid pea selle järele
teatas keisri usaldusemees senator krahv Stroganov
Tallinna, et majesteedi arvamise järele „regulatiiv“
mitte lõpulik olla ei või, vaid teda aja jooksul täiendada
tuleb.“ 1805. a. sügisel mitmel pool Eestimaal olnud
talurahva rahutused, mille valgistamiseks sõjaväge vaja
oli; andsid sinise olukorra kohta õige halva tunnistuse
ning 1806. a. algul sai rüütelkonna peamees erateel

pealinnast teate, et seal tahetavat Eestimaal niisama vakuraamatuid seada, kui see Liivimaal sünnib, ning nende valmistamiseks revisjonikomisjoni valmistada.

Eelsammuks selle kohta näis juba olevat senator Saharovi Tallinna tulek 1806. a. kevadel. Ta pidi siin eelmineval aastal olnud viljakalduse põhjusi läbi katsuma ja ühtlasi kardetava leivapuuduse vastu abinõusid otsima; selleks oli temale piiramata volitused antud. See asjalugu oli rüütelkonnale õige hädaohtlik, aga oma harjunud „peenikese poliitika“ ja osava diplomaatia mõjul, mis meie maa võimumeestel alati käepärast on olnud ning enamasti hästi õnnestanud, saadi ka nüüd lööki kergelt kõrvale saata. Revideerija senator kuulus Tallinna rüütimajas nõukogu seletused ära, jäi nendega rahule ja läks tagasi.

Et sellel ajal parajasti Vene riigil Napoleoni vastu sõjad käsil olid, juhiti keisri tähelepanu mujale, ning ta jättis Eestimaa asjad paariks aastaks kõrvale. Kuid rahulepingu tegemise järele, mille üheks tagajärjeks ka oli, et pehme krahv Kotshubei asemele agar vürst Kurakin siseministriks sai, hakkas valitsus varemalt Eestimaa oludega tegemist tegema. Sest siin olid asjad paranemise asemel pahenenud. Endiste talurahva koormatuste juurde tuli nüüd veel sõja raskus, sõjaväe läbikäigu ja korteris olemise ning ka maamõõlitsaväe asutamise läbi, millesse hulk tööjõutisi mehi võeti. Et nüüd ka Vene riik Napoleoni „mereteede sulgumise“ määruse külge oli liitunud, jäi merekaubandus peatselt kinni ning soola ja muude tarbeainete hind tõusis kohutavalt.

Peasüü seisukorra viletsuseks oli aga ikka koguni kehvaks jäänud talurahva olu- ja ta maaseaduste korraldus. Seda tunnistasid isegi mehed, kes mõisnikkude oma ringkonnast või ligidusest olid. Tuntud kirjanik A. v. Kotzebue, ise Eestimaa mõisnik (Nissis Vardi mõisaomanik) arvustas väljamaal pikemas kirjatöös uut

talurahva seadust väga teravalt, ja Tartu professor v. Evers avaldas (küll oma nime varjul hoides) kandlehe, milles selle puudust põhjalikult näidati. Mõlemates võrreldi Eestimaa talurahva seadust Liivimaa omaga ja näidati, kui palju see teisest maha jääb. Mõlemad kirjad said muidugi pealinnas tuttavaks ja mõjusid seal, nimelt ka keisrikojas; seda püüdiski Eversi kirjatöö kujukas lõpusõna: „Eestimaa asi ei või nõnda jääda, keiser on õiglane!“

Esiotsa hoidis veel keisri sugulane Oldenburgi prints Georg, kes Tallinnas kindralkuberneriks oli ja rüütelkonnaga heas vahekorras seisis, Neeva äärest puhuvaid tuuli eemale; kuid oli ta 1809. a. suvel ametist lahkunud, ilmus ju 22. juulil kõigekõrgema käsukiri siseministrile, milles iseäralist komisjonj tema juhatuse all kästi asutada, kelle ülesandeks pidi olema Eestimaa regulatiiv määrusi talupoegade tööde ja kohustuste asjus põhjaliku läbivaatamise alla võtta ja need kindlamini ära määrata, Eestimaa talurahva seadus pidi võimalikult Liivimaa moodi seatama, orjused talumaade tõsise väärtuse järele määratama ja selleks uued vaku-raamatud tehtama; ühtlasi taheti talupoegadele parandatav rendiõigus anda.

Nõnda oli see ometi sündinud, mida siin nii väga kardeti: Riigivalitsus pani oma käe maaolude korraldamise külge, mida rüütelkond seni ikka üksi oma õiguseks oli pidanud. Kohmetuse ja pahanduse asemele astus aga pea kindel juhtmõte, valitsuse vahelesegamist tagasi tõrjuda. Hakati seletama, et kehvalt Eestimaalt ometi seda ei või nõuda, mis jõukalt Liivimaalt, kus pealegi mõisad suuremad on kui siin. Nõnda siis imelik loogika: nõrgemale hobusele raskem koorem! Sest kui Eestimaa mõisad vähemad ja mõisnikud sellega kehvemad olid kui Liivis, siis olid seda talupojad ammuigi veel suuremal määdul. — Tõrksust kasvatas veel, kui teada saadi, mis kulu Liivimaal ettevõetud talumaade

hindamine nõuab. (Need kulud olidki õige suured: 1808. aastani umbes 3 miljoni rubla.)

Algas siis iseäralik võitlus riigivõimu ja rüütelkonna vahel; mõlemad hoidsid visalt oma seisukohast kinni. Ministri juurde asutatav komitee hakkas muidugi tööle ning sellest kutsuti ka rüütelkonna peamees ja üks maanõunik osa võtma. Need seletasid kindlalt, et neil voli ei ole senises seaduses mingit muudatust ette võtta. Selle peale saadeti nad koju, teatusega, et regulatiiv nende põhjasmõtete järele, mida komisjon valmistab, peab ümbertöötatama ning see töö siis erakorralisele maapäevale ette pandama. — See otsus oli tuntav löök rüütelkonnale. Onn oli tal veel, et ühe mõjuka mehe eestkostmise tagajärjel asi üleüldse maapäeva kätte lubati anda.

20. jaan. 1810 tuli kõigekõrgem käsk maapäeva kokkukutsumiseks, mis eelnimetatud juhtmõtete najal uue regulativi pidi valmistama ning selle tingimata 1. juulini komiteele lõpuliselt läbikatsumiseks ette panema. „Juhtmõtted“ olid üleüldse need, mis Liivimaa seaduses.

Kokkutulnud maapäev oli nüüd suures kimbatuses. Kaaluti ja peeti nõu, kuid mis meeleolu rüütlid täitis, näitab kujukalt Järvamaa kreisikogu ettepanek: „rüütelkond seletagu niihästi aupaklikult kui julgelt ja kindlalt, et tal sugugi võimalik ei ole talupoegade heaks veel uusi ohvrid tuua ja alles kuue aasta eest tehtud seadust muuta: ta usaldagu riigivalitseja õiglust, kes ometi omanduse õigust seaduslikult kaitseb. Nii-sugust vastust ei tohitud ometi valitsusele anda, vaid see heideti kõrvale, aga mingile muule otsusele ei saadud ka, maapäevale tehti siis vaheaeg ja katsuti selle jooksul uuesti keisrit paluda, et seaduse muutmise nõudmise järgi jäetaks. See püüe äpardas aga täitsa ning jälle kokkutulevale maapäevale pidi rüütelkonna peamees teatama, et keiser otse käskinud on, „ilma põiklemata“ uue regulativi eelnõu 1. juuliks pealinna-komiteele ette

panna. Sedasama teatas kuberner parun Üksküll, mille juures ta veel rüütlitele õige kareda kõne pidas ja oma võorastust selle kohta avaldas, et rüütelkond nii tõrges on keisri otsekohest nõudmist täitma.

Nüüd ei saadud teiseti kui pidi komisjon asutama, kes talurahva seadusele uusi täiendusi välja töötaks. See sündis, aga iseäralisel moel: pealinna komitee juhtmõtted võeti kõrvalistes asjades küll vastu, aga peaküsimustes, mille peale valitsus rõhku pani, nimelt talumaa hindamine, lükati need kõrvale.

Et sel teel kokkuleppimisele ei saa, oli selge, ning suure ihaldusega otsisid komisjoni mehed kusagilt pääseteed. Ja seda arvati leidvad. Selsamal ajal oli neis väljamaa riikides, kus pärisorjus kõige enam meie maa noeline olnud ning kõige kauemini püsinud, see viimaks ometi lõpetatud (1807), nimelt Preisi- ja Poolamaal; selle juures olid inimesed vabaks lastud, maa aga mõisnikkudele jäetud. See mõte sai nüüd ka siin maad. Kes asja algataja olnud, ei teatagi, aga Harjumaal kreisikogus toodi küsimus ette, et kui mõisnikkude maaomanduse õigus hädaohus on, ning kui neilt uusi ohvrid nõutakse, ja kallid komisjonid seada kästakse, siis antagu parem talurahvas ihulikkult vabaks, kui aga valitsus siis oma nõudmisest taganeks. Ettepanek meeldis ka muudes kreisikogudes ja otsustati asja kaalumisele võtta. Kuid ühtlasi katsuti veel mõnesuguse järelandmisega senise talurahva seaduse alleshoidmist päästa. Aga kui see tagajärjetaks jäi ning keiser kindlalt seletas, et 1804. a. regulatiiv kuidagi seisma ei või jääda, vaid uus peab tehtama, selle juures päris pahaselt tähendas, et miks see veel sündinud pole, siis võttis maapäeva „kitsam nõukogu“ pärisorjuse kaotamise küsimuse tõsiselt ette. Katsuti aga veel teada saada, kuidas keiser selle kohta arvab. Ning kui Oldenburgi printsi kaudu kuulda saadi, et see keisrile meeldib, kal-

dus rüütelkonnas üleüldine meeleolu peagi vabastamise mõtte poole.

Keiserliku loaga kutsuti 17. veebruariks 1811 uus maapäev väga saatusriikka asja otsustamiseks kokku. Avamisel pidas sellekordne rüütelkonna peamees parun Stakelberg uuenduse soovituseks niisamasuguse mõjuka eeskavalise kõne, kui 9 aastat varem v. Berg. Andis ülevaate asjakäigu senise arenemise kohta, mis rüütlikogu vabatahtliku ettevõtte järeltus olla, kuid nüüd nõudvat valitsus kõikumataalt uusi muutusi, talurahva kohustuste korraldust, maade mõõtmist ja hindamist ning uute vakuraamatute valmistamist, mis pealegi Peterburis oleva komisjoni ülevalvusel pidada sündima. Kui rõhuvalt uue regulatiivi seadmine väikese ja vaese Eesti-maa peale mõjuks, näitavat Liivimaa lugu. Ka olevat tihtine seaduste muutmine ja selle tagajärjeks tulev kõikumus niihästi mõisnikkudele kui talupoegadele kahjulik. Sellest kõigist saaks mööda, kui pärisorjus kaotataks, talurahvas v a b a k s tunnistataks ning sellega mõisa ja talupoja vahekord vaba kokkuleppimise alusele seataks. Nõnda võiks talupoeg oma vaba tööjõudu parema tuluga tarvitada, mõisnikud aga saaks regulatiivide kitsendustest lahti, mis nendelegi tuluks on.

See oli selge sõna ja mõjus. Rüütelkonna edukam osa tundis suurt tulu, mis pärisorjuse lõpetamine nimetatud tingimisel tooks (selle ots oli nii kui nii üksi veel ajaküsimus), alalhoidlist osa meelitas aga maahindamise kuludest pääsimine, ning selle heaks võis ja oma ammu-seid „pärisherra õiguseid“ ohvriks tuua.

Imestamiseväärt ruttu hakati nüüd asju ajama. Veel selsamal päeval anti „kitsamale nõukogule“ ülesandeks uue seaduse põhjusjoni kokku seadida, nädala ajaga oli see töö tehtud, ning 24. veebr. 1811 võeti need „alus-sed“ maapäeval ühemeelselt vastu. Kokkuvõttes oli nende sisu, 1) et rüütelkonnad annab oma õigused talupoja isiku üle käest, see tunnistatakse vabaks inimeseks, 2) talu-

maa aga jääb mõisniku kitsendamata ja piiramata pärisomanduseks, 3) talumaa tarvitamist korraldab vaba kontrakt mõisniku ja talupoja vahel.

Selle otsusega oli Eestimaa rüütelkond väga õnneliku malekäigu teinud. „Vabaduse sõna“ tekitas pealinnas täielise meelemuutuse, valitsuse vaheleastumise hädadoht oli kõrvaldatud ning rüütelkonna „omavalitsusline seaduseandmise laad“ tuleviku jaoks kindlustatud. Vabastamise otsusest anti 8. märtsil keisrile teada ning 31. märtsil ilmus kõige kõrgem käsukiri siseministrile, mis selle kinnitas; ühtlasi avaldati Eestimaa mõisnikuseisuse teoviisi kohta keisri „iseäralist headmeelt,“ ministrit aga õpetati kubernerile eeskirja anda, see hoolitsegu, et asja aetaks ilma teatavaks saamata.

Sellega oligi pärisorjuse kaotamine juba otsustatud asi, mis pärast tuli, oli ainult järelmäng, nimelt eeltähendatud juhtmõtete najal täieliku seaduse väljatöötamine. Iseäralik nähtus on, et selle töö kordasaatmisel 1812. a. maapäeval juhatajaks jälle uuesti valitud rüütelkonna peamees v. Berg oli, „Igga üks“ seaduse algataja.

Välimised asjaolud takistasid aga seaduse lõplikku valmimist. Suur Prantsuse sõda tuli peale ja pani rahutöö seisma, peale selle oli rüütelkonnas tehtud uue seaduse läbivaatava komisjoni juhataja Oldenburgi prints sõjaväes, kust alles 1814. a. lõpul tagasi jõudis. Tuli aga ka sisemisi takistusi. Ja veel mitmekülgeid; v. Berg rippus ikka veel selle mõtte küljes, millest end kümne aasta eest juhtida lasknud, et talupojale seaduslikku kaitset vaja on, mille aga vabastamise-seadus nüüd ära kaotas. Tal oli mure, et vaba kontrahi põhjusemõte valju mõisniku käes abinõuks saab, mida ta kurjasti võib tarvitada. Ka teiselt poolt hakati arvama, et vabastamise otsus liig ruttu tehtud, talupoeg selleks ettevalmistatud pole. Sest uues seaduses ei olnud enam mingit kindlustust talupojale tema käes oleva maa käespidada-

mise õiguse kohta. Sellest kitsikusest väljasaamiseks soovitas v. Berg korra talurahvast vabaduse tarvitamiseks „kasvatada“ ning vabakslaskmist alles järgneval rahvapõlvel teoks teha. Tema ettepanekul otsustaski erakorraline maapäev 1814. a. keisrit paluda, et vabastamise seadus otsekohe üksi nende laste kohta maksma hakkaks, kes selle järele sünnivad kui keiser sõjast võidurikkalt oma riiki tagasi pöörab; need sünniks kohe vabadena inimestena; seni olev rahvapõlv elaks aga regulatiivi kaitse all ning saaks omale tarvilise teenistusevabaduse. Nii heatahtlik kui see soov küll ühelt poolt oli, kandis see teiselt poolt endaga ühes väga suurt halbtust, et siis senini kõlbmata regulatiiv veel hulgaks ajaks maksma pidi jääma. Pealinnas lükati see soov ka kohe tagasi ja ei saanudki keisri ette. Kuid ometi avaldas tähendatud mõtte seadusevalmistamises saatusriikast mõju: Sellesse punuti komisjonis nüüd määrused, mille järele vabakslaskmine mitte ühekorruga ei pidanud sündima, vaid alles osakaupa ja järk-järgult 14. aasta jooksul.

Kui siis komisjoni eelnõu veel 1815. a. maapäeval läbi katsutud ja mitmeti muudetud, selle järgi jälle komisjonis vastumärkused tehtud, saadi selle tööga viimati 11. juulil 1815. a. valmis, kirjutati seadusele alla ja saadeti riiginõukogusse, kus see järgneva aasta märtsikuul läbi vaadati ja sealgi mõned muutused tehti (nimelt kõrvaldati ütelused „pärisorjuse ärakaotamine“, millest kardeti, et need nii Eestimaal kui mujal riigis talurahva juures ekslikka mõtteid ja põhjendamata lootusid võiks äratata). Siis läks seadus veel koonduskomisjoni kätte silumiseks, ning sealt jõudis alles keisri ette, kes seda 23. mail 1816 antud nimelise käsukirjaga valitsevale senatile kinnitas.

Ka siis jäi seadus veel üle pooleks aastaks varjule; alles 8. jaan. 1817 kuulutati see avalikult välja, mille jaoks igast vallast uuesti valitud kohtumehed Tal-

linna Toompea lossi kutsuti ning seal nendele uued seaduseraamatud, mis vaheajal ju ka Eesti keeles trükitud olid, kätte anti. Selle päevaga sai ka uus seadus maksvuse-jõuliseks.

*

Sündmus, mille mälestamine 1816. aasta 23. mai külge köidetud, oli õieti juba viis aastat varem valminud, sel päeval oluud seaduse kinnitamine ei toonud senisesse olukorrasse vähematki muutust, seadus ise jäi kauaks ajaks veel rahvale teadmataks ning ligi poolteist aastakümnet kestis enne kui selle läbiviimine lõpule jõudis. Nõnda siis ei ole sellel päeval iseenesest tähtsust. Kui kõigest sellest hoolimata on ta väga tähtis piirikivi meie maa ja rahva olukorra arenemisekäigus ning sellepärast põhjusemõttelikult mälestamise-vääriline.

* * *

1816. a. vabadus-akti õigusline väärtus.

(„Päevaleht“.)

23. Meio-Kuul, aastal 1816. kinnitas keiser Aleksander I. „Eestimaa Tallorahva Seadmissed“. Need „Seadmissed“, nagu üleüldiselt tuttav, panid aluse Eestimaa talurahva vabadusele. Kuna eelaleval esmaspäeval terve Eesti seltskond oma saja-aastast vabastamise-päeva pidustab, siis on ajakohane tähelepanemist pöörata muu seas ka n. n. vabastamise-akti õiguslise väärtuse peale.

Missuguse muudatuse tõi Eesti talurahva seisukorda 1816. aasta seadus?

Ta tegi teda õigusliselt vabaks, talurahvas sai priiuse. „Eestimaa Moisnikkud ütlevad ennast keikist ommast õigustest lahti, mis siit sadik Tallopoegade pärris ollemisse ja pärris-allaheitmissse peäl raiatud õlnud. Ommeti sedda ennestele piddades, et Ma ja Pohhi Moisnikkude pärris-ommaks jääb kui ennegi, seddavisil, et neil Tallopoegadel, kes pärris-allama põlvest lahti antud,

eddespidi Moisavanematega muud tegemist ei olle, kui agga seddamöda, kuidas nemmad teineteisega vastastikko kaupa ehk kuntrakti on teinud“, nii lausus tähendatud seaduse esimene paragraaf. Meie nüüd, tagant järele, võime küll targad näod teha ja ütelda, et väljakuulutatud vabadus „linnu“- vabadus oli, sest et terve maapind mõisnikkude omaks tunnistati, kuna teatud aja jooksul talupojal luba ei olnud kubermangu piiridest välja minna („keeltakse kubermango Rigist väljaminemast“ — par. IX). Inimene pidi elama kas õhus, ehk linnas, kui ta mõisnikule maa eest seda ei tahtnud maksa, mis viimane nõudis. Linnas elamise võimalus ei olnud tol ajal kuigi suur: olid ju meie linnad pisitillukesed ega olnud nendes midagi teha. Ja õhus elamise võimalused olid veel väiksemad kui meie ajal, kus aéroplaanidel mõni tund saab maa pealt ära olla. Meie võime ütelda, et antud vabadus eneses teatud hulga pahetki sisaldas, sest et ta endise mõisnikuseisuse kohustuse asemele oma talupoegade eest kitsikuste ajal hoolt kanda, vaba kokkuleppimise seadis, viimane aga tollaegsetes tingimistes talupojale, kui majandusliselt nõrgemale, enamalt jaolt kahju tõi.

Vabastamise aja tegelased arvasid teiseti. Meie teame kõik kui kõrgelt hinnati siis inimese mõistust, mõtet. Arvati, et mõte kõik võib teha; arvati, et tarvis inimestele võimalus anda vabalt oma mõtteid teostada, niipalju kui see riigi ja seltskonna kasudele vastu ei käi, ja terve elu muutub varstigi kõige paremaks. Seda viisi mõtlesid just paremad tegelased. Seaduse maksmata saanud kujul väljakuulutamise eest sõdisid Baltimaalgi vabameelsed, kuna tagurlisem element vaba võistluse, vaba kokkuleppimise vastu seisis.

Agas olgu asi kuidas tahes, isiklik vabadus on üks elementaarsematest inimese tarvidustest. Meie aja inimestel on raske omale ette kujutada, kuidas võib elada ilma isikliku vabadusteta. Sõja aeg tõi enesega mitmesu-

gusid nähtusi kaasa, muu seas takistab ta ka meie liikumisevabadust, ühedel rohkem, teistel vähem. Maksab ainult kuulata nende tööliste kaebtusi, kes töödelt ei tohi ära minna, ja meie saame aru, kui kõrgelt hindab nüüdse aja inimene ainult liikumise vabadust, rääkimata veel õigustest omale varandust muretseda ja ainult kohtu läbi trahvitud saada.

On ju tõsi, et 1816. a. seadus suurt parandust talupoja seisukorda ei toonud, kuid kahtlemata tõeks jääb ka see, et ta tolleaegsest liig raskest seisukorrast inimestele väljavaate avas. Ta oli lämbunud õhus viibijatele värske õhuauk. Pärast seda, kui talupoeg põhjusemõttelikult, paberi peal, oli oma mõisaherra meelevaldalt vabaks tunnistatud, kui oli võimalikuks tunnistatud tema iseseisev elamine, jäi ainult järele teed leida neid põhjusemõtteid, ilusaid kõlavaid sõnu, igapäevases elus teoks teha. Aeg näitas varstigi, kus väljaantud seadus puudulik, kus ilus sõna, armas põhjusemõte ainult paberile jäävad, kus nad tegelikus elus otse hirmuäratavaid tagajärgesid välja kutsuvad, sest et kõiki kõrvalmõjusid ning- tegurid pole suudetud silmas pidada. Muist puudustest on möödaläinud aastasaja jooksul suudetud kõrvallada ehk vähendada, muist aga ootavad praegugi veel oma kõrvaldamist. Näitusena võiks siin kohal tuua omavalitsuse korraldamist, valdade, koolide korda ja kohtute sisseseadet. Meie ei hakka rohkemat arvu näitusi üles lugema, sest et neid terve pikk rida on.

Seaduste järele võib harutihti asjatundja inimene ära ütelda seltskondliste jõudude vahkordi. Mida tugevam seltskonna-kiht, seda suuremad ta õigused ja ümberpöörduvad.

Kui sellest seisukohast 1816. a. vabastuse-akti hinnata, siis peame ütlema, et Eesti seltskond tol ajal juba niivõrd oli kasvanud, et temaga rehkendama oldi sunnitud. 100 aasta jooksul on see seltskond palju tugevamaks läinud, ja teise poole käest suutnud nii mõndagi

ära võita. Võitluse taktika nii sõjaliinil, kui ka seltskonnas, nõuab alati ja igal pool ühte ning sedasama: iga võidu järel peab seisukoht kindlustatud olema, iga ühiskondline võit saagu seaduse läbi kindlustatud.

1816. a. seadus tunnistas Eesti talupoja täieliseks inimeseks ja laskis ta lahinguväljale ilma tarvilise arvu sõjariistadeta. Aegamööda on aga see talupoeg hädasunnil nii mõndagi võitluse abinõu leidnud ja seisab praegu juba üsna kindla jalaga Eestimaa pinnal.

III. Pidulikud koosolekud.

Juubeli eelpäev langes pühapäeva peale, mis suuremate koosolekute pidamiseks iseäranis sünnis. Ajalehed tõid üksteise võidu teateid, kuidas valdades ja kihelkondades isamaalikka koosolekuid peetud, linnadest ja alevikkudest rääkimata. Vallad, mis muidu õige loiid, näitasid sel korral üles elavust, — tunnistus sellest, et vabastamise tähtsusest Eesti maamehed kõigiti aru olid saanud. Ühelt ja teiselt poolt tulid teated, kuidas tähtsat sündmust mõnesuguste kapitaalide ja asutuste ellukutsumise kavatsustega otsustatud jäädvastada*). Nii annetas Kohila paberivabriku aktsiaselts 5000 rubla, mille kasud, 6 protsenti, vabriku enese tööliste laste hariduse heaks kulutakse, sellesama aktsiaseltsi poolt veel 500 rubla Hageri kihelkonna sõjas langenud meeste laste varjupaiga tarbeks ja 300 rubla vabrikust sõtta läinud meeste perekondadele. Kõiki annetusi, mis üle maa sel päeval peajasjalikult sõjameeste perekondade ja sõja tõttu ilma isata jäänud laste heaks tehti, ei saa siin üles lugeda.

Maakirikutes peeti 22. mail pidulikku jumalateenistusi, kus õpetajad kantslitest rahvale vabastamise tähtsust seletasid. Seda tehti väga mitmet moodi. Rahva-meelsed Eesti soost õpetajad kujutasid sündmuste käiku (muidugi kiriklikus mõttes) enam-vähem loomulikkude asjaolude kohaselt; selle vastu jutlustasid tagurlised

---

*) Hilisemad sündmused tõmmasid peaaegu kõigile nelle kavatsustele kriipsu peale. Autor.

Saksa pastorid ja nende saksastanud ametivennad, et vabastamine pole midagi muud olnud, kui Jumala ja keisri arm, mis meie maa heategijate — mõisnikkude — palvedel järgnenud. . .

. Tähtsamad koosolekud aga peeti sel päeval Tallinnas, ja neil koosolekutel on teatavas mõttes ajalooline tähtsus. Iseäranis tähelepanemisevääriline koosolek

Jüri Vilms

peeti 22. mai hommikul „Estoonia“ teatrisaalis, kus advokaat Jüri Vilms julge isamaalise kõne pidas, milles esimest korda avalikult

Eesti autonoomia

küsimus üles seati. Tuleb väga kahjatseda, et selle ajaloolise kõne täieline tekst praegu puudub, kuid kõne peamõtted olid järgmised:

Hallist ajast peale olid eestlased vabad ja iseseisvad. Võõraste ülivõimu all langes eestlaste iseseisvus;

vabast ja iseseisvast eestlasest sai ori! Orjus, kõige oma pika kestvuse aja jooksul aga ei suutnud Eesti visadust ega tungi vabaduse järele hävitada, see elas eestlaste hinges edasi. Ajaloo käigu paratamata nõudel anti 23. mail 1816. a. Eestimaa talupojale nõndanime- tatud vabadus, ühes sellega aga ka linnupriius. Nimeliselt „vaba“ eestlane oli nüüd veel raskematesse köidiku- tesse seotud ja mõisnikkude mõju alla antud. Kuid aja- lookäik ei jäänud seisma. Endine linnuprii eestlane on nüüd maaomanik, on linnakodanik. Seesama endine ori on nüüd õigustatud nõudma omale vääri- list kohta maa- omavalitsuses, mis tänini endiste päri- sherrade käes seis- nud. Siin ei või seisakut tulla, tagasi- pööramist ei ole. Eestimaa ja rahvas võib ainult siis loomulikult ede- neda, ja selleks on tal õigus, kui Vene riigi lahutamata osana vabalt, autoomsel alusel oma asju võib korraldada ja reformisid läbi viia, mida tarvilikuks peab. — Kõnele järgnes kolmekordne riigilaul.

Selsamal ajal peeti Tallinna realkooli saalis Eesti Kirjanduse Seltsi algatusel kõnekoosolekut, kus kõne- lesid hrad: cand. hist. J. Sitska „Kuidas orjus meile tuli“; cand. jur. K. Päts „Eestimaa talurahvaseaduse ajaloo- line arenemine“; õpetaja V. Reimann „Seitsmesada aastat kultuuritööd“ ja ajakirjanik J. Reinthal „Ülevaade Eesti- maa rahvakooli arenemisest esimesel vabal aastasajal“.

Need kõned avaldame alamal.

„Kuidas orjus meile tuli.“

(J. Sitska).

Toome selle kõne, autori lahkkel lubal, siin kohal lühendatud kujul.

Seitsmesaja aasta eest, kui sakslased Väina jõe poolt tulles juba mõnikümmend aastat risti- usku Liivi- maal olid välja laotamas olnud, ilmus Räävelimaa randa Lindanisa kantsi alla vägev Daanimaa kuningas Valde- mar II. suure sõjaväe eesotsas. Sakslaste peategelane, Riia piiskop Albert ise, oli suure põhjariigi kuninga

omale abiks palunud, sest muidu ei lootnud ta eestlastest, kes venelaste poolt toetust said, mitte jagu saavat. Valdemar II. oli Alberti palvet heameelega kuulda võtnud, sest tema oma püüded, tervet Balti merd ja Baltimere rannamaid oma võimu alla saada (dominium maris Baltici), olid teda muidugi juba Baltimere idaranna peale mõtlema pannud. Ta palus paavsti käest ja sai luba kõik maad, mis ta siin alla heidab, Daani riigi külge liita. Kevade lõpul a. 1219 ilmus ta 1500 sõjalaevaga Rääveli maakonna randa, praeguse Tallinna reidile, hävitas eestlaste puust Lindanisa kantsi, mis praegusel Toompea mäel seisis, ära ja ehitas sellesama koha peale kivist Daani linna (castrum Danorum apud Revaliam) üles. Varsti oli Rääveli maakond, — nii kutsuti kitsast maariba Harjumaa rannas kuni Virumaa sisse. — alla heidetud, pärastpoole ka veel Harjumaa ja Virumaa ja need maad jäid enam kui 100 aastat Daani riigi valitsuse alla. Ainult enam kui 10 aastat (1227—1238) valitses siin piiskop Alberti asutatud Mõõgavennaste ordu ja katsus sihikindlalt siin Saksa mõju maksuma panna. See läks tal ka korda, sest daanlased, keda Valdemar siia oli elama asutanud, sulasid peagi sakslastega ühte. A. 1345 müüs kuningas Valdemar IV. oma „Eestimaa hertsogiriigi“ 19.000 marga puhta Kölni hõbeda eest Saksa ordule Liivimaal ära, sest et kauge maa valitsemine raske ja Daani riigi mõju siin muidugi juba pea täitsa kadunud oli. Sest ajast peale on „Eestimaa hertsogiriigi“ saatus peaaesjalikult Liivimaa saatusega ühte seotud.

See on nüüd ajalooline raam, mille sees meie pilti saada katsume, kuidas daanlased ja sakslased alla heidetud eestlaste vabadust ikka enam ja enam kitsendasid, kuni täis pärisorjus maksmas oli.

Kõige esimene vabaduse kitsendamine, mis eestlastele Daani valitsuse all osaks sai, oli poliitiliste vabaduste kaotamine: rahvas ei tohtinud nüüd enam

oma tahtmise järel naabritele sõda kuulutada ega nendega lepingusse astuda, ei ka oma vahel avalikult koos käia ega üleüldisi nõupidamisi toime panna. Kohtuvõim läks endise rahvavanema käest läänest tulnud maavalitseja kätte ja sõjas pidi allaheidetud eestlane maavalitseja juhatuse all ja tema huvide kaitseks välja astuma.

Teiseks pandi maameestele kümnnuse maks (decima) peale, mis sel ajal laialt tarvitusel oli. Kümnnuse maksu kättesaamiseks mõõdeti alguses küll iga sügise külaperemeeste vili üle ja võeti sealt kümnes osa kuningale, aga juba vara sai viisiks, et iga peremees, kes ühe hobusega ja adraga maad haris, kümnnuse asemel teatava osa vilja kuningale maksis. Ader (uncus või aratrum) sai maksualuseks, aga ka hobust (equus) ja äket (erpica) nimetatakse maksu aluseks. Maks (census), mis adra pealt nõuti, oli a. 1211 Riia piiskonna (liivlastel) 18 tolli suuruse mõõdu täis vilja, (v. Läti Hendriku ajaraamat XV. 5), a. 1230 Riia piiskonna kuralastel pool kaalu (= 200 naela) rukist (v. Bunge, Liv-, Esth- und Curiändisches Urkundenbuch I, 105). Ka Tallinna maal tegi kümnnusemaks adra pealt 200 naela rukist välja. See oli ilmalik maks, mis kuninga kasuks makseti. Selle kõrval oli veel teine kümnnusemaks käimas, mis vaimuliku seisuse kasuks makseti, mõnel pool niisama suur kui ilmalik maks.

Kolmas kitsendus, mis pärismaalasi veel kõige kurjemalt pigistama hakkas, oli teotegemine. Daani kuningad, nagu teised valitsejad sel ajal igal pool Ohtu-Euroopas, andsid oma sõjameestele külased lääniks, s. o. sõjamees sai õiguse külameeste kümnnuse, mis õieti kuningale pidi saama, omale võtta. Alguses ulatas läänioigus sõjamehe enese eluajaks üksinda, pärastpoole ka tema poja eluajaks ja viimaks (1397. aastast saadik) tervelt viie põlve peale. Varsti hakkasid sõjamehed või läänimehed, kes alguses Daani linna müüride vahel pärismaalaste eest varjul elasid, oma küladesse asuma, kus

nad omale eluhooned ehitasid ja natukesehaaval ka põldu harima hakkasid. Nii tekkisid mõisad. Mõisatel oli põlluharimise juurde tööjõudu tarvis ja seda pidid külamehed andma. A. 1267 kuuleme meie (Urkundenbuch I, nr. 405), et iga peremees 2 päeva suvel ja 2 päeva talvel isanda töös peab käima, s. o. 4 päeva aastas tegu tegema.

Varsti kasvas põllupidamine mõisates suuremaks ja mõisaid eneseid hakkas rohkem tekkima. Tagajärg oli see, et talupoegadel ka teopäevade arv kasvas ja talutööd lonkama jäid. Talupoeg ei saanud oma põllu pealt enam niipalju vilja, et ta ennast ja oma perekonda oleks üle elatada võinud — ta pidi mõisa käest vilja ja tööloomi laenama minema. Nii sai talupoeg mõisa võlglaseks ja see tõi talle jälle uue kitsenduse kaela: mõis hakkas hoolitsema, et võlglane ja sellega ühes võlg tema käest ära ei läheks ja selle tõttu hakati talupoja liikumise-vabadust kitsendama. Võlgnik pidi enne oma võla ära tasuma, kui ta valla piiridest välja tahtis minna. Aga ka ilma võlata oli keskajal arvamine-maksmas, et talupoeg maa külge kuulduvaks (glebae adscriptus) tuleb lugeda. Talupoja elu oli aga nii raskeks läinud, et ta enam oma kodukohast, oma varandusest, oma sugulastest ja sõpradest ei hoolinud, vaid kõik maha jättis ja ära põgenes, kui aga mahti sai.

Põgenemisepaik oli kõige pealt linn, aga ka kaugemad mõisad ja naabririiikide maad, Soomemaa, Venemaa ja Leedumaa pakkusid jooksikutele varju.

Võimumehed omalt poolt otsisid abi jooksikute vastu. Nad astusid kokku ja tegid oma vahel ja naabririiikidega lepinguid, mille põhjal keegi jooksikut talupoega oma juures pidada ega talle kaugemale põgenemiseks abi anda ei tohtinud. Pärastpoole määravad need lepingud üksikasjaliselt kindlaks, kuidas jooksikuid uue peremehe juurest kas vabatahtliselt või haagi-kohtuniku abiga tagasi saab, et viljast, mis jooksik

uue koha peal külinud on, vana peremehele tema võlg, künnus ja maks ära tasutakse, et lapsed, mis jooksi- kule uue koha peal on sündinud, vana peremehe omaks tulevad anda jne.

Järgmine samm orjuse poole oli nähtus, et talu- poegi maast lahus müüma ja kinkima hakati. Tunniskiri, mis 26. juunil 1497 valmistatud on (ära- trükitud Urkundenbuch, 2. Abt. I. Band, Nr. 554), ütleb, et Godert Buddenbrok oma kälimehele Hans Hasternile Sömerust kinkinud on oma päristalupoja Hanny päris- talupojaks igaveseks ajaks. Teises tunniskirjas, mis 29. septembril 1497 valmistatud (Urkundenbuch, 2. Abt. I Band, Nr. 596), tunnistab Otte Hinryke poeg Vitinck- hoff, et ta Vyllem Todeven'i lesele ja tema pojale Rey- nold'ile ühe oma päristalupoja ühes kolme pojaga 60 vana Riia marga eest ära on müünud. Talupoegade müümise tunniskirju leidub veel palju teisigi.

Järgmine samm orjuse poole oli see, et talupoeg õiguse kaotas varanduse omanik olla: kõik varandus, mis talupoja käes tarvitada oli, loeti mõis- niku omaks. Juba 15. aastasaja algusel leiame meie tunniskirja (Urkundenbuch V, Nr. 2107, a. 1416), mil- lest näeme, et Karksi lossi ordukohtunik kahe Tal- linna kaupmehe käest linad on ära võtnud, mis need Karksi talupoegade käest on ostnud, sest et kohtunik omal arvab eesõiguse olevat enne linade pealt kümnust võtta, kui talupoeg neid müüa tohib. Ka Balthasar Russov'i „Liivimaa ajaraamat“, mis a. 1578 ilmus, ütleb, et kõik varandus, mis vaesel talupojal oli, mitte tema, vaid mõisaherra või junkru voli all oli, nii et talu- poja laste käest peale vanemate surma kõik varandus mõisale võeti ja lapsed ise halasti ja paljalt mõisa kolde ääre pidid magama minema.

Lõpuks tuleb juure lisada, et ka kohtuvõim riigipea käest varsti läänimehe, s. o. mõisaomaniku kätte läks, kes oma talupoja üle piiramata kaelakohtulist ja

kodanlist kohut mõistis. Vaesel talumehel, ütleb Russov oma ajaraamatus, ei olnud mitte enam õigust, kui ainult, mis tema junkur või kohtunik ise talle jätta tahtis.

* * *

Mõisnikkude võimu kitsendamise katsed pärispõlve ajal.

(K. Päts).

Meie ei arva seda mitte talurahva õigusliseks kaitseks, kui juba XVIII aastasaja lõpul mõned Baltimaa mõisnikud talurahvale oma võimul nõndanimetatud mõisaseadused andsid, sest niisugustel katsetel puudus seaduse tähtsam omadus, nemad olid ainult seni mõisniku kohta maksvad, kuni ta seda ise soovis, nende rikku-
mise puhul ei olnud aga talurahval mingisugust erapooletut kaitsjat. Need mõisnikkude antud seadused on ainult kaudseks tunnistuseks, et selle aja uuemad vaated, mis orjuse kõlbmataks tunnistasid, oma otsaga ka juba Baltimaale olid jõudnud ja siin rohkem haritud mõisnikkude seas kohalikkude olude järele kujunedes teatavat vastukõla äratasid.

Eestimaa talurahva õiguslise kaitse loomise aja-
loos paneb 1795. aastal ärapeetud maapäev esimese nurgakivi. Keisrinna Katarina II tähelepanekut olid paar kirjatööd Baltimaa talurahva viletsuse peale juhtinud, ka oli valitseja seda viletsust oma silmaga näinud, kui ta oma reisidel Baltimaa piiridest läbi oli sõitnud. Kuna selle valitseja esialgsed talurahva vabastamise püüded viimaks nii suurel määral alalhoidluse alla ära kadusid, et ta Vene kirjaniku Radistshevi, kes Vene talurahva orjuse oma kirjatöös avalikult hukka mõistis, Siberisse saatis, ei suutnud ta ometigi Baltimaa talurahva seisukorraga rahule jääda. Krahv Stackelberg (Püssist), kes mitmel pool väljamaal Vene riigi saadikuks oli, teatas Eestimaa rüütelkonna esitajatele, keis-

rinna olla selle üle nurisenud, et Eestimaa talupoeg kõige oma varandusega oma isanda omandus olla, keda viimane ära müüa, hobuse vastu vahetada või tühjamaale asuma võib saata.

Eeltähendatud maapäevale tehti Eestimaa kubernerilt poolt ettepanek, selleks abinõusid leida, kuidas talurahva olukorda parandada ja seda seadustega kindlustada. Maapäeva otsused olid järgmised: 1) Mõisnikud ei tohi oma talupoegade käest rohkem nõuda, kui seda senised vakuraamatud lubavad, abitööde nõudmine peab piiratud olema ja neid tuleb muul kombel ära tasuda, 2) voorikäimise kohustus seatakse kindlatesse piiridesse, 3) kõik talupoja liikumata varandus, mis ta ise nõutnud või vanematelt pärinud, tuleb tema omanduseks tunnistada mida mõisnik omale ei tohi võtta, kui aga talupoeg kõik oma kohused mõisa vastu korralikult on täitnud, 4) peksmist, kui nuhtlust, tuleb mõeldukalt tarvitada, 5) kui talupoeg raskemaid süütegusid korda saadab või ennašt sugugi ei paranda, võib mõisnik teda ära müüa, kuna muidu üksikute talupoegade müümine keelatuks tuleb tunnistada. Perekonnaliikmete lahusmüük tuleb igal tingimisel täiesti keelatuks tunnistada. Maapäeva poolt antud põhjusjoonte järele pidi konvent juba kindlad määrused väljatöötama. Konvendi otsustest võib ainult seda nimetada, et ta ei soovitanud uuendustest talurahvale teada anda ja tarvilikuks arvas kõigi mõisnikkude käest selle üle teateid korjata, kuidas talurahva kohused igas üksikus mõisas korraldatud on. Talupoegade müümise õigust soovitati laiemaks jätta kui maapäev seda kavatses, ainult müümine ise pidi teatava komisjoni lubal sündima. Nii taheti pärispõli ikkagi maksma jätta, ainult talurahva majanduslist seisukorda soovitati vähe kindlustada.

Vahepeal suri aga keisrinna Katarina II ja Venemaa riigi sisemises poliitikas tungivad Aleksander I valitsuse algul koguni vabamad püüded päevakorrale. Noor

valitseja oli vabameelselt kasvatatud ja ta ihkas üle riigi orjapõlve ära kaotada. Vene mõisnikud kaitsesid oma eesõigusi nii sitkelt, et riiginõukogu ettepaneku, mille järele talurahvast ilma maata müüa ei oleks lubatud, kaks korda tagasi lükkas. Baltimaal oli aga orjapõli veel alandavam ja rõhuvam, seda tunti ka pealinnas ja selle üle nuriseti seal. Eestimaa mõisnikkude peamees sai muidugi ka kõigest sellest kuulda, ja kui 1802. a. maapäev kokku tuli, siis avaldas mõisnikkude peremees: hädaoht seista lähedal, et valitsus ise talurahva seisukorra parandamiseks abinõusid hakkab otsima, kui maapäev mitte ise selleks sammusid ei astu. 1802. a. suvel kutsuti erakorraline maapäev kokku; rüütelkonna peamehe ettepanekul otsustati seal talurahva kohuste vahekorra kindlaksmääramiseks 1795. a. maapäeva juhtmõtete kohaselt regulatiivi valmistada, mille kokkuseadmiseks ka komisjon kohe ära valiti.

Regulatiivi nurgakiviks seati see mõte, et talud pändavalt ja võõrandamatult nende harijate kätte jääma peavad, et talurahvale koolisid tuleb asutada ja rüütelkonna kovendile õigus jätta talupoegade liig ränka kohustuste koormat kahandada ja vakuraamatuid parandada. Ka kõik 1795. a. maapäeva otsused tunnistati regulatiivkomisjoni poolt soovitavaks ja võeti maapäeva poolt vastu, peale selle tehti määrusi ka talurahva kohtute loomiseks, nimelt pidi igasse mõisa talurahva kohus asutatama, kus talupoegade süütegusid oleks harutatud ja mille otsuse järel mõisatel ainult lubatud võiks olla talupoegasid oma kohtadelt ära ajada või üksikuid talupoegi ära müüa. Kihelkonnakohtud pidid talurahva kaebtusi otsustama, mis need oma mõisnikkude vastu tõstsid.

Kõige kõrgemale poole anti need maapäeva otsused teada ja paluti, et kui need otsused heakskiitmist peaksid leidma, siis need üleüldiselt avaldamata jääksid, iga mõis-

nik neid aga ise oma talupoegadele tutvustaks, et talurahva seas mitte mõtteid ei tärkaks, nagu oleksid need uuendused mõisnikkudele peale sunnitud, mis talurahva seas ärevat meeleolu võiks tekitada. Need põhjused leidsid kõigekõrgemalt poolt heakskiitmist, ja rüütelkonnale anti luba nende järele täielikumaid määrusi väljatöötama hakata ning neid oma nimel talurahvale teada anda.

Septembrikuus kinnitas keiser maapäeva otsused, milledele niisugune kuju oli antud, nagu pööraks iga mõisnik oma vabal soovil uuenduste lubamisega oma talupoegade poole.

Juba seegi esimene samm, mis kaugemale ei ulatanud, kui uuenduste põhjused kindlustamiseni, pani mõisnikkude tagurised ringkonnad kihama, sest neis arvati, et kõiki uuendusi ainult talurahva-kohtute asutamisega tuleks piirata. Rüütelkonna peamees püüdis pealinnas teada saada, kas mitte võimalik ei oleks uuenduste väljakuulutamise viivitada. Rüütelkonna konvent jõudis ikkagi sellele otsusele, et parem on uuendustest talurahvale teatada, sest et selle meeleolu väga rahutu oli. Jaanuarikuul 1803. a. anti see uuendustelubamine igas mõisas talurahvale teada, ja see esimene avalik uuenduste põhikiri (seaduseks on seda raske nimetada) on tuttav nime all „I g g a ü k s“, sest et ta nende sõnadega algas. See uuenduste kuulutus oli rohkem juttu, uuenduste lubamine, kui seaduslike määruste kogu. Lubamised jäid seni lubamisteks, kuni vakuraamatud kindla ülevaatuse alla olid seatud ja kuni vakuraamatute kohuste määramiseks kindel alus oli loodud, ühtlane mõõdupuu maksvaks tunnistatud.

Eestimaa maapäeval, mis 1803. a. veebruarikuul kokku tuli, pidi juba see ära otsustatama, kuidas talupidajate maksusid ja teokohustusi sellega kindlasse tasakaalu seada, mis igale talupojale mõisa käest tarvitada on antud. Maapäev valib selleks otstarbeks, et vaku-

raamatuid õiglasele alusele seadida, reguleerimise-komisjoni, mis rüütelkonna peamehe juhatusel peab töötama, seä komisjon pidi kõigi vakuraamatute tarvis üleüldise kava valmistama; kihelkonna-kohtunikud pidid iga mõisa vakuraamatud läbi vaatama ja neid selle kavaga lepitama. Kõik vakuraamatud tulid pärast seda reguleerimise-komisjoni kätte saata, kellele voli pidi jääma muudatusi ainult soovitada; kui mõisnik niisuguste soovitustega nõusse ei heida, siis pidi talukohuste määramise üle otsustamine rüütelkonna konvendi kätte antama, kelle õiguseks tunnistati vakuraamatuid ajutiselt parandada, kuni üleüldine regulatiiv maksuma pandakse. Teiseks pidi reguleerimise-komisjon üleüldise regulatiivi välja töötama, milles talude varandus ja kohused kindlasse vahekorda oleksid seatud. Viimaks pidi see komisjon talurahva-seaduse eelnõu nende „seaduste“ eeskujul, mis mõned mõisad juba ise maksuma olid pannud, kokku seadma. Kõik see töö pidi aasta jooksul ära lõpetatama.

Eelnimetatud komisjon võis juba kuu aja pärast vakuraamatute kava, mis ta kokku oli seadinud, laiali saata, ja varsti hakati ka üksikute mõisate vakuraamatuid katsele võtma, kusjuures selgus, et väga mitmel pool mõisate nõudmised liig rängad olid, nii et komisjon sunnitud oli nende alandamist nõudma.

Alles pärast neid eeltöösid võis komisjon korjatud arvustikuteadete põhjal üleüldise regulatiivi eelnõu valmistama hakata. Regulatiivi aluseks pidi põhjusemõtte seatama, et iga talupoja kohused mõisa vastu tulevad selle järele, kui palju ja missuguse headusega maad tema käes harida on, ja ühtlasi ka tema maa suuruse kohase tööjõu arvuga kindlasse vahekorda seadida, ja et mõisnik ja talupoeg ka vaba leppimise abil võiksid kohuste suurust ära määrata. Sellest selgub, et seniste uuenduste seast just sellel regulatiivil kõige kaugemale

ulatav tähtsus on, et tema ainukeseks kindlaks kaitseabinõuks talupoegadel mõisate kurnamise vastu võis olla.

8. veebruaril 1804. a. astus Eestimaa erakorraline maapäev kokku, et nende põhjusemõtete asjus, mis Eestimaa üleüldise vakuraamatu aluseks võiksid olla, otsusele jõuda. Maanõunikkude kogu oli täis alalhoidlust ja astus kindlasti selle vastu välja, et Eestimaa talupoegade majanduslist alust niisugustele põhjusemõtetele rajada, mis rendilepingu poole kalduvad, sest rahvas ei olla majandusliselt ja vaimliselt niipalju arenenud, mis niisuguse uue korralduse võimalikuks teeks; ka see olla üleüldise vakuraamatu maksmapanemisel takistuseks, et Eestimaa põllupidamise olud kohati väga mitmesugused on. Maanõunikkude kogu soovitas maapäevale nende otsuste juurde jääda, mis juba 1795. ja 1802. a. tehtud. Rüütelkonna peamees andis maapäevale kindlasti teada, et kui regulatiivi põhjusemõtted mitte toetust ei leia, siis pealinna poolt mitte kõige paremat oodata ei või, kuna seal juba Liivimaa kohta õige laialisi uuendusi tekitav Talurahva-Seadus (1804. a.) kinnitust ja heakskiitmist olla leidnud. See mõjus; kohe valiti komisjon, kes regulatiivi eelnõu põhjusemõtted uuesti läbi pidi vaatama ja veel sellele maapäevale vastuvõtmiseks ette panema. Enne maapäeva lõpetamist võetigi regulatiivi eelnõu kõigi nelja maakonna poolt vastu. Ka talurahva-kohtute uuendamised leidsid heakskiitmist, niisama ka Eestimaa Talurahva-Seaduse eelnõu, milles kõik uuendused aset pidid leidma.

Regulatiivi aluseks olid järgmised põhjusemõtted seatud: 1) Iga talupoja kätte peab tema talu üleüldisest sissetulekust, kui toidu, riiete, palga ja maksude kulud ära tasuda, veel üks kuuendik üle jääma. Teoorjus peab talumaa suuruse ja headuse, ühtlasi ka maa suuruse kohase tööjõuga, kindlas vahekorras olema. Niipea kui regulatiiv kinnitatud, tuleb talude teo-orjust maa suuruse ja headuse ning tööjõu kohaselt katsele

võtma hakata, kuid üksikutes mõisates tuleb teo-orjuse suurust ainult siis regulatiivi nõuete kohaselt korraldada kui talupoegade ja mõisate vahel selles asjas sekeldusi sünnib; muidu jääb kõik endiseks. Regulaatiivis oli maasaak mõisale tehtava töö aluseks võetud. Täielikult olid ka kõik muud maksud, ja abitööd regulatiivis üles tähendatud ja hinnatud. Kõiksuguste maksude ja abitööde aluseks arvati see, et iga talu teod mõisas ometigi veel mitte talu saaki, kuigi sellest üks kuuendik peremehele jätta, ära ei tasu. Peremeest harilikult teole ei kutsutud, tema hooleks jäi talu korraspidamine. Palgid talumajade ehitamiseks andsid mõisad, kuid kohalevedu ja õlgede andmine olid kõigi talude kohuseks; nii pidid talud ka majaehitamiseks oma poolt abi andma. Lahtised inimesed, kellele maad ei olnud antud, ja kes talude sulased ei olnud, pidid mõisale 52 päeva aastas tegema; peale selle pidid nad talvel veel ketrama. Kroonu ja avalikka maksusid pidid talupojad oma talude sissetulekust tasuma. M a a h e a d u s e järele pidi kihelkonnakohus talu kohusid ainult siis ära määrama, kui talupoeg selle vastu vaidles, et tema harida oleva talumaa headus kõiksugu koormatuste suurusega tasakaalus on. Maa headuse määramiseks leidis regulatiivis terve rida eeskirjasid. Mõisnik võis aga ka regulatiivi nõudmisi kõrvale jättes oma talupidajatega vabalt kokku leppida. Talurahva asju otsustav kohus muudeti kolmejärguliseks; muidugi jäid kohtunikkudeks mõisnikud ise. Mõisnik võib oma talupoegadele poliitsete korrarikkumiste eest ihunuhtlust anda, kuid mitte üle 30 kepihoobi. Tarvitab mõisnik oma karistamisõigust kurjasti ja muutub ta oma talurahva piinajaks, siis tuleb sellest avalikule süüdistajale (fiskalile) teatada.

Eestimaa regulatiiv püüab talurahva kohustusi mõisate vastu kindlale alusele seadida, ta püüab üleüldist mõõdupuud anda, mille järele kõik mõisad oma talude sissetulekuid ja kohustusi peaksid hindama. See regu-

latiiv oli aga maapäeval vastumeelselt vastu võetud, temas nägi alalhoidlik enamus oma õiguste kitsendust, ja sellepärast püüti see regulatiiv võimalikult kahjutaks teha. Välispidi näis talupoja tarvis tihe võrk kaitseabinõusid loodud olevat, kuid see oli kõik ainult selleks olemas, et neile, kes eemalt Eestimaa talurahva seisukorra üle otsustasid, võimataks teha tõsist seisukorda tundma õppida. Regulatiivil puudus kõige pealt kindel alus: talud jäeti mõõtmata ja nende maad hindamata, kuna just sellest peale oleks tulnud hakata. Muidugi oli paberil ka selleks võimalus jäetud, kui talupoeg seda nõudma hakkas, kuid tuleb ikka seda silmas pidada, kui suur sel ajal niisuguse nõudmise avaldamise võimalus oli, kui mõisnikul kodune vitsahirm käepärast oli.

Peale regulatiivi, mis uue majanduslike korra põhjendajaks pidi olema, seadis maapäev ka Talurahva-Seaduse eelnõu kokku, mille aluseks ta juba ennem nimetatud „Igga üks“-seaduse (nimetame seda juba nii) ja mõne kohaliku mõisniku poolt oma vallale antud seaduse võttis. See seaduseraamat oli kuude järku jagatud: 1) talurahva seisusline korraldus ja kohtuasutused, 2) kohtupidamise kord, 3) ja 4) talurahva era-õigus, 5) kaelakohtu-kord ja 6) politseikorraldus. See seadus ei tunnista talupoega küll mitte vabaks isikuks, vaid köidab ta maa külge, nii et ta talupoega küll mitte enam orjaks ei tunnista, vaid pärispõlve siiski, sõna kitsamas mõttes, alale jätab. Talupoja isiku vastu ei ole juba mitte enam igasugune mõisavõimu avaldamine lubatud, ja talupojal on juba õigus varandust omandada. See seadus loob juba ka talurahva enese kohta, olgugi et seal mõisnik kõik otsused kinnitab, ja paneb aluse ka vallale, sest vallal on juba oma laegas ja viljamagasi-ait.

Regulatiivi ja Talurahva-seaduse eelnõu võis rüütelkonna peamees 10. mail 1804. a. Tallinnas keisrile

ära anda ja viimase rahulolemist kuulda saada. Muidugi saadeti maapäeva valmistatud eelnõu pealinna, kus nad harilikul teel kõigekõrgemaks kinnitamiseks ette pandi, mis ka 27. augustil 1804. a. sündis. Nii tärkas Eestimaal esimene kinnitatud seadus, mis pärast ka Eesti keelde tõlgiti ja ametlikku nime kandis: Eestimaa Talurahva Kohto Seädus ehk Valla Kohto Kässo-raamat". Kõigekõrgema kinnitamisega ühtlasi kästi maapäeva veel mõnda uuendust läbi harutada ja harilikul teel kinnitamiseks ette panna, nende uuenduste seas on kõige tähtsam see, et talupoja perekondasid muidu ei taheta lubada ühest kohast teise paigutada, kui talurahva-kohtu otsuse põhjal, milles tunnistatakse, et mõisas, kust talupoja pere tahetakse eemale saata, tõesti ülearu palju rahvast on ja et ümberpaigutamise juures kõiki regulatiivi eeskirjasid on täidetud.

Meie peame regulatiivi ja talurahva-seadust teine teisest alati eraldama, sest esimene oli majanduslise korra põhjendajaks, kuna teine rohkem talurahva avalikku ja era-õigust sisaldas. Ka seda tuleb silmas pidada, et 1804. a. Eestimaal ja veel varem ka Liivimaal Talurahva-seadused maksmata pandi. Meil kõneldakse harilikult ainult ühest 1804. a. seadusest, nagu oleks mõlemas kubermangus üks ja seesama seadus maksev olnud, kuid see võib meid hõlpsasti eksijäreldustele juhtida. Liivimaa 1804. a. Talurahva-seadus on küll umbes sellesamale alusele rajatud nagu Eestimaalgi, kuid tema alus, iseäranis mis talurahva kohuste vahekorra määramisesse puutub, on Eestimaaga võrreldes palju kindlam ja selgem, sest Liivimaal nõudis seadus, et iga talu suurus ja väärtus selle hindamise korra järel, mis Rootsi ajal 1687. a. maksmata pandud, kindlaks tulevad määrata. Nii pandi Liivimaal talude kohustele tõesti kindel alus, kuna Eestimaa-seadus selles asjas mõisatele väga palju vabadusi jättis, sest mitte üleüldine maa-hindamine ei pidanud talurahva kohustele kindlat alust

anda, vaid õigust tegema pidid siin peaaesjalikult kõiksugu maapäeva-asutuste kantseleid. Liivimaa seadus oli ka muudes küsimustes vabameelsem; nii vabastas ta taluperemehed vitsanuhtluse alt, kuna Eestimaa niisugust kitsendust ei tuntud. See viiks meid kaugemale, kui mõlemaid esimesi seadusi, mis meie talurahvale antud, igas asjas tahaksime võrrelda. Et Eestimaa regulatiiv ilma kindla aluseta oli, et ta talurahva majanduslist järge mitte küllalt erapooletult ja ühekülgsest valgustas, siis ei võinud see regulatiiv muidugi mitte rahvast rahustada, sest küla ootas sel ajal õige suure ärevusega uuendusi, ja sellepärast ei võinudki uuendused Eestimaal kauemaks ajaks selle seaduse juure peatama jääda, vaid nad kestsid edasi ja lõppesid viimaks talurahva isiklikult vabaks tunnistamisega.

Eestimaa rüütelkonna konvent hakkas juba 1804. a. sügisel regulatiivi järel mõisate vakuraamatute korraldamist nõudma; määrati tähtaeg ära, milleks kõik mõisad oma talude vakuraamatud regulatiivi nõuete järele korda peavad seadma. Ka pealinnast tuli eeskiri, mis vakuraamatute kordaseadmist kohe käskis ette võtta.

Erakorralisel maapäeval 1804. a. lõpul tehti otsusi ranna-talupoegade kohuste määramise kohta; niisama korraldati ka seda, kuidas taludele kütteks puid tuleb anda, — mõisad pidid kütte ilma tasuta oma metsast andma; kui see aga mõnel pool teisiti peaks olema, siis määratakse talule selle eest tasuks 6 vakka otre kuue päeva koha eest, vähemate talude pealt muidugi mõõpäevade vahekorra järele sedavõrd vähem. Niisugune kord pidi ainult 15—20 aastaks maksma jääma, sest vahepeal pidi talupoegi õhutatama, et nad ise talumaale peale meha hakkaksid kasvatama. See maapäev otsustas ka, et kui talupoeg oma talu mõõtmist nõuab, siis seda kuue aasta jooksul teha tuleb, kuid üleüldist talumaade mõõtmise sundi ei tehtud mitte otsuseks.

Järgmise aasta lõpul olid umbes 300 mõisat oma talude vakuraamatud uue regulatiivi järele läbi vaadanud ja korda seadnud — pea igal pool tuli talude orjusi vähendada.

Ka regulatiiv ise tõlgiti Eesti keelde ja anti siis nime all „Eestimaa Tallorahva Seadus, Moisanavanematest noutud ja meie Sure Keisri Herrast kinnitud, 1805 aasta sees“ talupoegadele ühes parandatud vakuraamatutega kätte. Nii tahteti talurahva seas seda meeoleolu kasvatada, et kõik kergendused, mis uued vakuraamatud neile töid, ainult „moisanavanemate noutud“ on. 1805. a. kuulutati ka Eesti keeles „Eestimaa Tallorahva Kohto Seadus“ välja.

Seni ei olnud valitsus end peaaegu mitte sugugi Eestimaa rüütelkonna tegevusesse seganud, vaid kõik sündis täiesti Eestimaa mõisnikkude tahtmise järel, kuna Liivimaa 1804. a. talurahva-seadus komisjoni töö oli, millest kolm kõrgemat riigiametnikku ja ainult kaks mõisnikkude esitajat osa võtsid. Liivimaa uuendused olid selle tagajärjel ka õiglasemad. Pealinna mõjuvates ringkondades harjuti varsti Liivimaa korra peale kui niisuguse peale vaatama, mis ka Eestimaale eeskujuks võiks olla, iseäranis poolehoidmist leidis muidugi Liivimaa talude üleüldine hindamine. Juba 1804. a. saatis parun Karl Stackelberg keisrile oma kirjatöö*), milles ta selleks tõendust otsis, et uus regulatiiv Eestimaa talurahva seisukorda milgi kombel ei paranda, vaid koguni halvemaks muudab, teda päris viletsusesse tõrjub. Selsamal aastal anti juba Eestimaa rüütelkonna peamehele ametlikult teada, et keiser regulatiivi mitte lõpulikult väljatöötatuks ei pea ja tema täiendamist ootab.

1805. a. sügisel tekkisid Eestimaal mitmes kohas talurahva rahutused, mis mitmes mõisas lõkkele löid ja

---

*) „Bemerkungen zu der neuen Bauerverfassung, die jetzt in Estland eingeführt werden soll“.

isegi sõjaväele vastuhakkamiseks muutusid. Pealinnas sünnitas see muidugi suurt ärevust. Maapäev seletas (1806. a.) nende rahutuste põhjust sellega, et talupojad uuendustest väga palju olla lootnud ja need suured lootused muidugi mitte täide ei ole läinud, peale selle ei olla talupojad neile lubatud õigustest aru saanud, nad olla mõisnikkude vastu umbusklikud jne.; kõike seda võida aga ainult aeg ära võita. Talupoegade rahutusel olid muidugi kaugemaleulatavad põhjused, kui näit. öösi- sed rehepeksud, mis igal pool rahutustele otsekohest tõuget andsid. Maapäev tõttas muidugi öösiseid rehepeksusid kitsendama, et valitsuse ees näidata, kuidas ta kõik valmis on tegema, et talurahva rahu ei rikuks. Pealinnas hakati aga aimama, et Eestimaa talurahvas ikka veel üleliigse orjuse all ägab ja et nüüd tarvis oleks vahele segada, nagu see enne paremate tagajärgedega Liivimaal sündis. Saadeti isegi senator revideerima, kuid viimast suutsid kohalikud mõisnikud rahustada, nii et see pealinna rahuldavad teated tõi.

Ka selleaegses kirjanduses ei jäänud Eestimaa poolikud uuendused tähelepanemata. Tuttav näitekirjanik v. Kotzebue avaldas Berliinis selle kohta pikema kirjelduse, mis Eestimaa rüütelkonnale õige palju peavalu sünnitas. Palju valusama hoobi andis aga Eestimaa rüütelkonnale vabameelne Tartu ülikooli prof. J. P. G. v. Evers oma kirjatööga: „Provisorische Verfassung des Bauernstandes in Estland“. Selles raamatus võrreldi Eestimaa uuendusi Liivimaa omadega ja jõuti alati otsusele, et Eestimaal talurahva kasuks palju vähem on tehtud, kui Liivimaal. Selle kirjatöö lõpuotsus oli, et Eestimaa majanduslised uuendused väga puudulikud on ja et neid hädasti tarvis oleks parandada. Professor tähendas oma kirjatöös ka kaudselt selle peale, et Eestimaa uuendused valitsuse osavõtmisel tuleksid läbi viia, nagu see enne Liivimaal oli sündinud.

Paar aastat (1805—1807) oli Venemaa riigivõim

välamise sõjaga seotud, nii et sisemiste küsimuste otsustamiseks aega ei jatkunud. Pärast sõja lõppu vahetati siseministrid, ja uus minister vürst Kurakin võttis kohe ka Eestimaa maaolude korraldamise päevakorrale. Maapäev oli paraja aja mööda lasknud minna, nii et nüüd juba valitsus ise uuendusi juhtima tahab hakata. Septembris 1808. a. sai Kurakin keisrilt käsu Eestimaa regulatiivi põhjalikult läbi vaatama hakata. Riiginõunik Drushinin, kes Liivimaal Talurahva Seaduse kokkuseadmisest oli osa võtnud, kutsuti sellest tööst osa võtma. Professor Eversi eelpool nimetatud kirjatöö võeti eelseisvate paranduste juures juhtnõuiks. Eeltööde tagajärjeks oli see, et vürst Kurakin oma „Tähendustes“, mis ta 1808. aasta lõpul keisrile ära andis, igapidi Eestimaa regulatiivi puudulikuks tunnistas ja ta Liivimaa Talurahva Seadusest tagurlisemaks tembeldas. Ministri arvamusel oli Eestimaa regulatiivile niisugune alus võetud, et selle tagajärjel talurahvas seal igavesti viletsusesse pidada jääma. Regulatiivi aluseks oli muu seas ka talukoha kulude kava võetud; maapäeva arvete järel pidi kuuapäeva talu pidamiseks 63 tündrist viljast küllalt jatkuma, kuna ministriumis otsusele jõuti, et niisugune talu mitte alla 84 tündri vilja aastas läbi ei saa, nii et igal talul umbes üks kolmandik viljast vähem tarvitada oli, kui seda äraelamiseks tarvis oleks olnud. Ka kõiksugu viljamaksud mõisatele leiab minister liig kõrged olevat; lahtiste inimeste käest, kellel mõisa käest mingisugust maad tarvitada ei ole, teopäevade nõudmine arvati lausa ülekohtuks jne.

Valitsuse pealetungimise eest leidsid Eestimaa mõisnikud kaitset kohaliku kindralkubeneri, Oldenburi printsi poolt, kuid niipea kui prints Baltimaalt lahkus, anti 20. juulil 1809. aastal siseministrile nimeline käsk kiri, milles seletati, et keiser ise, Eestimaalt läbi sõites, otsusele olla jõudnud, et Eestimaa regulatiiv parandamist nõuab; kõige pealt olla tarvis talu-

rahva kohustusi kindlamale ja selgemale alusele seadida; ministrit kästakse kahte Eestimaa mõisnikku, ühtlasi aga ka neid kahte ametnikku, kes Liivimaa Talurahva-seaduse valmistamise komisjonis olid, eeltöödest osa võtma kutsuda. See ametlik asutus kandis „Eestimaa talu rahva seisukorra parandamise komitee“ nime. Komitee esimestel istumistel (27. ja 30. sept. 1809. a.) seletasid osavõtma kutsutud Eestimaa mõisnikud, et nemad ainult oma isiklikka arvamisi võivad avaldada, ja palusid selleks aega, et kõiki tarvilikku teateid korjata. Komitees loeti aga ministri eespoolnimetatud „Tähendused“ ette, nende kohta pidid mõisnikud oma arvamisi avaldama ja selle kohta selget vastust andma, kas nad regulatiivi parandamist tarviliseks tunnistavad.

Rüütelkond palus luba erakorralist maapäeva kokku kutsuda, kuid selleks ei tulnud luba, kästi ministri „Tähenduste“ kohta ainult võimalikult ruttu oma seletusi saata. Vastus saadeti muidugi, ja selles tõsteti kibedat kaebtust selle üle, et Eestimaa rüütelkonda püütakse kahtlustada ja valitseja usaldust tema vastu nõrgestada. Regulatiiv olla õigele alusele rajatud, ja kui talupojad mõnel pool viletsusesse olla langenud, siis kanda selles süüdi mitu aastat järgemööda korduv viljaikaldus, soola hinna tõusmine, sõjavägede maalt läbi minekud jne. Pikalt ja laialt seletatakse, et viljasaagi arvamiseks võetud alus igapidi kohalikkude põllumajanduseolude kohane olla, niisama ka talude viljakulu regulatiivis õigesti olla tabatud.

Komitee otsustas pärast selle vastuse kättesaamist keisrile oma järgmised otsused ette kanda: 1) Eestimaa regulatiiv ei või milgi tingimisel endisel kujul edasi maksuma jääda, 2) kahte Eestimaa mõisnikku, kes komiteest osa võtnud, mitte enam sinna kutsuda, 3) erakorralist maapäeva kokku kutsuda lubada, et see ministri „Tähendusi“ ja komitee poolt kokkuseatava regulatiivi

paranduste põhjused läbi kaaluks ja nende põhjused järele uue regulatiivi eelnõu valmistaks ning selle komiteele 1. juuliks 1810. a. ära saadaks.

Komiteest osavõtnud mõisnikud lisasid selle otsuse juurde oma palvekirja, mis nad keisrile palusid ära anda ja milles nad seletasid, et regulatiivi põhjuste muutmisel kõige kurvemad tagajärjed võida olla, sest talurahva seas kasvada selle tagajärjel umbusk uute korralduste vastu, pealegi võida mõned mõisnikud, kes mõisad endise regulatiivi maksvuse ajal ostmud, uue regulatiivi maksmapanemise tagajärjel väga palju kahju saada.

Peterburi mõjuvates ringkondades oli Eestimaa rüütelkonna vastupuiklemine niipalju mõjunud, et seal nüüsgune meeleolu valitses, mis uuenduste läbiviimise täiesti Eestimaa rüütelkonna alt tahtis vabastada, ja ainult oma heade eestkostjate abil jõudis rüütelkond veel nüükaugemale, et talle luba anti erakorralisele maapäevale kokku tulla. 20. jaanuaril 1810. a. jõudis rüütelkonna esitajale teade kätte, et eelnimetatud komitee otsused kinnitust on leidnud ja lubatud on erakorralist maapäeva kokku kutsuda, kus uue regulatiivi eelnõu 1. juuliks valmis tuleb teha.

Varsti jõudsid ka komitee väljatöötatud ja keisri poolt kinnitatud „Talurahva uue regulatiivi põhjused“ kohale. Uuenduste aluseks oli Liivimaa Talurahva-seaduse põhjused võetud. Talupoja kohuseks peaks nende põhjuste järele see olema, et ta ühe kolmandiku oma jõust ja ajast mõisa kasuks peab andma; tema käest võiks kõiksugu maksusid ainult siis nõuda, kui selle asemel jalapäevi nõudmata jäetakse; heina- ja karjamaad ning põllud tulevad igas talus teatavasse vahekorda seada; niisama tuleb ka talu tööjõud maa suuruse järele seada. Talupojale peab õigus jääma ka liikumata varandust omandada; kõik talupojad jagatakse kolme järku: 1) pä-

randatavad rentnikud, kelle kätte mõisa poolt talud harida on antud, 2) talusulased, kes taludes töös on, ja 3) ilma maata inimesed, kes küll mõisa maa peal elavad, kuid kelle käes maad harida ei ole ja kes sellepärast ka kõigist kohustest mõisa vastu vabastatud peavad olema; viimaks on veel mõisa teenijad, kelle tarvis iseäraline teenistusekorraldus maksma tuleb panna. Valitsus ei jätnud ka Eestimaa regulatiivi peapuudust kahe silma vahele, vaid mõisnikkudelt taheti nõuda, et nad iga talu väärtuse ja sissetuleku üksikult ära hindaksid ja ainult niisuguse hindamise järele vaku-raamatud kokku seaksid. Muidugi oleks selle põhjuse mõtte teokstegemiseks tarvis kohalikka komiteesid, maamõõtjaid ja hindajaid jne. üleval pidada, nagu see juba Liivimaal oli sündinud.

Erakorraline maapäev tuli 21. veebr. 1810. a. kokku, ja kui Peterburist saadud „Põhjused“ läbi olid harutatud, valiti komisjon, kellele ülesandeks tehti need põhjused ära seletada, miks maapäeva arvates pealinnast saadetud põhjused maksmapanemine Eestimaal võimata on.

Ühes komitee „Põhjused“ tuli pealinnast ka kõigekõrgem käsk, et kõik mõisnikud oma talud kas maamõõtjate või ka mõisa ja talupoegade volimeeste poolt laseksid ära mõõta. Muidugi oli rüütelkond selle poolt, et maamõõtjate asemel talude mõõtmist mõisa ja talupoegade volimehed toimetaksid. Võib juba arvata, kui palju kasu niisugusest mõõtmisest võis olla, pealegi kui mitte keegi selle üle ei valvanud, et mõõtmine mitte paljaks tembutamiseks ei muutuks. Liivimaal toimetati maa mõõtmist ja hindamist komisjonide ülevaatusel. Eestimaal võis küll iga talupoeg, kui ta niisuguse mõõtmisega rahul ei olnud, nõuda, et maamõõtja kutsutaks. Võib vist küll arvata, et seesuguseid mitte-rahulolemist palju ei võinud olla, sest mõisatel ei puudunud siis head abinõud, et taluperemehi rahulolemisele sundida.

Ka minister hakkas ise kindlamaid teateid Eestimaa majanduslise olukorra üle korjama, nimelt pidid kohalikud võimud talurahva arvu, tarviduste ja mõõtude üle teateid ministeeriumile saatma. Saadetigi kõigi nende küsimiste peale palju materjaali, mis ka nüüd meile huvitav võiks olla, sest et see esimene laiem teadete-korjamine oli, mis Eestimaal toime oli pandud: siit võime teateid selle kohta leida, missugune Eestimaa talurahva majandusline järg sada aastat tagasi oli. Valitsus valmistas ennast selleks, et mitte paljaste kätega Eestimaa rüütelkonna vastu seista, kui viimane seletama oleks hakanud, et Eestimaa talurahva olukorras midagi enam parandada ei ole, vaid kõik kõige paremas korras on.

Eestimaa rüütelkond tundis, et minister vürst Kurakini poolt võetud seisukohalt taganemist loota ei ole, sellepärast otsis ta teed, et viimasest mööda pääseda ja otsekohe keisri enese käest otsust saada. Kurakin sõitis ära Pariisi, ja kohe ilmuski rüütelkonna asemik palvekirjaga pealinna, et seda keisrile ära anda. Palvekirjas korutati ikka endist lugu, nimelt, et uus majandusline korraldus Eestimaa talurahva haridusejärjega väga heas kokkukõlas on, et mõisnikkudel võimatu on veel suuremaid ohvrid tuua, et mõisad majandusliselt kõige suuremas kitsikuses olla. Peterburis jäeti see palve tähelepanemata ja korrati uuesti, et uue regulatiivi eelnõu 1. juuliks maapäeva poolt komiteele ära saadetak. Kohalik kuberner pidas aga maapäevale niisuguse kohatu ettevõtte pärast õige kibeda manitsusekõne.

Maapäeva komisjon hakkas nüüd uue regulatiivi eelnõu valmistama. Valitsuse põhjused võeti kõik vastu, ainult valitsuse tähtsamast nõudest, nimelt, et kõik talud mõõta ja ära hinnata tulevad, ei lausunud maapäev oma eelnõus midagi, niisama oldi ka selle vastu, et talupoegadele õigust jätta liikumata varandust omandada, sest et see talupoegade pärispõlve põhjusedetega

kokkukõlas ei olla. Kõiksugu maksud, ketramise- ja viljapeksmise-abitööd olla mõisatele tasuks talude aiamaa eest; nii pidi siis Eestimaal aedade harimine küll kõrgel järjel seisma, kui nende maade eest mõisatele juba nii suurt tasu tuli anda!

Kui 27. juunil Harjumaa mõisnikud oma kogus neid parandusi harutasid, siis avaldati seal juba mõtet, et kui mõisnikkude maa-omandus nõutavate uuenduste tagajärjel hädaohtu võida sattuda, või kui kõiksugu kullurikaste komisjonide asutamist nõutakse, siis küll juba parem olla selleks eelnõusid valmistama hakata, kuidas Eestimaal pärispõlve ära võiks lõpetada. Maapäev valis komisjoni, kes otsustama pidi, kas eelnimetatud küsimuse harutamiseks mitte erakorralist maapäeva kokku ei tuleks kutsuda. Viimase katsetena tehti otsuseks valitsust paluda, et ta 1804. a. Eestimaa Talurahva-seaduse nende täiendustega, mis maapäev heaks kiitnud, maksuma jätaks, kuna mõisnikud oma poolt valmis oleksid kõige rohkem pooled viljapmaksud talude pealt maha jätma. Rüütelkonna peamees pööras niisuguse palvega uuesti keisri poole, kuid ilma soovitud tagajärgedeta, sest 23. juulil anti kõigekõrgem käsk, et Eestimaa komitee oma töösid jätkaks.

Maapäeva tööd keerlesid pärast seda viimast katset selle ümber, kuidas kõiksugu majapidamise-arvete abil endist seisukorda vähegi kaitsta; muidugi arvestati komitee poolt ülesseatud talu-majapidamise arvustid ja otsiti selleks tõendusid mõõtude vahedest, suuremast vilja väljaandmisest jne. Missugune meeleolu Eestimaa maapäeval sel ajal valitseda võis, sellest saame aimet, kui seda silmas peame, kuidas komitee selle peale tähendas, et Eestimaa rahulikult terve aastasaja elanud, tema edenemist ei olla ükski sõda takistanud, ja ometigi olla talurahvas Eestimaal vaene ja viletsal majanduslikel järjel; paranemist võida ainult siis loota, kui uus kord maksuma pandakse, mis talurahva edene-

mise võimalikuks teeb; selleks võida ehk ohvrid tarvis olla, mis üksiku mõisniku jõust üle käivad, kuid see ei võida ikkagi takistuseks olla. Olgugi igaihe omanduse-õigus puutumata, takistada aga üksiku omanduse-õigus üleüldist head käekäiku, siis pidada omanduse-õigus viimase nõuete eest taganema.

Ei jäänud mingisugust lootust enam, et valitsus Eestimaa mõisnikkudele nende regulatiivi alles jätaks ja mitte oma soovisid lõpule ei viiks, kuna pealegi need soovid ju mitte kaugemale ei ulatanud kui selleni, mis Liivimaal juba talurahva kasuks uuenduste näol maksmata oli pandud. Mõisnikkude omanduse-õigusele olid komitee otsuste järele põhjusemõttelikud piirid ette tõmmatud, ja kahtlust ei olnud, et neis piirides valitsus oma pealekäimist juba jätnud ei oleks. Piiramata omanduse-õigust oma maade üle võisid Eestimaa mõisnikud niisugusel olukorral ainult sel tingimisel veel päästa, kui nad valitsuse pealekäimise uuele rajale oleksid juhtinud. Juba kord oli Eestimaa maapäeval see mõte üleüldist tähelepanemist sünnitanud, kas mitte parem ei oleks talurahvast isiklikult vabaks tunnistada, selle eest aga maa kohta täielikku ja piiramata omanduse-õigust mõisatele jätta. Nüüd leidis see mõte mõisnikkude poolt juba palju suuremat poolehoidmist. Tarvis oli aga teada saada, kuidas kõigekõrgemalt poolt niisugune koguni ootamata pöörde peale vaadatakse. Tunnistada tuleb, et see Venemaal esimene tõsine samm sel sihil oli, et orjapõlve kaotada, kuigi selle sammu tagaseinaks oli majanduslist orjust teisel kujul ja piiramata edasi kesta lasta. Eestimaa rüütelkond ei soovinud oma majanduslisi õigusi talurahva vastu selle piirini kitsendada lasta, nagu see 1804. a. Liivimaal teoks oli saanud, vaid ta lõpetas parem oma õigused talurahva isiku kohta.

Et keisrit selle koguni uue käände poole võita — sest viimane ei olnud ise kunagi seesugust nõudmist avaldanud, nagu meil seda luuletustes omal ajal kirjutati, — otsiti

mõjuvat eestkostjat, ja leiti viimati keisri lähedas sugulases, Oldenburi printsis, kes enne Eestimaal kindral-kuberner oli olnud, õige soovitatav vaheltsobitaja. Viimase kaastegevusel tutvustati keisrit Eestimaa talurahva vabastamise põhjused, ja Eestimaa mõisnikkude ettepanek leidis keisri juures sooja vastuvõtmist, sest et ta kohe luba andis Eestimaa talurahva vabastamise aluse läbiharutamiseks maapäeva kokku kutsuda.

Erakorraline maapäev, mis 17. veebr. 1811. a. kokku tuli, töötas nädala jooksul talurahva vabastamise põhijooned välja ja tunnistas nad heaks. Vabastamise põhimõtted pidid järgmised olema: 1) talurahvas saab isiklikult vabaks; 2) maa jääb mõisnikkude piiramata omanduseks, mida ta vabade lepingute põhjal talurahvale rendile võib anda; 3) see uus vahekord peab neli aastat pärast vabastamise-seaduse väljakuulutamist maksma hakkama, ja alles siis lubatakse talupoegadele vabalt ühest mõisast teise minna ja rendilepinguga omale maad harimiseks võtta; kuid esimese kümne aasta jooksul ei või mõisnikud sundida oma talupoegi rendilepinguid tegema hakata, vaid talupidajatele peab õigus jääma talusid endiste vakuraamatute kohuste täitmise eest enese käes pidada; 4) maata talupoegade ümberhulkumise takistamiseks tuleb abinõusid otsida; 5) kõik avalikud maksud, mida mitte mõisnik isiklikult ei pea tasuma, jäävad valdade kanda ja mõisnik ei vastuta mitte nende eest; 6) väljaspool Eestimaa piirisid ei pea talurahval õigust olema lepinguid teha ja Eestimaa piirides võivad nad ainult niisuguseid kontraktisi vastu võtta, mis neid põllutööst eemale ei avatle; 7) talupoegadele antakse õigus liikumata varandust omandada; 8) pärast eeltähendatud põhjusjoonte kinnitamist peab maapäeval valitud komitee täielikumad määrused väljatöötama ja rüütelkonnale erakorralisel maapäeval harutamiseks ette panema.

Need vabastamise-põhijooned saatis rüütelkond

otsekohe keisri enese kätte, kes nad 31. märtsil antud käsukirjas ka heaks kiitis ja rüütelkonnale luba andis eelpool-nimetatud komiteed valida, täielikumaid määrusi väljatöötada ja neid siis enese kätte kinnitamiseks saata. Paljalt talurahva vabastamise nimetuski muutis pealinna mõjuvad ringkonnad Eestimaa rüütelkonna vastu palju sõbralikumaks, sest välispidi näis, nagu oleks see kangekaelne rüütelkond järsku talurahva elujärje parandamiseks isegi selleaegse vabameelse valitsuse püüetest kaugelt ette jõudnud.

Maapäeva komisjon valmistas, eelnimetatud põhjusemõtteid juhtnööriks võttes, uue korralduse tarvis võrdlemisi ruttu lõpulikud määrused, mis erakorraline maapäev 1812. aasta algul ka heaks kiitis. Uue seaduse eelnõu ei saadetud mitte enam pealinna ametivõimude kätte läbiharutamiseks, vaid Eestimaa rüütelkonnal õnnestas uue kindralkubeneri, Oldenburgi printsi Augusti kaastegevusel, asju nii korraldada, et eelnimetatud printsi juhatusel Tallinna iseäraline kohaline komisjon asutati, millest kohalikud mõisnikud osa võtma kutsuti ja mis talurahva uue seaduse lõpuliselt kujus valmis pidi töötama. Selle komisjoni töö jäi aga suure Prantsuse sõja pärast pooleli, sest et kindralkuberner tegeva sõjaväe juures viibis; ainult 1814. a. Pariisis antud käsukirja põhjal avati selle komisjoni tegevus rüütelkonna peamehe eesistumisel, kuna aga Oldenburgi printsi tagasijõudmise järel tööd uuesti täiel hool võisid algada.

Endist pealekäimist ei olnud Eestimaa rüütelkonnal nüüd nii karta, ja sellepärast hakkasid uued katsed peale, et talurahva vabastamise lubamisest, mis häda sunnil antud, pääseda. Nüüd leiti, et vaba lepingut mõisnikud talupoegade kahjuks võiksid tarvitada, sest talupoeg ei olla veel küllalt iseseisev, et ennast kaitsta osata, vaid talurahvast tulla isiklikule vabadusele alles koolide kaudu ette valmistada. Niisuguste tagurlike püüete välispidiseks avaldamiseks oli see, et 1814. a.

Eestimaa maapäev otsustas paluda, et sellest päevast peale, kui Aleksander I võitjana tagasi tulles oma riigi piiri üle astub, lubatud oleks kõiki Eestimaal sündivaid lapsi vabadeks pidada, kuna aga muudele talupoegadele ainult teenistuse vabadust võiks anda.

Pealinnas ei võidud selle ettepanekuga leppida, sest Eestimaa talurahva vabastamise põhjusemõte oli keisri poolt ju heaks kiidetud, nii et isegi Eestimaa rüütelkonna kõrgematel eestkostjatel piinlik oli seesuguse uue ettepaneku läbiviimisel abiks olla, nii ei leidnudki see taganemisekatse soovitatavat toetust; kuid päris ilma tagajärgedeta ei jäänud ta mitte; talurahva korruga vabakstunnistamise asemel võeti kohalikus komisjonis niisugune korraldus vastu, et talurahvas järguti vabaks pidi saama ja et talurahva vabastamise käik alles 14. aasta järel pidi lõppema.

Sel kujul valmistatud uuendustekava anti 1815. a. maapäevale läbi harutada. Maapäev jäi komisjoni tööga rahule ja võttis uue Eestimaa Talurahva-Seaduse eelnõu lõpulikul kujul vastu, nii et kõik komisjoni liikmed selle eelnõu juba 19. juulil 1815. a. alla kirjutasid ja see eelnõu pealinna ära saadeti. Peterburis parandati selle eelnõu keelelist külge ning sisemist järjekorda riiginõukogus, ja alles pärast seda, 23. mail 1816. a. kinnitati kõigekõrgemalt poolt uus seadus. 8. jaanuaril 1817. a. kutsuti igast vallast üks kohtunik Tallinna, et seal uut seaduseraamatut vastu võtta, ja sel päeval astub Eestimaal uus seadus oma jõusse.

See seadus, mis juba 1816. a. Tallinnas ka Eesti keeles trükiti, langeb kahte osasse; nimelt kannab esimene raamatu osa nime „Eestima Tallorahva Seadmised“, teine — „Eestima Tallorahva Kässo-Ramat“. Esimene raamat sisaldab kõiki neid määrusi, mis seni maksavad, kuni talurahvas Eestimaal veel ülemineku-ajajärgus viibib, sest nagu juba eelpool tähendatud, pidi vabastamine tervelt 14 aastat kestma.

iga vabaks saanud talupoeg astus ühtlasi ka „Käso-Ramatu“ võimu alla.

„Eestimaa Tallorahva Seädmised“ seavad vabastamisele järgmise aluse alla: „Eestimaa Moisnikud ütlevad enimast keikist Oigustest lahti mis siit saadik Tallopoegade päris-ollemise ja päris-allaheitmise peäl raatud olnud, neid märamissi möda, mis sellesinnatse-Käso-Ramatusse Tallorahva seäduse pärast on üllespandud; ommeti sedda ennestele piddades, et Ma ja Pohhi Moisnikkute pärris-ommaks jääb kui ennegi, seddavis, et neid Tallopoegadel, kes pärris-allama põlvest lahti antud, eddespidi Moisanemattega muud tegemist ei olle, kui agga seddamöda, kuida nemmad teine teisega vastastikko kaupa ehk kontrakti on teinud, ja mis käsoõppetust möda tulleb ärraarvata.“

Ülemineku-aja „Seädmised“ ei lubanud ka „Eestima tallopoega üksi, ega omma sou-seltsiga, ega ühtki liget neist ei Moisaga ühtlasi, ega Moisata“ ära müüa, ära kinnitada, teisele anda, pandi viisil ehk mõnel teisel viisil kätte kirjutada. Niisama lubas ka see ülemineku-aja seadus talupoegadele liikumata varandust omandada. See seadus pani jäädava aluse ka meie kogukondade korraldusele, asutas talurahva kohtud ja lõi talurahva politseikorralduse, mis peajoontes ka pärast talurahva vabastamist maksma jäid. Vabastamine pidi järk-järgult sündima, nimelt jaotati kõik talupoegade liigid: pereinimesed, teenijad ja mõisarahvas õige täielikkude eeskirjade järele kaheksasse järku; igast järgust astuti aasta pärast järgmisesse. Talupidajate ülemineku-aeg seisis kahest poolest koos, nimelt oli igal Eestimaa talupojal, peale uue seaduse kuulutamist neljandast aastast algades õigus endise vakuraamatu põhjal oma talusse veel kolmeks aastaks edasi jääda, ja pärast kolme esimest aastat võis ta juba kolmeks aastaks ka muud maad rendile võtta; kuus esimest talupoegade järku pidid mõlemist neist ettevalmistamise-astmetest üle käima, ainult

7. ja 8. taluperemeeste-järk said kohe, niipea kui nad ülemineku-järku astusid, õiguse maad rentida. Sellepärast kestiski vabastamine tervelt 14 aastat, nimelt hakkas ülemineku-aeg pärast seaduse kinnitamist alles neljandal aastal maksma, siis astus esimene peremeeste-järk ettevalmistamise-seisukorda, kuhu ta kuueks aastaks jäi, 6. peremeeste-järk astus esimesesse ajakorda, nagu seda seaduses nimetatakse, 9. aasta algul peale seaduse kuulutamist, ja võis oma teisest ajakorrast ainult 14. aasta lõpul välja astuda; et peremeeste 7. ja 8. järk korruga teise ajakorda astusid, siis lõppes nende ülemineku-aeg ka 13. aasta lõpul. Umbes niisamasugune järguti ülemineku-aeg oli ka teenijate ja mõisarahva tarvis sisse seatud.

Eestimaa talurahva vabastamise seadus kinnitati 1816. a.; ta hakkas maksma 1817. a., viimane järk talupoegi Eestimaal sai aga isikliku vabaduse ainult 1831. aastal.

Kõige esimene järk talupoegi sai Eestimaal üheksa aasta järele pärispõlvest vabaks, uue seaduse kinnitamisest arvates, see on nimelt 1825. a., kuna sellest ajast peale igal järgmisel aastal ikka üks kaheksandik kogu talurahvast uusi vabaid talupoegi juure tuli. Ülemineku ajal olid talupojad maa külge seotud, ja mõisa ning talurahva vahetõrja õiendati 1804. a. antud regulatiivi järele, see tähendab, just selle regulatiivi järele, mille vastu valitsus nii kaua tagajärgedeta oli võidelnud. Eestimaa rüütelkond jäi lõpuni võitjaks, sest ta ei lasknud ennast nii kaugele viia, nagu see Liivimaal sündis, kus mõisnikkude ja talurahva vahetõrja hinnatud maa väärtuse põhjal korraldati.

Niisuguse vabastamise kaitseks saatis Eestimaa rüütelkonna kindel tugi, Eestimaa kindralkuberner Oldenburgi prints August, keisrile pika seletusekirja, mis selle etteheite vastu võitles, et vabastatud talurahvale maad ei ole antud, mille tagajärjeks üleüldine talurahva vile-

susesse langemine võiks olla. Seesugune kartus tunnistas eelnimetatud kaitsekirjas täiesti põhjendamataks, sest mõisad ei võida ju ilma teolisteta jääda, nii et talurahval ikkagi küllalt teenistust saada olevat; on aga mõisatel tööd anda, siis olla kindel, et nad oma teolistele ka maad annavad. Vabaduses kasvada aga ka talurahva enese töö- ja tegevusehimu, sest eestlasi ei võida keegi laiskuses süüdistada, ja selle tagajärjeks oleks tingimata ka vabastatud talurahva elu ainelise aluse kindlustamine. Talurahva hariduse ja iseseisvuse kõvenemise esimeseks ja tähtsamaks eelnõudeks jääda ikkagi talurahva poliitikalise vabaduse kindlustamine, sest pärispõlves ei võida iialgi iseteadvaid kodanikka kasvatada.

Kui meie nüüd lühikese ülevaate 1816. a. Eestimaa Talurahva-seaduse eel käivate uuenduste üle teeme, siis näeme, et see seadus juba kolmas oli: esimeseks sammuks, millega Eestimaal pärispõlve ajal talurahva seisukorda parandada taheti, oli nõndanimetatud „Iga-üks“-seadus, mis õige kindlusetu kuju oli omandanud, sest et tal mingisugust kaitset ei olnud, vaid ta rohkem heatahtliste lubaduste valda käis; 1804. a. kinnitati esimene seadus, mis Eestimaa talurahva pärispõlve juba seaduslikkusesse piiridesse asetas, talurahvale esimesed asutused tõi ja ühtlasi ka tema orjusi kindlamale alusele püüdis seada. Selleaegse vabameelse valitsuse esitajate ja Eestimaa rüütelkonna vahel tekkis aga just orjuse aluse määramise juures õige äge võitlus, milles valitsus omale Liivimaal läbiviidud uuendused eeskujuks võttis, Eestimaa rüütelkond aga kõiki abinõusid tarvitas, et mitte üleüldist talude hindamise sundi omale ette kirjutada lasta. Kui valitsuse pealetungimise eest muud abinõu enam leida ei võidud, siis võeti talurahva maata vabastamise mõte üles ja viidi see 1816. a. seaduses nii läbi, et Eestimaa talurahva viimane järk selle isikliku vabaduse osaliseks lõpulikult ainult 1831. aastal sai; ülemineku ajal jäi ikka aga veel pärispõlv jõesse.

Eestimaa talurahva vabastamise mõtte ülesvõtja oli Eestimaa rüütelkond, kes selle kõlavanimelise uuenduse varjul oma majanduslise ülevõimu põliseid aluseid kindlasti kaitses.

* * *

K. Päts.

Täieliku linnuvabaduse ajajärk.

Mõisnikkudele jäi täielik vabadus kõige maaga teha, mis nad aga ise heaks arvasid, ja „vabade“ talupoegade tööjõud ei võinud ka nende eest kõrvale kalduda, sest et linnadesse asumine ja üle kubermangu piiri väljarändamine seaduse järele keelatud olid. Talurahva tööjõud ei olnud küll mitte enam ühe mõisa külge seotud, vaid kogu Eestimaa mõisate piiridest ei olnud talupojal

väljapääsemist; sellepärast ei olnud mõisnikkudel tööjõudude puudust kunagi tunda. Et rohkem ja paremat maad mõisate külge liita, hakati nüüd talusid suurel määral lahutamata, see on, talude hooned kisti maha, haritud maad liideti mõisate külge ja talupoegadele anti harimata maad, kus nad uuesti põldu pidid harima, taluhooned ehitama ja kõige selle eest mõisatele teopäevi tegema. Teo ja maksude määrajaks pidi küll nüüd vaba leping olema, kuid niisugune vaba leping muutus tegelikult selleks, et mõisad harilikult selle vakuraamatu määruste järele käisid, mis 1805. a. maksis. Kontrahid keetsid harilikult ainult üks aasta; talude suurus oli ainult umbkaudu teada ja teo ning muude maksude nõudmise kohta ei olnud sagedasti ühes ja sellesamas mõisaski ühtlast mõõtu leida; taludele anti maid nõõri järele, või ribadena, nii et ka niisugune korraldus talu põlluharimist märksa takistas. Talupoja majapidamisel ei olnud mingisugust kindlat alust, sest aasta lõpul võis mõisnik ta maad mõisa külge liita ning orjusi ja maksusid suurendada. Nii oli isiklikult vabal talupojal palju vähem kindel majandusline alus kui isegi pärispõlve ajal Eestimaal. Üks vabadus jäi aga selle linnuvabaduse juures talupojale ikkagi: keegi ei võinud teda sundida talu oma kätte võtta, ja seda vabadust hakatigi laialt tarvitama, sest koguni kehvaks jäänud talupere-meeste liik muutus ikka rohkem ja rohkem maata ja ja ühest kohast teise rändavaks teoliste koguks. Mõisatel, kes vaheajal uuemad ja täielikumad põllupidamise korraldused tarvitusele olid võtnud, ei olnud enam nii palju oskamata ja tuimi teolisi tarvis, sest üleüldine viletsus surus ka teoliste püüded õige madalale. Mõisnikkude eneste kasu sundis sellest kitsikusest pääsemise abinõusid otsima hakkama, sest talurahva majandusline ja vaimline langemine ähvardas ka mõisate majapidamist tagurpidi kiskuma hakata.

Huvitav on, mis selleaegsed mõisnikud ise ühes

kommisjonis, mille Eestimaa maapäev 1839. a. talurahva majanduslise järje kindlustamise eeltöödeks oli valinud, 1816. a. seaduse tagajärgede kohta tunnistasid: „Kui 1816. a. Eestimaa rüütelkond riigivalitsuse nõusolemisel kubermangu talurahvale isikliku vabaduse ja õige täielikult korraldatud seisuslised asutused andis, siis uskusid kõik, et mineviku eksisammud heaks on tehtud, ja vaatasid täis lootust ja usku tulevikku. Need hiilgavad lootused ei ole täide läinud. Vaevalt 2—3 aastakümnet on sellest ajast mööda jõudnud, ja vaevalt leidub nüüd veel kedagi, keda üleüldine rahulolematumus ei oleks puudutanud, mille allikas aga ikka rohkem keerduminevad maamajanduslised olud on. Keegi ei julge enam loota, et edasijõudev aeg üksi edu ja parandusi tooks, ja kes alati nähtavaid kurvastavaid sündmusi vähegi silmas on pidanud ja nende põhjusi uurinud — see otsib selles lootusrikkas minevikus ja viimase heatahtlistes (kellele?) seaduseandlistes püüetes kõige viletsuse juuri, mis juba oleviku peale varju heidavad ja mis edasi tungides veel rohkem tulevikku ähvardavad.“

Eelnimetatud komisjon tunnistas, et talurahvas Eestimaal küll pärispõlvest vabastati, tema tööjõu tarvitamisele rohkem avaldamise võimalust anti, kuid selle juures kahe silma vahele jäeti, et põllumees mitte vabrikutöoline ei ole, kes igal pool, kus tema tööd aga tarvis on, kohe tegevusesse võib astuda. Põllumees võib ainult siis edeneda, kui ta jäädavalt teataval kindlal kohal asub; kes aga teda maa küljest lahti kisub, teda alati rändama sunnib, see purustab ühtlasi ka tema elujärje. Seda tegi aga 1816. a. seadus, kuna ta mõisnikkudele maa jättis ja talurahva tööjõu tarvitamise mõisate piiridesse surus. Lühedalt kokku võttes võib ütelda, et talurahva tagurpidamineku põhjuseks lühikese aja lepingud, vaba lepingu järele määratavad kohused mõisa kasuks ja talude piiramata lahutamine oli. Et

nende puuduste vastu võidelda, soovitati arusaajate mõisnikkude poolt rendilepingute pikendamist, teo-orjuse asemele raha- ja saagirenti, ja teoliste asemel palgatenijate klassi loomist; viimast abinõu olid mõned mõisad ka oma käe peal katsunud, kuid niisugustel üksikutel katsetel ei olnud mingisuguseid tagajärgesid. Talupoegade vabastamise lõpuks pidi aga talupoegade käes oleva maa mõisate võimu alt vabastamine olema. Ehk 1816. a. seaduse järele talurahvale küll kohe õigus anti maad omandada, siiski ei tulnud Eestimaal kuni 1851. aastani mitte ühtegi talumüümist ette. Mõned üksikud mõisnikud püüdsid pärandamise-õigusega rentnikka oma maadele asutada, kuid ka need katsed ei ulatanud kaugemale.

Vahe peal oli talurahvas ka teistes Balti kubermangudes vabaks saanud, ja igal pool oma kohaliku seaduse järele, nii et kõigis kolmes kubermangus talurahva seadused mitmesugusel alusel seisid. Valitsuse seisukohalt sünnitas see ametikohtadele ainult põhjendamata raskusi, millest siis ka ametivõimudel soov tärkas kõiki kolme Balti talurahva-seadust ühisele alusele seadida. Riiginõukogu tegi 1829. a. otsuseks, et Balti kindralkuberner selle eest hoolitseks, et kõik kolm talurahva-seadust Baltimaal kokkukõllasse seataks ja kõik sellekohased eeltööd riiginõukogule läbiharutamiseks saadetaks. Harjunud viisil andis kindralkuberner kohe kõik sellekohased eeltööd kohalikkude kubermangu-asutuste kätte. Eestimaal pidi sellesihilisi eeltöösid see komisjon tegema, kelle kätte talurahva-seaduse maksmapanemise üle valvamine oli usaldatud, kuid ta pidi rüütelkonna esitajatega käsikäes käima. Maapäev valis ka selleks oma komisjoni. Maapäeva komisjon tegi eeltööd selleks valmis, et kohtute ja politsei korraldust Liivimaale lähendada ja rüütlimõisate eesõigusi üle Baltimaa ühisele alusele seadida. Kui kõik kubermangud oma eeltööd kindralkubernerile kätte olid saatnud, siis

asutati Riias 1832. a. Balti kubermangude talurahva-seaduste ühtlustamise-komisjon, millest rüütelkondade ja kroonu asutuste esitajad kindralkubeneri juhatusel osa võtsid.

Talurahva-seaduste ühtlustamise komisjoni töö tagajärgede seas on kõige tähtsam see, et selle komisjoni otsuse järele igas Balti kubermangus alalised nõndanimetatud talurahva-komisjonid elule kutsuti, milledest aja jooksul pärastised kubermangu talurahva-asjade ametkonnad välja arenesid.

Ühtlustamise komisjoni päevakorras olid õige tähtsad küsimused: 1) rahvakoolide uue korralduse väljatöötamine; 2) talurahva linnadesse ja teistesse kubermangudesse väljarändamise küsimuse otsustamine; 3) päranduse-õigusega rendi maksmapanemine kroonu-mõisates; 4) vallalaekade koondamine ja igas kubermangus talurahva abipanga asutamine ja 5) talurahva asutuste uuesti korraldamine. Tähtsamad ja põnevamad eelnimetatud päevakorra-punktidest otsustati selles komisjonis poolikult, igatahes nii, et need otsused täielikku täitmist ei leidnud. Komisjon püüdis koguni talurahva õigusi kärpida, nii taheti Liivi- ja Kuramaal talurahvale keelata ennast linnade alla üles kirjutada lasta; see kitsendus ei leidnud aga pealinnas toetust. Komisjon otsustas, et siis, kui Eestimaal meesterahvaid revisjoni järele 130 tuhat on, lubatud oleks talurahvast mitte ainult linnadesse asuda, vaid ka teistesse kubermangudesse välja rännata. Selles mõttes taheti rüütelkondadele ettepanekut teha, ja kui see seal toetust leiaks, siis sellele uuendusele ka kõigekõrgemalt poolt kinnitust paluda.

Kindralkuberner Paulucci oli kõigekõrgemale poole seletuse saatnud, milles ta oma arvamist selle kohta oli avaldanud, et kõik vallalaekad igas kubermangus koondada tuleksid ja et valdade toetusel igas kubermangus talurahva abipank asutataks. Keiser oli need

kindralkubernereri soovid heaks kiitnud. Maapäevad olid oma otsused aga vallalaekade koondamise vastu teinud; talurahva abipankade asutamise tunnistasid nad küll soovitavaks, kuid niisugused abipangad pidid rüütelkondade valitsuse alla antama. Sellekohase otsuse tegi muudugi ka ühtlustamise-komisjon. Valdade abipanga asutamiseks anti isegi kõigekõrgemalt poolt 1835. a. luba, mille järele niisuguse panga põhjuskirjad rüütelkondade kätte väljatöötada usaldati, kuid ükski rüütelkond ei asutanud seesugust panka.

Valitsuse poolt soovitati Baltimaal leiduvates kroonumõisates talupoegadele pärandatava rendi lepingu põhjal maad harida anda. Kõigi rüütelkondade asemikud võtsid aga selle kohta käiva ettepaneku nii vaenuliselt vastu, et ka kindralkuberner oma poolt selle ettepaneku läbiviimiseks midagi enam ei teinud. Kindralkuberner avaldas aga kindlasti, et tarvis on abinõusid otsida, kuidas talurahvale maad kestvvalt tarvitada võiks anda, tema ettepanekud selles asjas olid järgmised: 1) sellest maast, mis talurahva käes harida on, tuleks igas mõisas teatav osa selleks eraldada, et teda ainult talurahva kätte harida anda ja pealegi nii, et see maa alati ühesuuruseks jääks, ja 2) tuleks talude maa suuruse ülem ja alam piir kindlasti ära määrata. Nii oli kindralkuberner von der Pahlen see, kes kõige enne talumaa mõisast eraldamise mõtte liikuma pani, mis pärastpoole ka Eestimaal uuendatud talurahva-seaduse tähtsamaks juhtnööriks sai.

Kindralkubernerile anti luba sellekohase ettepanekuga kohalikkude rüütelkondade poole pöörata, mis ta ka 1833. a. õige laialt põhjendatud kirjades tegi. Eestimaa rüütelkonna konvent harutas 21. juunil 1833. a. neid kindralkubernereri ettepanekuid, ja oli põhjusemõttelikult selle vastu, et mõisa maast ühte osa talupoegade kasuks kitsenduste alla panna; talude suuruse määramise asjus arvati, et kõik senised talud oma endis-

tesse piiridesse võiksid jääda, kuna aga Eestimaal uued talud suuremad ei tohiks olla kui kuue-päeva koht, ja mitte vähemad kui kahe-päeva koht, rannatalud, kus kalamehed elavad, välja arvatud. Väga huvitav on see, kui kahjulikuks Eestimaa rüütelkonna esitajad seda kindralkubernerite ettepanekut pidasid, et taludele mõisatest osa kindlasti ära tuleks määrata: kõigile pidi see kahju tooma — mõisatele ja koguni talupoegadele; pikk ja mitmekülgne oli see seletus, mis kindralkubernerile eitava vastusega tagasi saadeti. Valitsuse poolt ei hakatud parandatava rendi maksmapanemiseks midagi tege-ma; nii langeski ühes sellega katse talumaad mõisatest eraldada.

Vaheajal oli Balti seaduste kogumine ja korraldamine keisri kantselei II osakonna kätte antud. Peterburis võeti küll need Balti seadused, mis üleüldiselt siin jõu sees olid, korraldamise alla, kuid varsti (1836. a.) tuldi otsusele, et ka kõik Balti Talurahva-seadused ühisesse Balti seaduste kogusse tuleksid koondada. Selle tagajärjel anti kindralkubernerile teada, et kui ühtlase Talurahva-seaduse eelnõu veel mitte valmis ei peaks olema, siis ta ametnikka seda koha peal teha laseks. Kindralkuberner ei olnud ühtlustamiskomisjoni pärast 1832 a. enam kordagi kokku kutsunud; sellepärast arvas ta paremaks, et talurahva-seaduste ühtlustamise tööd kohalikkude rüütelkondade eneste hooleks jäaksid. Rüütelkonnad pidid kõik muudatused, mis talurahva-seaduste vaheajal maksma olid pandud, kokku korjama; niisama pidid nad ka üksikute kubermangude seadusi üksteisega täiendama; lõpuks lubati neile ka oma poolt soovi avaldada, missugusid seadusi seaduseandlisel teel muuta tuleks. Eestimaa rüütelkonna valitud komisjon jõudis selle tööga 1837. a. valmis, rüütelkond kiitis valmistatud eelnõu heaks ja saatis ta kindralkubernerile kätte, kuid ikkagi ei võetud talurahvasse puutuvate sea-

duste korraldamist päevakorrale, ja nii jäidki nad üle-
üldisest Balti seaduste kogust välja.

Nagu tuttav, on Eestimaa talurahva maakorralduse
aluseks pärast pikka võitlust rüütelkonna ja valitsuse
vahel nõnda nimetatud punane joon seatud, mis valla
ja mõisa maad kaheks ühendamata koguks eraldab.
See viiks meid liig kaugele, kui tahaksime meie täna
ülevaadet selle kohta anda, kuidas see punane joon
viimaks ometigi talurahva seaduslikuks kaitseabinõuks
muudeti. Niipalju võiksime aga küll juurde lisada, et
Eestimaa talurahva vabastamist ka nüüd, kus sada aastat
esimesest vabastamise nurgakivi panekust mööda
on, veel ikkagi mitte lõpetatuks ei või pidada, sest, esi-
teks, ei ole nõndanimetatud vallamaa veel kaugeltki
talurahva omanduseks muutunud ja, teiseks, ei ole veel
mõisate eesõigused kaotatud, kuigi seda ehk lähemal
ajal loota võib, ja lõpuks peab Eestimaa talupoeg oma
maa pealt maakassa heaks maksusid maksma, kuna tal
maapäevadest osavõtmise ikka veel võimatu on.

Eestimaa talurahva õigusline kord nõuab peatset
parandust, siis kui pärast ilmasõja lõppu meie maa
peab teistega ägedas võistluses, mis majanduslises alal
tekib, sammu pidama, siis ei või see kuidagi enam
praeguse õiguslise korra juures võimalik olla.

Teise vaba aastasaja lävest üle astudes peame ene-
sele selgitama, kuidas meie rahva tüvi, nimelt põllu-
mehed, läinud aastasajal oma jõul kõige kitsamatest
oludest välja rühkinud, kuidas meie edu peajasjalikult
ilma välise abita teostatud, ja kuidas ka tulevikus meie
kõige suuremat rõhku ja lootust ainult oma enese
jõu peale peame ja võime panna. Meie oleme oma esi-
mesel vabal aastasajal karmist koolist läbi käinud —
võib olla, et see oligi hea, sest meie jõudu ja vastu-
pidamise sitkust on see katseaeg küll kasvatada aita-
nud. Meil kõigil on ka kõige raskemal ajal ikka üks
troost põues varjul ja see on nimelt, et kui meie esi-

vanemad nii viletsatest oludest välja rabelesid, kui nemad kokku ei vajunud, siis peame ka meie seda suutma. Ja see varandus on väikese rahva juures palju väärt. Selle eneseusalduse abil olemegi oma väikese ainelise jõuga niikaugemale jõudnud, et meie võime juba oma kultuuri loomise kallale asuda.

* * *

Seitsesada aastat kultuuri-tööd.

(V. Reiman).

Kuuldud kõnede järele veel seitsmesaja-aastasest kultuuri-tööst kõneleda näib nagu pilge olevat.

Ööajal ei sigi loov töö. Öösi võib ainult päisi tehtud tööd rikkuda ja töö saadusi tegijalt riisuda.

Ja siiski, mis meie oleme ja mis meil on, suure jao juured ulatavad orjuse sisse.

Sest öö ei ole alati ühesugune pime. Vahel siravad tähesilmad vaigistades maha ja kuu kuma lahutab udu sompu. Öö vilus kosub vahel päikese kõrvetatud taim ja läheb hommiku värskendatud jõul päeva kannatustele vastu. Mõnikord langeb loojaminevast päikesest kiirekesi veel öötaevale ja äratab pimedasviibijatele lootust, et kord „päev peab saama isandaks“.

Veres punades vaos vabadus alla ja kadus mustavate pilvede taha. Käsist-jalust seotud algas meie rahvas 600-aastast orjavitsa- ja ohakateed. Need kiskusid ja haavasid teda iga sammu peal. Verejäljed näitasid rada.

Aga selle tee ääres võisid vaevaga edasikomberdajad palju näha, mida nad varem mitte ei olnud näinud, ehk mida ainult vähesed üksikud kaugelt ja möödamminnes võõramaa meresõitudel olid näinud: Euroopa kultuuri.

See läänekultuur, mis vana Kreeka teaduse ja iluduse, Rooma õiguse ja korra ühise tüve otsas ristli-

usu ja värskete Romano-Germani rahvaste mõjul ise-
viisi pikkamisi oli kasvanud ja keskaja viimasel veeran-
dil õitsele jõudnud, lähines esimest puhku otsekohe ja
üleüldsusele kättesaadavalt.

Kahjuks peame ütlust varsti piirama.

Lääne-Euroopa kultuur ei hakanud meile mitte
omas täiuses ja terves ulatuses paistma, vaid tumedad
klaasid murdsid enne tema kiireid.

Sest selle kultuuri meile toojad ja esimesed kand-
jad ei seisnud mitte igapidi oma aja hariduse kõrgusel.

Iseäranis tulid madalikust meie kodumaa uued
otsust andvad peremehed, mõõgakandjate, hiljem Saksa
ordu munkrüütlid.

Oma „kõrge“ sündimise ja „puhta“ vere kiuste —
ordu liikmed pidid mõisniku soost olema, vähemalt 4
mõisnikust esiisaga, — ei tahtnud nende hariduline ja
kõlbline seisukord kerkida.

Ordu liikme-kandidaatide mõistuslist võimet ja õppi-
mise himu karakteriseerib nõudmine — rüütlilik noor-
mees töötagu päevas 100 Meie isa palvet sumute
ja ordu heategijate eest paluda ja apostlikku usku tun-
nistada. Aga vist ei jaksanud liikme-kandidaadid sedagi
alamäära täita. Muidu ei oleks lisamärkust tarvitse-
nud, et sellele, kes toime ei saa, õppimiseks 6 nädalat
lubatakse. Kui ka 1½ kuu jooksul paarkümmend rida
mõne kõva pähe ei hakanud, pandi ta 3. päevaks vee-
leiva peale ja määrati uus, seekord 6-kuune armuaeg.
Ei paranenud lugu poolaasta lõpuni, siis pidi rüütlilt
ordumantei ära võetama.

Kõlblise astme peale heidab munga Alberikuse kroo-
nika eredat valgust: Mõõgavennad olid inimesed, keda
vanasti Saksimaalt (a Sazonia) kuritegude pärast kui
vandealuseid välja aetud ja kes nõnda ülekaite läinud,
et nad arvanud juba ilma seaduseta ja kuningata või-
vat elada. Missuguse ääreta tooruseni tigidad munkrüütlid
sõandasid minna, näitab Tallinnas sündinud kuritegu,

ei mitte mässuliste ja paganusesse tagasi langenud mittesakste kallal toime pandud, vaid oma verevendade ja üheusuliste vastu. Kui „Kristuse sõjaväe vennad“ aastal 1232 Tallinna Toompea daanlaste käest tormiga ära võtsid, nottisid nad 100 Harju-Viru laenumeest maha, kuhjasid nad Toomkirikus piramiidiks ja kroonisid ehitust laenumeeste juhi püstiseatud surnukehaga.

Agaga kõike lausa tunnistades ei või siiski salata, et needsamad metsikud munkkrüütlid meie rahvale rohkearvuliste tehniliste osavuste ja oskamiste õpetajaks said. Sõjariistade valmistamises ja tarvitamises, kindluste asutamises ja kaitsmises, vaenuteel ja vereväljal seisid nad aja sõjalise hariduse ja sõjakunsti tipul. Nende julgus ja võitlusehimu, nende raudne kord ja pimesi sõnakuulmine imponeerisid vägevasti meie sõjakat rahvast, kihutasid neid järele tegema ja ennast kindlamini korraldama.

Munkkrüütlitega võistles Rooma katoliku vaimulik seisus, Riia peapiiskop eesotsas, kodumaa ülemvalitsuse pärast.

Piiskoppide kõverkepp abrasas pea ordu raua- ja verepoliitika vastu ja tuletas vaimulikule valitsuse ahnusele mõrudalt ristiusu alustaja sõna meele, et tema riik mitte seitsinatses maailmast ei pidanud olema. Agapiiskopi, s. o. koguduse ülevaataja ja karjase aukohus oli käest jäädavalt porisse libisenud. Piiskopi aeg ja jõud kulus poliitika peale. Et piiskopid ilmalikuks võrstitiks olid saanud ja vaimuliku majapidaja ustavuse kaotanud, ei võinud misjonitöö ja hingede-hoidmine neil enam õnnistada. Piiskopi eeskujul ei häbenenud ka preestrid ja mungad raudriiet selga panemast ja verd valamast, selle kiuste, et õnnitegija keelanud oli mõõka tõmbamast. Katsusid needsamad verised käed rahuajal rahutööd teha, ristiusku rahva hingesse istutada, siis paakis see, mis rahvas neist kätest oli näinud ehk alles hiljuti koguni oma keha küljes tunda saanud,

südamed kivikõvaks. Rahvast sunniti vägivaldselt rahvuslikkudelt vaenlastelt uut usku vastu võtma. Tundmused ristiusu vastu läksid seda teravamaks, et uue jumala austamine võõra valitsuse alla heitmist otsekuu pitseriga kinnitas. Pealegi tõi uus usk seni tundmata koormatuse: ristitud paganad pidid kirikuid ehitama — oma esiisade usu murdmiseks, kiriku ülespidamiseks maa ja töö pealt kümnest maksma, muud tegu tegema. Viimaks takistas vaimulikkude vähene haridus. Isegi linna-preestritest oli harva mõni ülikoolis käinud, L. Arbusovi lugemisel 1268—1400. a. vahel ainult 42, 1401—1500. a. vahel 502. Maakoguduste preestrid valmistati toomkirikute ja kloostrite koolides ametite peale. Kui 1311. a. kõigekultuurilisest Itaaliast kuuleme, et preestritelt rohkem ei nõutud, kui lugemist ja laulmist, maakoguduste preestritelt, et nad natukene oskaksid lugeda, siis võime ette kujutada, kuidas lugu kaugel põhjas võis olla. Lepiti sellega, kui noor preester usutunnistust, Meie Isa ja teisi kirikupalveid peast luges, ristimise kombeid tundis ja liturgiat Rooma viisi järele laulis. Kel enesel vähe oli, võis teistele vähe jagada.

Väga tähtsaks kultuuriliseks teguriks kodumaa uutes oludes tõusid linnad. Nendesse kogus rohkesti Euroopa haridust, ettevõtlikkust, niisama iseseisvat mehe-meelt ja uhket vabadusetunnet. Kartmata astusid koda-nikud ordule ja piiskoppidele vastu ja kaitsesid oma seisukohta. Nende elusoon, kauplemine, hoidis neid alalises ühenduses läänemaade haridusega ja kandis ühtelugu värskaid hariduseid põhja, mis olude kohaselt kosusid ja eluvõimsaid oksi lausale maale ajasid.

Viimaks nimetame seisust, kes ordu ja vaimulikkude vahel ühelt poolt, rahva vahel teiselt poolt asus, rahvaga ligidalt kokku puutus, siiski kultuuri laialilagunemiseks suurt kaasa ei aidanud, küll aga orjastamist kõige rohkem edendas. Saksa ja Daani laenumehed, vasallid. Alles hiljem, kui neist praegune mõis-

niku seisus sigis, tõid nad põllumajandusesse parandusi, Lääne kultuuri vahemeheks jäid meile kauaks ikka ordu, vaimulik seisus ja linnad. Nende kaudu rändas Lääne-Euroopa otsekohesemalt meie külje alla ja ei võinud kauem varju jääda. Rahvas pidi uute asunikkuude elamises Lääne-Euroopat ligilähedalt nägema. Ta pani enesega võrreldes edusammusid tähele ja õppis aegapidi neist lugu pidama, katsus neid sammusid ise järele astuda, esmalt kaheldes, arglikult, kommistades, kuni jalgad paendusid, lõpuks üsna väledasti jooksid.

Et kõige varasema ja välisema otsekohese läänekultuuri mõjuga alata, siis sündis see juba esimestel vaenulistel kokkupuutumistel sakslastega, daanlastega ja rootslastega. Imestades nägid Eesti malevad hoopis teiseti ja tarbelikult ülesseatud vaenlaste lahingukorda, kui nende eneste segased salgad olid. Ehmatust tekitades paistsid neile kaugelt vastu haljad raudriided ja mustjad terasvõrguga kaetud raudsärgid. Kõrge, metalliga kaetud kilbi taga, pikk raudoda ette sirutatud, olid vaenlased nii hästi varjatud, et Eesti tapper, mõök ja nui nende ligi ei pääsenud ega nii kergesti viga ei teinud. Seda valusamalt oma enese ihu küljes katsusid nad lääne-eurooplaste täienenud sõjariistu. Taganesid Eesti malevad „võitmata“ maalinnadesse varju, siis selgus pea, et nui seni võitmata, see nüüd kerge vaevaga võidetavaks oli saanud Lääne-Euroopa piiramiseriistade tormikatuste, kivipildumisemasinate, „siilide“ ja „põrsaste“ vastu ei suutnud kindlamad kohad nädalat paari vastu panna. Seda tundes võtsid eestlased oma sõjapidamises põhjalikka uuendusi ette ja tegid vaenlastele järele. Kahjuks said nad õppimisega alles siis otsapeale, kui poliitiline seisukord juba sedavõrd oli halvunud ja vastaste ülivõim nõnda tõusnud, et värskelt õpitud ja usinalt tarvitusele võetud sõjatarkus enam ei suutnud ära pöörda, mis tulema pidi. Murtud vastupanemisejõudu ei jaksanud ka paranenud sõjariistad

enam püsti ajada. Iseseisvus kadus ja meie rahvapoegil jäi raske saatus võidetud sulastena rüütlite sõjavõimuga lähemalt tutvustada. Uute peremeeste abivägedena ehk ükshaaval kannu- ja hobusepoistena ehk veovoormeestena kõndisid nad nüüd sõjateed, ehk võtsid sunnituks ka lahingutest osa. Et nad põhjust ei leidnud rõhujate kaitseks elu viigi peale panna, taganesid nad vaenlaste esimesel surumisel ja jätsid oma peremehed hädasse. Tasuks pidid nad argade nimega leppima, mis lugupidamist nende eneste ja võõraste ees ei kergitanud. Põlgatus aga ei mõju kunagi kasvatavalt. Rüütlitele sõjariistu valmistades ja puhastades, nende tarvitamises sõjasõitudel abiiks olles, avanes nende ees siiski uus maailm, mis silmaringi laiendas. Kodupaigas kinnitasid nad oma orjasidemeid sõjateede sillutamise ja losside ehitamisega. Võõraste meistrite juhil õppisid nad lupja ja telliskiva põletama ja müüri panema. Ja kuidas veel! Nüüsgused ehitused olid meil seni tundmata. Seespool panid nad lagesid ja põrandaid, tarvitasid raudnaelu ja kruvisid, seadsid klaas- ja tinaaknaid ette, tegid ahjusid ja kaminaid, prügitasid lossi õuet, raiusid kae- vud sügavusse, et vesi kunagi ei lõppeks, tõmmasid nahksillad üle kaevikute, mis kantsi igast küljest kaitsesid. Hulk raua-, vase-, tina-, puu-, naha-, riide- tööriistu ulatasid esimest korda nende kätte ja ajasid pikapeale teed ka külasse.

Ligikord neidsamu töösid tuli esivanematel kirikute ja kirikumõisate asutamisel teha. Kuhu Rooma misjonär jala pistis, sinna kerkis pea puust kabel, hiljem kivikirik, preestrite elumajad ja majatalituse hooned. Ja vanemad veel kui munkrüütlite kindlused maal ja linnas, olid munga- ja nunnakloostrid. Kõikide nende ehituste juure aeti laialiselt maa päriselanikka kokku. Saksa soost lihttöölisi ja talupoegi ei tulnud üle mere meile, kuna maanteed Königsbergi ja Polangeni vahel leedulaste alaliste pealekippumiste pä-

rast kardetavaks jäid. Ainult sõjalisel käitsel võis neid julgemalt käia. Et katolikuaegiste kabelite ja kirikute arv meie praegustest mitme võrra suurem oli, ehk nad küll selgi ajajärgul küllalt õredaks jäid ja tarvidustele ei vastanud, siis immitses Lääne-Euroopa edenenud ehituseviisi ja -tehnikat, kui ka täienenud tööriistu ka kõrvalistesse metsakolkadesse.

Päris hariduse taimelavaks said meil aga kloostrid. Onnelikul juhtumisel leidis meie maale just see ordu kõige varem teed, mis otse kultuuritöö peale rõhku pani: Cisterziumi mungad ja nunnad. Juba 1205 asutatakse Väina suhu Dünamünde klooster. Meile tõusid tähtsaks lausal maal, iseäranis Kärkna (Volkena) ja Paadise. Linnadesse ehitati ügale poole mees- ja naiskloostrid. Aga ka linnakloostrid harisid, nagu muud linnakodanikud, linna ümbruses põldu ja tegid töösid, mis põlluharimisega ühenduses seisid. Klooster oli meie aja suurepäralise mõisa sarnane, arvurikaste hoonetega, kirikuga, kooliga, raamatukoguga, tohtri-, apteekri-, haige- ja võõrastemajaga, käsitöökodadega, aiatööga, veisekasvatamisega, põlluharimisega. Värske jõuga kisti rabastikust põldu, kuivatati soosid, toodi endiselt kodumaalt täielikumaid põllutööriistu, paremaid koduloomade tõugusid, seni tundmata kodulinda, uusi taimi ja viljapuid — kloostriaiad olid sellepoolest kuulsad. Ja kõik, mis ette võeti, sündis kõvas, järjekindlas korras. Mungad juhtisid ja õpetasid tööd ka poolvaimulikkudele liikmetele (conversi = ümberpööratud inimesed), s. o. niisugustele, kes teatavate tööde ja teenistuste vastu ordu õnnistustest osa said, ilma et nad kõiki mungaseisuse kohustusi oma peale võtsid. Meeles pidades, et Saksa rahvast meie maale vähesel arvul rändas, julgeme arvata, et nende poolvaimulikkude keskele rohkesti ka päriselanikka peasis. Ja meele äratades, et klooster laialist põllumajandust tähendas, siis ei võinud teisiti tulla, kui et kloostrile kingitud maa peal asuvad

talupojad oma endise pärispinna tarvitamise eest kloostri väljadel, rehtedes ja lautades nõndasama tegu tegid, nagu laenumeeste alamad mõisas. Kui iseäralikku heategu nimetame, et kloostri veskid, s. o. vesikivid, veega

V. Reimann.

ümberaetavad, ka talupoegade vilja jahvatasid ja hirmsast käsikivi orjusest aitasid vabaneda. Nii sai iga klooster mõjukaks kultuuri-asupaigaks metsikus kohas. Kloostri eeskujulikust majapidamisest nõrgus mõnda äratades ja järele tegema kihutades ka talurahva keskele ja näitas paremale põlluharimisele rada.

Talvel muutusid kloostri tööd kinnisemaks. Kloostri ringmüüri vahele oli hulk käsitöökodasid mahutatud, kus kevadiseks hooajaks kõike tarvilikku ette valmistati. Aga kaugelt üle oma tarviduse soetas klooster terariistu, puunõusid, kasvas vilja, linu ja kanepit, hobuseid, veiseid, lambaid, kitsi, sigu, kogus villu, kodus riidet ja lõuendit. Klooster ei peasenud kauplemisest mööda. Pidi ostjaid otsitama ehk munke kaubaturule saadetama. Kauplemine kui kasu püüdmine oli keskaja kiriku silmas aga õieti patt, ehk paremal korral hädaasi, mida korraliku kaubaga ja odava hinnaga vabandati. And (kaup) ja vastuand (hind) pidi tasakaalu seatama. Müüja ei tohi ostjalt rohkem võtta, kui ta annab. Hind määratagu kauba tarvituseväärtuse ja valmistamise kulude järele (justum pretium). Mis üle selle, on liigkasu ja pettus. Seda kiriku reeglit mööda käis klooster ja oli sellepärast igalpool armastatud kaubamuretseja. Aga ka kaubatarvitajad ise sõitsid kloostrisse ostma. Nende tulekul töid ümberkaudsed talupojad oma põlluja karjasaadusi turule ja pakkusid müüa. Harilikult valiti seks laupäev ja esmaspäev, et vaheloleva pühapäevaga aega võita. Iseäranis sündsaks peeti kloostri- ehk kiriku nimepäivi ja suuri kirikupühi. Neist arenesid laadapäevad. Nimi „messe“, s. o. laad, tuletati Ladina sõnast „missa“, pühalikust armulaua talitusest niisugustel piduaegadel. Et laadaliste ja kirikuliste suu sarvest ei olnud, jagas helde klooster pidupäeval ka neile kehakinnitust, vähemalt kruus õlut. Osa tahtjad läksid „ad tapparu“, s. o. kruusi järele ehk juure. Sellest kruusist (Krug) päris meil ja Põhja-Saksamaal kõrts oma nime-tuse. „Der Krug“ oli ju paik, kust ka õlut ehk marjaviina anti, olgugi raha eest. Nii ei olnud kloostrid mitte ükski vagaduse ja vaimuhariduse elustajad, vaid tõusid ka põllu- ja käsitöö edendajaks, ja läbikäimise ja kauplemise koondajaks. Kloostrite ja kirikute ümber tekkisid

sagedasti alevikud ja linnad, mis lausamaa kaubaajamist kergitasid.

Linnade hariduseloolist tähtsust pikemalt seletada oleks ülearune. Algatame aga meeles, et meie kodumaa linnad iseäranis headel ja lähedatel tingimistel asusid ja kosusid. Meie maalt käisid vana igi kaubateed läbi läänest idasse ja kagusse: Väina suust mannermaad mööda Tartu, sealt Emajõe ja Peipsi kaudu Pihkva. Kergemaks veel peeti veeteed Läänemere randa mööda Narva ehk Neeva suhu, sealt järvi ja jõgede jooksu mööda Novgorodi. Meie linnad, iseäranis mere kaldal ja suurte jõgede ääres, kasvasid Lääne-Euroopa kaubale soovitavaks vahejaamaks. Varem ähvardasid kaupmeest sel teel kümme äpardust. Mere peal loovisid röövlaevad, randadel varitsesid saagihimulised paganad; juhatust, kuidas ja kuhu sõita, kuskilt ei leitud; lõppevaid toiduaineid, isegi joogivett, ei saadud täiendada. 13. aastasada tõi põhjaliku muudatuse. Kaldale asusid oma sugulased, linnades ootasid kaubasõbrad pikisilmi jäälagnemist ja kaubapurjede ilmumist. Oma jagu kardetavaks jäi ju meretee nüüdki. Ei juhtunud veel merekaardid ja kompassid laevarada, ei hoiatanud tuletornid ja meretähised, ei kadunud kohe ka röövhimulised maalt ja merelt. Sellepärast ühinesid lääne laevad kaks korda aastas Visbys, et vastastikusel toetusel idasse sõita. Rootsi randa mööda liiguti põhja poole kuni Arnholmi, sealt sõueti Ahvenamaa saartest läbi Hangosse, mindi Soome rannavetes Porkkalani ja pöördi siis üle „Eestimaa mere“ Naisaare kaudu Tallinna. Aga Porkkalast käidi ka Osmussaare poolt Tallinna. Tallinnast sõideti Kotlingeni ja Neeva suhu, kust Vene lodjad kaubad Laadoga linna ja Valgejõe (Volhovi) varal Novgorodi vedasid. Alles hiljem, kui kompass üles leiti ja meie ranna kardetavatesse kohtadesse tuletornid ehitati (näituseks Hiiumaale Hansa kulul 1513), läks meri lahtisemaks ja liikumine

vabamaks, nii et enam käänakuid ei tehtud. Läänest valiti otsekohe õigemad teed kaugesse idasse.

Poliitilise iseseisvusega kaotasid esivanemad ka õiguse merel kaubelda ja vabaduse merel riisuda. Meie ei kuule enam kuskilt Eesti laevastikust ega Eesti mere-meestest. Aga et kaubateed nüüd ikka lähemalt meie õue alt läbi juhiti ja kauplemine hoopis elavamaks tõusis, sai meiegi rahvas mitmel viisil Lääne-Euroopa saaduste õnnistusest osa.

Esmalt andis keskajaline rannaõigus kaldaelanikkudele voli hukkaläinud ehk randaetud laevu riisuda ja kaupa omale võtta. Saagi suurendamiseks tarvitati mitmesugusid konksusid, et laevu randa hukutada: seati valetähisid mere peale, anti pimedatel öödel valemärka kaldalt, kiputi väevõimuga laevameeste kallale, riisuti merehädalised ihualasti puhtaks. Tuttavaks on saanud üks niisugune protsess aastast 1287. Virumaa laenumehed ja nende talupojad riisuvad ühe Lüübeki kaubalaeva; Kärkna mungad võtavad röövkaupa vastu; Tallinna kodanikud ostavad osa omale. Nii rikas pidi laeva koorm olema, et mitmele poole jatkus ja isegi kaugemale kuivale maale ulatas. Meie ranna- ja saarerahva elumajade mitmekesisem sisseseade ja rahvariiete ja -ehete uhkus võiks meile pikki lugusid jutustada pimedatest sügisöödest, tormi kihutatud lainteharjadest, laevade raksumisest, merehädaliste surmakisast.

Harilik tee aga, mis kaudu Lääne-Euroopa kauba- saadusi meie küladesse voolas, käis linnadest välja.

Kõige hädalisemat tarbeainet, soola, muretsesid talupojad sadamatest; saarte elanikud purjetasid kalapüügilootsikutes küll ka Rootsimaale, et ilma meie kaubalinnade vahetegevuseta ja vahekasudeta soola tuua. Soolakauplemise keskkohd ja vahejaam idasse oli Tallinn. Asjata katsus Narva võistelda. Soola veeti Balaist, ühest Biskaia lahe harust Edela-Prantsuse- ja Põhja-

Hispaania vahel, kus teda auramise teel mereveest võideti. Soolalaevu hüüti Baie-sõitjaks. 1435 jõudsid 2 niisugust laevastikku Tallinna, kummagis 23 purjekat. 1437 loeti 43 laeva, 1450 juba 60 laeva, s. o. 80% kõigist tulevatest laevadest. Ehk küll osa Tallinna kaudu Venemaale läks, kasvas siiski soola nõudmine ja tarvitamine meie rahva keskel kiiresti. Et sularaha rahva hulgas vähe liikus, katsusid ordumeistrid soola hinda taksidega madalal hoida. Hollandi laevad astusid 1417 talurahvaga ilma Tallinna vahetalitusega ühendusesse, neile otsekohe soola tuues ja nende kaupa: vilja, vaiku, tõrva, tuhka vastu võttes. Selle vastu püüdis raekohus valjude keeludega mõjuda. Ka mõisnikkudega vaidlesid Tallinna kaupmehed ühtepuhku, kes mõisa ja valla soola osa otse laevadelt maale vedasid, et linna vaheltkauplejaid liigkasust ilma jätta.

Teist hädalist tarbeainet, rauda, niisama vaske ja tina, vedasid rootslased ja soomlased Tallinna. Aga seda läks keskajal, ja hiljem veel, talumehel palju vähem kui praegu. Ta elas alles puuajajärgus. Kõik lukud ja võtmed, hinged ja lingid tehti puust. Puust olid hangud ja viglad, adrad ja äkked, võrud ja vitsad, oma kanepest ja pärmaniinest keerutatud ohjad ja köied, lõjad ja kammitsad. Naelte ja kruvide aset täitsid pulgad. Sõideti nahkratastega, talvel tallutatud regedega. Kui palju roomlaste ja keltlaste eeskujul hobuseidki rautati, on teadmata. Hobuseraudu leitakse sagedasti mullast, aga enamasti puuduvad tundemärgid nende aja määramiseks. Lapsepõlve mälestuste järele võiksime arvata, et ka talvel ilmarautamata hobustega läbi aeti. Ainult sõjateele minnes lubati seda uhkust. Siiski toodi linnadest omajagu raudtarbeasju ja terastööriistu: pada- sid, katlaid, saagisid, oherdid, hõõvliid, voolmid, peitlid, nuge, labidaid jne. Aegamööda õppisid maasepad neid küllalt osavalt järele tegema, nii et ainult vaja läks toorest rauda osta. Puusüte soetamiseks tormasid

suvel metsades miiliaugud. Ka hõbeehete sepises olid külamehed meistrid.

Mis ja kui palju muidu meie maale veetud väljamaa kaubast: siidist, kalevist, lõuendist, vürtsikaubast, marjaviinast, õllest, heeringaist jne. talumajadesse läks, selle kohta puuduvad ligemad teated. Aga olude järele arvates võis seda **vähem olla, kuigi ta ei puudunud**. Iseäranis naisehteid, meie oma linnades valmistatud, on linnast maale ulatanud. Lillemustrid meie vanas kodukäsitöös on linnasakste pärandus. Eesti ilutunne tarvitab geomeetrialist ornamentikat. Ka muudes rahvariietes tundub linnade mõju.

Kust talupojad linnakauba muretsemiseks raha said? Põlluharija rahva tähtsam müügi- ja väljaveoaine oli vili: rukkid, odrad, linnaksed. Randadel ja saartel püüti hülgeid, rasv keedeti välja ja müüdi ära. Narva lõhe ja angerjas olid väljamaal kuulsad. Meie linu nõuti juba siis kibedalt. Varakult aga kaebadakse linade, vaha ja kasukanahkade solkimise üle, Peeti rohkel arvul mesilasi, et vaha väljaveoks kogus. Katoliku kirikud tarvitasid määratumat hulka vahaküünlaid, ja vaha eest makseti kõrget hinda. Metsad kubesid kallinahalisest saagist, mida igasugu paeltega ja püünistega, lõksudega ja aukudega, kinni võeti. Lääne-Euroopa edevus ei olnud nahkade hindades kitsi. Huumalad, mis Tallinna kaudu Soome veeti, tulid enamasti Venemaalt, ehk küll ka iga Eesti talu õue nurgast oma tapuaed leiti. Aga see kulus koduõlle peale, mida juba keskajal nii rohkesti pruuliti, et ta kehva rahvast meeleturnale raiskamisele avateles. Meie koduõlut aga läänes ei igatsetud, ega välja ei veetud. Ainult harva veeres mõni poolik Preisimaale Saksa ordu kõrgemeistrile kingituseks. Viimaks oli Lääne-Euroopa otsitud kaup Tallinnamaa paas, hauakiviks ja ehitusteks.

Ainelise kaubavahetusega maa ja linna vahel käis käsi-käes mõtteline vahetus ja sõbralik läbikäimine. Igal

talul oli linnas oma kaubasõber, kellelt ta ostis ja kellele ta müüs. Sõitis talumees linna, siis pööras ta kaubasõbra poole sisse. Iga kaupmees pidas õue peal sõbratuba, kust talupoeg rahulikku puhkepaika ja tarbekorral sooja öökorterit leidis. Aga veel enam leidis. Juba oma kauba kasu sundis kaupmeest talupojaga lahkesti läbi käima. Aga ka kui kaugel käinud ja mõnda näinud kodanikul ei olnud temal seda kõrkust, ehk ei näidanud seda, mis muidu sakste juures mõisas talupoega nii valusalt haavas. Kaupmees tuli talupojale, kui inimene inimesele, vastu. Lahe jutuajamine võis mitmetpidi talupoja arusaamist ja otsustamisvõimet kasvatada. Uued mõtted ja liikumised ulatasid Lääne - Euroopast kaupmeeste kaudu otsaga meie maale, näituseks esimesed sõnumed usupuhastusest Harju- ja Virumaa talupoegade sekka. Kahjuks kinnitas joomine sõprust. Ilma liiguta ei arvatud ostmisel ja müümisel läbi saavat.

Sügavamat mõju, kui niisugune harv ja juhusline nokkusaamine, pidi muidugi see avaldama, kui talupoeg kauemaks võis linna jääda. Seda aga sündis sagedamini, kui see meil harilikult meeles seisab. Sest linnamüüride vahel maksis vääramata vana seadus: linnaõhk teeb vabaks. Iga käsualune ja ori, kel õnneks läks linna pageda ja ennast linnas teatav aeg varjus hoida, sai pärisperemehe alt lahti ja võis linna jääda. Kodanikud peitsid heameelega põgenejaid ja raskendasid tagaajamist ja otsimist. Neid ei juhtinud mitte nii väga inimesearmastus ja halastus õnnetumate vastu, kui oma kasu. Linn ei saanud lihtsalt ilma pagenud talupoegadeta läbi. Neid läks „halvemate“, „mustemate“ ja raskemate tööde peale tingimata tarvis (sulasteks, ümmardajateks, päilisteks, sadamatöölisteks), niisamuti linna kaitseks, mis kodanikkude kohuseks oli tehtud. Tallinnas näitasid Ivan Hirmsa sõja ajal Eesti soost linnavahid niisugust julgust üles, et kodanikust ja rüütlist sõjame-

hed otse imestasid. Ka orjuse rõhumisel ei olnud mehe meel ja mehe au Eestist taganenud.

Aga linna peesu jooksnud talupojad ajasid tee lahti ka muudesse teenistuseharudesse. Iseäralikku arukust näitasid nad käsitöös üles ja omandasid kergesti sellija meistri-osavust. Talveõhtune kodune käsitöö talutares oli heaks eelkooliks olnud. Isegi zunftid avanesid nende ees. Saksa meistrite väikese arvu täiendamiseks võeti neid rõõmuga vastu, seda enam, et uusi zunftiosalisi kohustati Saksa meistrite tütrid kosima ja nad niisuguste abielude varal usinasti sakste sekka ära sulasid. Rahvuslikult seisukohalt peab aadrilaskmist kahetsema, kultuurilooliselt ei toodud ohvrit ilmaaegu. Sest linna asudes tutvunesid põgenejad põhjalikult keskaja õitsva käsitöoga. Et nad sugulastega külas ühendusesse jäid, vähemalt esimeses põlves, siis võime mõista, kui palju oskusi nende kaudu lausale maale valgus. Aga ka linnas avaldasid uued kodanikud oma jagu mõju. Näituseks tuletame raekohtu ja gildede joomapidusid meele, mille eel kirikus käidi surnud liikmeid mälestamas ja nende hingesid ülendamas. Vanades kirjades hüütakse neid Hinkepe'ks, s. o. Hingedepäevaks, sest et peod 2. novembri peale langesid. Meie ei oska neist jootudest lugu pidada, aga nad näitavad eestlaste suurt arvu kodanikkude keskel, nii et Saksa nimi Eesti oma eest taganeb.

Vähem edendasid ainelist haridust ordu ja piiskopide laenumehed, kes sõjateenistuse vastu ordu ja kirikuid tarvitasid ja ühes maadega rahva tööjõu üle vabalt talitasid. Nunnad, niisamuti ordu ise oma laiadel põldudel, harisid maad talupoegade varal, kes oma tööloomadega ja oma tööriistadega, nii kehvad kui nad olid, mõisateole tulid ja töö oma viisi hästi ehk kurjasti ära tegid. Aratust ja juhatust ei tulnud neile pärisperemeeste poolt mitte. Mis nad võisid õppida, oli toorus, silmakirjateenistus, pettus, vargus. Alles pärisor-

juse, iseäranis teotegemise kadumisega — et seda ette äratähendada — tõusis mõisate põllumajandus talupoegadest kõrgemale ja õngas meile mõjukat ergutust ja eeskuju põldude puhastamisel, kuivatamisel ja väetamisel, külvikorra määramisel, põllutööriistade muretsemisel, seemneostmisel, parandatud veise-, lamba- ja sea-tõugude soetamisel, piimamajanduses. Aga kallist hinda oleme pidanud maksuma: maaveise tõu hävinemine ja maahobuse vere solkimine algab mõisa õhinal juba keskajal. Suurt head aga jälle on ubinate ehk kartulite kasvatamine, mõisa kaudu tulles, meile toonud. Ta peastis meie rahva alalisest näljahädast ja sai Tallinnamaa talupoja pea-rahaallikaks. Meie ei oskaks enam ilma kartuliteta elada. Võrdlemisi hiline üleüldine laialilagunemine — pärast Krimmi sõda — tuleb toidupuudusega seletada, mida talupojad aastast aastasse kannatasid. Häda kustutamiseks sõid nad kevade ka seemneks pandud jao ära ja kartulipõld jäi tühjaks. Aga takistasid ka halvad, kibeda maiguga sordid (viinakud), nii et süües vee silma kiskusid. Sagedat kahju sünnitas ka talvine külm, sest panipaigad (augud nõmme peal, koopad liiva- ja kruusanõlvakutel), ei jaksanud saaki põhjamaa kareda kliima vastu kaitsta.

Ainelise kultuuri kõrval ei tohi vaimlist arenemist kahe silma vahele jätta.

Keskajal kandis seda vaimulik seisus.

Kaalume esmalt eeltingimisi.

Katoliku kiriku töö algas rasketel tingimistel, hoopis raskematel kui Lääne-Euroopas. Seal oli teatav osa Kreeka-Rooma kultuuri olemas. Kristlik misjon töötas haridusega joodetud pinnal. Misjonäril ei olnud kuskil vaja „põlist metsa“ rookida. Misjonär kõnnib teedel, mida Rooma soldat sillutanud. Misjonär ei randa iial, kuhu kaupmees ehk legionär ette ei ole jõudnud. Igalt poolt tulevad tal needsamad välise elu vormid vastu, tõukab ta hingelise vara ühise põhja vastu. Riikliku

korralduse keskkohad — linnad — saavad tegevuse aluseks. On linnad võidetud, siis tõmmatakse siit laiasilmiline misjonivõrk üle lausamaa.

Kõige selle vastandi leidis misjonär meilt.

Aeg, kus ristiusk otsaga meile jõudis, oli misjonitöösse saatusliku pöörde toonud. Katsuti korraga hulka võita. Ei õpetata vaevaga üksikuid paganaid, ei korjata pikkamisi kogudust koguduse kõrva; kohe, hoobiga viiakse suguharu, rahvas, tervelt ristiusku. Seks peab kirik ilmaliku vägivalla najale toetama. Riiklik võim kaitseb misjonäri elu ja misjoniasutusi, aga halvab misjonäri päristegevust. Misjonär langeb algusest kahtluse alla, tema olevat riikliku allaheitmise eelkäija ja teevalmistaja. Ja paganate tõrkumisel ruttabki riigivõim appi ja lõpetab vaimus alatud töö lihas. Vägivallaga sõtkutud, verega väetatud, vihaseemnega külitud südamepõllul ei valmi õnnistuse lõikus.

Pind ei olnud iseenesest juba ristiusule vastuvõtlik. Muinasusk ei seisnud küll rahva hinges enam kõigutamata, kui Soome paganuse uurijatel osaltki õigus peaks olema. Usk vanade jumalate sisse kestis edasi, aga ta riksus mitmest kohast. Rahvaste rändamine, aastasajad vältavad võitlused uutel asukohtadel, kokku puutumine Skandinaavia usuga, oli võõrast ollust Eesti paganusesse kannud ja tema algjõudusid vapustanud. Ilma et usulist tõusu tuli, sai nüüd ristiusk valitsejaks. Põrutavatest hingeliigutustest, mis muidu rahvusliku üstkaest andmist ja võõra usu vastuvõtmist saadavad, ei ole jälgi jäänud. Paganus ei pannudki ristiusule tõsiselt vastu. Mis rahvast ärritas, oli poliitilise vabaduse ja iseseisvuse tung, võõraste riiklik sund, mis ristiusu taga seisis. Meie ei tunne ühtegi Eesti paganuse vereunnistajat. Ilma valu tuikamiseta pööras rahvas jumalatele selja, kes rahva poliitilises heitlemises võõraste vastu silmanähtavalt alla olid jäänud. Kui rahvas vanadest usukommetest kaua ja sitkelt kinni pidas, siis

sündis see rohkem visaduse tõttu, mis usulistel arvamistel ülepea omane on, kui et ta vana väärtust iseteadvalt kalliks pidas. See kergitas rahva minekut ristiusku, sest et sisemine vastuseisimine puudus, aga raskendas ka kiriku tööd, sest nõnda kristlikuks saanud rahva hing oli usuliselt hangunud.

Poliitiliste õnnetuste päevad ja aineiline kehvus on vähe kohased sügavamate, usuliste mõjude avaldustele. Vaesus, mis poliitilise pöörde järel sammub, käib usuliste ja kõlbulise aluspõhja pudenemisega käsi-käes. Rahva vaimline energia lödveneb avaliku häda survele. Ühegi muu asja peale aga ei kulu rahval rohkem värsket jõudu, kui uue usulise tõetundmise vastuvõtmiseks. Kui see mitte leekivas vaimustuses uue usu vastu ei sünni, siis on ta rohkem petlik vari, kui tõde: võib õnnelikuna tuleviku tarvis tähendust võita, olevikus on ta peaaegu ilma väärtuseta; ei kannu kõlbuiikku vilja.

Eesti rahva ristiusku pöörmisega sai katoliku kiriku ülesandeks rahva usuelu uuendada ja kõlblist jõudu karastada. Küsimine, kas seda ülesannet hakati täitma, mitte aga, kas sellega nii pea valmis saadi. Viimast oodata oleks rumalus. Rahva usulikkust ja kõlbust ei või üle öö tekitada, ei saa improviseerida. Nad on pikalise saamise vili.

Juba sõjakeerus algas Rooma kiriku osav korraldusetöö. Maa jagati piiskoppkondadesse, maakonnad ühendati praoskondadeks, vanad kihelkonnad muudeti kirikkondadeks. Mungad käisid esimest jutlust öeldes rahva läbi ja ristisid. Jutlust ei tohi meie oma aja mõttes mõista. Niisugust jutlust pidasid üksi piiskopid. Vaid jutlus (ajasõnast jutlema, jütlemä, ütlemä) tähendas lihtsat kõnelemist, jutuaajamist, õpetamist evangeeliumi peatõdede üle, nagu seda munkade madalam haridus suutis. Läti-Hindrek nimetab seda catechizare, mis algajate õpetamist usuasjus tähendab. Kuna vanemal ajal õpetamine aastaid kestis, kuivas ta hiljem, suurte

hulkade ristimisel, paari tähtsama ristimise kombe seletamiseks kokku ja ei olnud 13. aastasajal enam muud, kui ristirahva vannutamine, et ta vanad jumalad ära neaks, endist usku kurjavaimude pettuseks tunnistaks ja ristiisu Jumalale ustavust tõotaks. Mõistelisest vaidlusest ja võitlusest ei kuule meie midagi. Võidetud vana usk liukati nurka, uus seati asemele. Ka nüüd ei tõusnud õpetamine uue usu kommete tutvustamisest kõrgemale. Ristiusk seisis arenemise astmel, kus välist vormi sisust tähtsamaks peeti. Usu kindel kuju, jumalateenistuse muutmata järg, ettekirjutatud keeles, määratud võimalikud tegevused ja harjutused, seda kiideti Jumala tahetud ja jumalikkude vägedega täidetud korraks. Neid ristitud paganatele luusse, lihasse juhtida, kindlasti kätte harjutada, nii et neid karva pealt, nagu niidi otsas, täidetakse, ja paganast saab ristiinimene, nagu ta peab olema. Paremal korral seletatakse, mis kirikus ja jumalateenistusel kombeks saanud; harutatakse valemteid, mis kirik edasi annab; räägitakse pühadest, mida tuleb pidada; tutvustatakse seadusega, mis kirikus valitsevad.

Aga Ohtumaa kirikus vilksatas siiski vahel aimdus ja kartus, kas tõesti peaks mööduma, kui kristlik komme aga rahvakombeks on saanud, ilma et rahvas kätteõpetatud välise viiside ja harjutuste sisu mõistab. Sellepärast katsuti ka arusaadavaks teha, mida „usta“. Aga jällegi väliselt, kui kommet. Alamäär tehti kindlaks, mida lihtristiinimene „usust“ pidi teadma. Ta pidi oskama „Püha paatert“ lugeda (Meie Isa palve Ladina keeli alguse järele), pidi usku (credo) üles ütleva, pidi 10 käsku (dekaloq) peast mõistma. Seda arusaamata peast lugemist nimetas rahvas paterdamiseks ja ladesemiseks (Ladina keele kõnelemiseks). Nii alanesid needki „meie ristiõpetuse“ tähtsamad alused väliseks kombeks, mõistmata suu liigutamiseks, valemiks, nõiasõnaks, mida ilma hingelise osavõtmiseta käsu peale korrati. Rooma kiriku katsed iseseisvat vaimulist elu äratada, ei kannud

vilja. Rahva vaimu ühinemist kristliku usuga ei saadud kätte Välimine komme ei mõjunud seesmiselt. Juba keele pärast mitte. Katoliku kirik oli vana maailma hariduse ja ristiusu kokkusulatis. Rooma kultuurist aga saadi osa Ladina keele varal. Kirik luges keelt valides otstarbekohasemaks usu saladusi valitud seltskonna, vaimuliku aristokraatia, eesõiguseks jätta. Jumalateenistuse tähtsam osa, missa, pidi tingimata ladinakeelne olema. Ristitud paganad kuulsid kirikus enam Hebreia ja Kreeka keeli sõnu, kui emakeeli helisid. Ainult üksikud valgustatud vaimulikud vabanesid eelarvamisest. Nad tundsid, kui hoopis mõjukamaks ristiusu kuulutamine läheks, kui kuulutajad vereliselt ja keeleliselt rahvale lähedal seisaksid. Aga need hääled kajasid tühjusesse. Võõrast rahvusest ehk koguni võõralt maalt kutsuti papid kirikute peale. Lõpmata vaevaga omandasid nad rahvakeelest niipalju, et igapäises elus läbi ajada, kõnakeralt pihti kuulda, pühi lugusid ja legendasid tõnkida. Keeleõpetuseraamatud ja ülepea iga kirjandus puudus. Ja kui kaugele oleks võinud selgemakeelelise ja tulisema hingekarjase hääle ulatada, kui kirikuid üle kodumaa pinna nii õredalt oli külitud. Põhjatunud teed — kui teedest tohime kõneleda! — kõrvalistest metsaküladest tegid rahvale korraliku kirikuskäimise võimatuks, raskendasid pappide käiku haigete ja surijate juure, viivitasid laste ristimist, takistasid kooljate matmist pühitsetud mulda. Üks preester seisis suure vaenuliku hulga vastu, kes teda vihkas ja vanade jumalate poole tagasi kaldus.

Soovimata abimeheks ilmusid koguduste preestritele kerjusemunga, Dominikuse ordu „mustad“ ehk „jutlusetegijad vennad“ ja Franziskuse ordu „vähemvennad“ ehk „paljajalgset“. Usuteaduslikult hoolega ettevalmistatult ja paavstide laialiste volitustega käisid nad maad mööda ümber, löid kantavad altarisid üles, kus kuulajaid kogus, pidasid jutlust, kuulsid pihti, täitsid

ametitalitusi, ilma et kohalikult preestrilt luba küsisid. See segas kindlat koguduse korda ja vähendas preestrite sissetulekuid tuntavalt. Kibedus tekkis mõlemil pool ja puhkes sagedates kaebtustes lahti. Nii andsid Dominikuse mungad Tallinnas 1422 ordumeistri Syvert Landerile pika seletuse, mis selleaegist Tallinnamaa olukorda valgustab. Selle järele takistavad preestrid munkade tööd, neid jutlust pidamast ja pahutamist keeldes. Selle läbi tehtavat ristiusule ja hingeõnnistusele rasket kahju Ammu ristitud Eesti rahvas vaevlevat ikka alles ilma tarviliku õpetuseeta. Langevat õigest usust ära, austavat väärjumalaid, pidavat nõidust, vahetavat abielu, täitvat palju vanu paganuse kombeid. Et kirikud kauge maa taga olevat, surevat lapsed ilma ristimata, abielurikkujad pidavat ilma sakramendita hauda minema. Kui vaesed eestlased preestritele liig vähe tasu saata- vat, ei tulevat nad paimuliku troostiga surijaid vaata- ma. Kui talupojad oma surnud kiriku ümber matvat, laskvat preestrid kooljad välja kaevata ja kiriku ukse kõrva ehk seinä ääre kõlgutada ja ei matvat neid va- rem, kui koolja sugulased nõutud matuseraha ära ei maksvat. Seda paturegistrilt võiksime teistest vaenulik- kudest allikatest pikendada. Aga tervet katoliku aja preestriseisust sellepärast katki tõmmata oleks üleko- hus. Ka ustavalt on töötatud. Et lõikus külville ei vas- tanud, ei olnud üksi preestrite legemine. Ka ei jää- nud kiriku mõju nii pisukeseks, kui sagedasti arvatakse. Välispidi otsustades oli ta koguni hiilgav. Ja seda taht- tis kirik kõige pealt kätte püüda. Jumalateenistusi peeti suure toredusega. Pappide kullast säravad riided, sala- duslikud talitused, mahe kirikulaul, magus viirtuki suits, pühitsetud veepiserdamine, pikem viibimine poolpime- das, pühade piltidega kaunistatud kirikus mõjus ümas- tavalt ja rahustavalt tundmuste peale. Vagad jutud ja legendad andsid tiivu mõttekujutustele, aga äratasid ka tahtmist hea poole. Pidulikud palvekäigud lippudega ja

suitsetamisega kirikukellade helinal pakkusid ilu ja mõnu silmale. Kirik saatis oma õnnistusega ja pühitsemisega aga ka iga üksikut lüget kätkest hauani. Pärast sündimist viidi laps kirikusse ristimisele. Vanemad valisid ristitavale ristiisad ja ristiemad, kelle hooleks pühalik talitus sümbooliliste kommetega usaldati. Ristinimeks võeti pühakirja ja pühade meeste ja naiste nimed, muudeti aga Eesti kõlaliseks. Vaderid kohustati ristilapsele püha paadert ja usutunnistust õpetama. Kui nad aga ise seda oskasid!! Seitsmeaastaselt õnnistati last ehk kinnitati ristimist. Laulatuse eel käis kolmekordne maha kuulutamine. Laulatust toimetati kiriku ukse all. Siis viis papp noorpaari kirikusse altari ette, õnnistas neid ja piserdas pühitsetud veega. Noormees pistis sõrmuse nooriku parema käe nimitissõrme, palve ja armulaud lõpetasid püha talituse. Jäi kogududseliige haigeks, siis sõitis papp teda vaatama ja pahutama. Kooljad maeti kiriku aeda, s. o. aeda kiriku ümber, kiriku õue, rikkad kirikusse, kirikuvandeadused kiriku põhjapoolsesse otsa, mida pühaks ei tunnustatud. Ka muidu tarvitati rohkesti kiriku õnnistamiskombeid. Kirik püüdis oma õnnistamisega paganust üle lüüa. Papp õnnistas mörjsapaari esimesel kirikukäigul, ta luges õnnistusesõnu nurganaise peale Papp õnnistas maja, kus elati; kaevu, kust vett võeti; leiba ja soola, mis söödi. Kiriku õnnistus varjas põldu ja aeda, pühitses töö- ja terariistu tarvitusele. Kui vili lükkis, lõigati päid otsast ja viidi tõupühal — nelipühil kirikusse; Jakobipäeval sündis sedasama aiaviljaga. Lihavõtte oli aeg, kus sea-liha, mune ja võid altari peale pandi. Õnnistused ees ja taga, iga töö ja toimetuse juures. Ja see meeldis rahvale, tuli temal nii kui hingest. Sest mis suurt vahet oskas rahvas leida õnnistuse vahel, mida katoliku papp kirikus jõudnud annete peale maha tõi, ja vägevate paganuse õnnesõnade vahel, mida „Pikse papp“ Vihtla Jürgen veel 1644 orasel õlle peale luges ja selle järele

Pikkerile härja ohverdas „palvus katte sarve kahn ninck nelli Shörre kahn, kündi perrast, külvi perrast, Olje Vask, terra Kuld!“ Veel 16. aastasaja lõpult võib katoliiklane Isselt Tartumaa talupoegadest kiites kirjutada: „Seal on viisiks, et nad leiba, soola, piima, võid, vaha, küünlaid, puuoksi ja kõiksugu seemneid kiriku toovad, et preester neid õnnistaks. Jah, nad tahavad, et ka nende majad, magadiskambrid, toad, lauad, köögid, majariistad, aiad, põllud, koduloomad, adrad, kalavõrgud ja muud oleksid preestri õnnistatud. Ja et preestrid jutluse- tegemise ja püha sakramendi jagamise pärast aega ei saa igalepoole minna, siis täidavad eestlased oma põllult kotti mulda täis ja toovad preestri juure. Kui see muld on õnnistatud, siis külvavad ja laotavad nad seda kõikide põldude peale. Sest neil on suur usaldus preestri õnnistamise vastu.“ Rootsi aja algusel, 1630, paluvad Urvastu mehed, et neile jesuiidid tagasi antaks: need aidanud neid haiguse puhul pühitsetud veega ja armulaua leivaga!

Iseäraliku ärdusega edendas kirik pühiste jäänuste (reliquiae) austamist. Need olid piibllised vagad mehed ja naised, kirikuisad, martrid ja muud usukangelased. Igale maale nimetati oma kaitsepüha ehk patron. Meil neitsi Maarja. Igal kirikul oma nimepüha, kellest mõni jäänus, harilikult luu, altari alla oli peidetud. Kiriku nimepäeva peeti suure toredusega. Rahvausk ühendas neid paganuse ohvripühadega. Linna voolas siis laialt rahvast kokku, priiskas, prassis, elas häbielu. Kirikupüha puust kuju seisis kantsli all, nagu praegu alles Kaarmal. Kirikupühadeks valiti neitsi Maarja kõrval heameelega Ristija Johannes, Püha Nikolaus, Püha Martinus, Maarja-Magdaleena, Püha Katharina, vanem Jakobus, Peetrus, peaingel Miikael. Põllumajanduse ajamäärajaks tarvitati veretunnistaja Antoniuse (Tõnise), Laurentiuse (Lauritsa), Bartholomäuse (Pärtli), Georgiose (Jüri), Martinuse (Mardi), Kathalena (Kadrina) nime-

päeva. 14. aastasajal jõudis Rootsist meile Brigitta austamine ja lõi uue naisnime Pireti.

Kiriku võimu ja tähtsust rahva silmis tõstsid suured eesõigused. Kirik vabastati maksudest vabaks, kirik ei käinud ilmaliku kohtu alla. Aga tema ise mõistis kohut ja karistas kombelisi 'eksimisi, nõidust, liigkasuvõtmist, valevannet, mõrtsukatööd ja kiriku õiguste rikumist. Nuhtlused määrati ütle mata valjud ja saadeti kiriku ees, kirikuliste nähes, täide. Rahva hinge täitsid nad hirmuga ja ahastusega.

Kuid kirik oskas ka armuga ja heldusega oma poole tõmmata.

Kiriku emalik süda ilmus iseäranis teekäijate vastuvõtmises, haigete põetamises, vaeste hoolekandmises.

Teekäijatele pakkusid ulualust võõrastemajad, hospitium'id, xenodochium'id, mis kirik käidavatesse kohtadesse asutas ja üleval pidas.

Võõrastemajad ühendati haigemajadega, kus teekonnal haigeksjäänud inimesi põetati ja neile kõik anti, mis tarvis. See ülesanne kerkis aegapidi esimesesse rinda, nõnda et hospitium, hospitale, enam teekäijate öömaja ei tähendanud, vaid haigete ravitsemise kohta. Kesk-Saksa keel lühendas hospitale Spital'iks ehk Spittel'iks ja sellest väänas meie rahvas pidalimaja. Siin arstiti iseäranis püha haa rändajate ja ristisõitjate taudi, leprat, mida nad Idamaalt ühes tõid ja mida rahvas parandamise koha järele pidalitõbeks hõikas. Tõbi lagunes kiirelt üle terve Euroopa laiali. Haiguse koledus ajas kristlikku armastust vastuabinõusid otsima. Linnadesse ja lausale maale tekkisid pidalimajad, Tallinna 1237 Johannese hospidal, 1389 Pühavaimu ehk Heliste maja. Sest Püha vaim öeldi selle halastusetöö õhutaja olevat. Heliste, varem Hilligrööst uulits hoiab seda aega meeles. Agaral vastuhakkamisel läks kord kohutavat külalist ajuti välja tõrjuda. Aga keskaja lõpul vedasid soolalaevad Lõuna-Prantsuse- ja Põhja-

Hispaaniamaalt uue karistusevitsa meie maale: Prantsuse- ehk kurjatõbe ehk Hispaania rõuged (mala frantosa, de spanschen pocken). Alaliselt laastasid maad harilikud rõuged. Et lausal maal nende vastu kaitset ei teatud, tungisid haiged linnadesse. Tallinna kogub neid vahel nii rohkesti, et raekohus munkadele käsku peab andma, korjaku nad rõugetõbised uulitsalt kloostrisse. Kui 1526 Tallinnamaa rüütelkond dominiiklaste ehk mustade vendade kloostris harilikul viisil maapäeva tahab pidada, on kõik kloostris ruumid haigeid täis. Raekohus vastab, kloostris põetavat arvukat hulka vaeseid, haigeid, põduraid inimesi, kes silma all ära mädanenud, naised ja mehed, noori ja vanu, kes lausalt maalt tulnud, mitmesuguste kurjade paisetega ja raskete taudidega koormatud. Rõugehaiguste hoolekandmiseks heitsid kodanikud gildedeks kokku, nagu Tallinnas ja Tartus. Kaitsepühaks valisid nad Antooniuse, keda Madal-Saksa keel Tõnniseks ehk Tõnnieseks moonutas, Eesti keel Tõniseks ehk Tõnniks. Sellest pühast mehest, kelle auks Antoniuse ehk Toenniesherrade ordu tekkis, loodeti iseäranis abi ka haiguse vastu, mida Püha Antoniuse tuleks (plaga S. Antonii) hüüti. Põletikuga ilmuv haigus hakanud inimeste ja loomade, iseäranis sigade, külge ja tulnud küüside söömisest. Tõbiste parandamiseks asutasid Antoniuse vennastused ja gilded haigemajasid, Tallinna Tõnismäele, Viljandis Antoniuse kiriku juures Vaaluoja, kus praegu Pauluse kirik seisab. Tõnismajade ülespidamiseks korjati tervelt maalt andeid, iseäranis sigu. Sest kirik kuulutas Püha Tõnise harjasloomade kaitsevaimuks. Et see majapidamisharu õnnistaks, kasvatati püha auks põrsaid ja kingiti tema haigemajale. Franziskuse mungad, kelle ordul ka oma Püha Antonius oli, Paaduast pärit, surnud 1231, ja keda niisama, nagu munkade esiisa Antoniust, koduloomade kaitsejaks peeti, hoolitsesid, et Antoniuse austamine sügavasti juurdus, ja temast viimaks Eesti ebajumal Tõnn

sai, kellele Tõnni vakad asutati ja ohverdati. Seapea keetmine Tõnisepäeval on austamise viimane jätis. Sirvilaudadele tähendati Tõnisepäev sea peaga.

Kirik tundis ta tunnistas, kui kitsas vahe vaesuse ja kõlvatuse vahel on. Sellepärast katsus tema viletsust vaigistada, mida vaesus ühes tõi. Iga papp oli kohustatud koguduse liikmete nimekirja pidama, kes kirikult korralikku toetust said, ehk kellele õigus anti kiriku ukse all armuandeid vastu võtta. Matuselisi manitseti matmisel vaeste peale mõtelda, kes kiriku väravas kerjasid ja andeid (leiba, riideid, raha) ootasid, et tänuks kooljate hinge ülendada, s. o. puhastusetulest pulk-pulgalt kõrgemasse, taevale ligemale, tõsta. Ka töövõimetumatele kingiti toidust ja ihukatet. Kerjajate ümberhulkumist püüti kifsendada. Iga koht hoolitsegu oma vaeste eest. Linnad ehitasid vaestemajasid ja pidasid oma kulul üleval.

Nii näis välispidi kõik korras olevat. Maad nimetati 13. aastasajast saadik kristlikuks, Maarjamaaks, aga ka 16. aastasajal ei olnud ta veel kristlik. Katoliku kultus vangistas oma säraga looduserahva meeli, aga ei uuendanud südant. Sisemiselt, hingeliselt oli rahvas uuest usust puutumata. Ehitati kirikuid, aga rahvas ei tihkanud neid kuulda, kui nad neid olekski mõistnud. Alles neid kuuleme heameelega, keda meie armastame. Pühad hiied rajuti maha, ka uue pühakoja räästa all ja ukse ees ohverdati vanadele jumalatele kiriku-pühade nime all. Kirik käskis väärjumalaid needa, rahvas ei unustanud nende kartust. Kirik teotas vanu jumalaid, rahva usk nende sisse sulas kokku kirikuõpetusega kuradist. Paganuse õnnesõnad võtsid kristlikku värvi, kui vanade jumalate asemele Jumala, Jeesuse, Peetruse nimi seati. Rahva elu põimisid usukombed läbi, paganusest pärit, aga pealiskaudu ristiusu vaabaga kaetud. Katoliku kirik kannatas. Temal oli aega oodata. Katoliku kirik oli kombekirik. Pani rah-

vas välispidigi püha kommet tähele, siis leppis ta muuga. Katoliku usk oli rituaal, vorm, mida preestrid rahvale edasi andsid. Rahvas täitis koort, kesta, sisuga, mida ta oma vaimust eest leidis ja sealt vormisse pani. Ja vormi peeti sisuks. Ühe sisuga rikastasid papid rahva elu: rahvas õppis kiriku rituaal-eeskirju tundma ja ebauskliku karvapealsusega täitma. Kirik teadis, et vorm pikapeale ka sisu oma järele muudab ja aeg jõuab, kus endised paganad vana usu vormidega ka vana usu sisu käest annavad, sest et seda sisu avalikult ei saadud hoida ega kasvatada. Salaja aga hoidsid vana jumalateenistuse jäätised ennast alal. Ükski ei osanud enam nende tähendust, aga just hirm tumeda, saladusliku eest tagas kestvust. Paiku, mis isadele pühad olnud, ei unustanud lapsed. Kividel ja puude varjus, orgudes ja allikatel, iseäranis ristteedel, paluti. Sinna kui ka kabelitesse ja kirikuvaremetesse seadsid haiged vigaste kehaosade vahast kujud üles. Sealt lootsid tervist. Nõnda tänasid nad paranemise eest. Mõjuvaid nõialaule lauldi, mõjuvaid nõiajooke keedeti. Heameelega köideti abielusidemeid neljapäev. Naisi tõmmati. Kristliku abielu vastu tunti jälkust. Ristiusu hingamisepäeva pidamisest ei hoolitud. Ristitud paganate pühapäev — Taara auks — oli neljapäev, neljapäeva õhtu. Lapselik vagadus vahetas õige põhjuse ära õhtusöömaaja seadmisega Suure neljapäeva öösi. Kes teele läks, pani nädalapäivi ja õnnemärka tähele. Önnistati allikaid („silma-allikaid“), raha vette visates; saatu ja kütist, õlut ja vilja kändude otsa ja juurte peale valades. Ohvriküla ei unustata värskel veristamisel, ei kooljaid hingede ajal. Vanad jumalad ja koduskäivad kooljad on alles õnneandjad ja kordasaatjad. Kurjade haldiate vastu oskavad targad metsast nõiarohtusid juhatada ehk neid mitme tembuga koguni inimese teenistusesse sundida. Tuleviku pealt katsutakse vaipa tõsta. Paks kord paganavagadust elutseb ristiusu õhukese koore all.

Katoliiku kirik aga võitles ka. Oma viisi. Tõntsi terariistaga: valem valem vastu, õnnistus nõiasõna vastu, rituaal rituaali vastu. Harjumata silm võis teist teiega kergesti vahetada.

Palveid metsa süles ehk vuliseval allikal pidid vahaküünalde, õli ja viiruki annetamine kirikus tõrjuma. Selle asemel, et õnnistust tähendusrikaste kommetega põllule ja karjale maha tuua, pidi ristitud pagan seda nüüd ostma, kümnest ja muid ohvrid altarile viies. Paganuse pühad pidid katoliiku pühade meeste mälestuspäevade eest taganema. Pahutamine pihttoolis papile, armulaualeib, masinlik püha paadri lugemine Ladin keeli tungis harjumiste asemele, milles rahva senine tundmine ilmus, et teda iga sammu peal jumalikud väed ümbritsevad. Rahvalaulu ja muinaslugu sunniti jumalasõna ees kahvatama ehk legendade mõjul koort muutma. Aga kiriku pühajuttudest otsis ja leidis rahvalaul ka uut sisu, värskeid aineid, rohket äratust ümber- ja uuestiloomisele.

Keskaja arenemise ja uue ja vana segamise saadust nimetame rahvausuks. See on keskmine kiht paganuse ja katoliiku kiriku vahel. Rahvas päästis esivanemate varandusi, neid uue usuga ühendusesse seades. Paganus elas alles keskaja lõpul, aga katoliiku kiriku laia mantli hõlmade all, sest et temal paganusena edasielamine võimalikuks oli tehtud.

Ristiuskü pööramine ei näi rahva kõlbulises elus uut ajajärku sünnitanud olevat. Ei toonud temasse puhastust ega selgitust. Ülemineku ajad on alati ahtrad ajad. Lagunemise jäljed ilmuvad. Uuesti tõmmatud piirid olid alles segased ja jumeta, paganuse piirivaiad hakkasid kõdunema ja kukkusid pikapeale ümber.

400 aastat tagasi algas uus tegur Eesti rahva hariduseloos mõju avaldama.

Evangeeliumi vägi paistis läänest. Heideldes tungis tema linnast linna ja lagunes linnadest lausale

maale. Mida katoliku kirik juhtumisi ja kergelt üle libi-
sedes oli katsunud, see tõsteti teadvalt keskkoha ja
viidi sihikindlalt läbi: Õpetus „Minge ja õpetage kõike
rahvast!“ Et rahvas usku võiks pidada, pidi ta seda
tundma. Et tunda, pidi ta seda oma silmaga nägema,
oma kõrvaga kuulma, kaaluma ja vahet tegema, et ise
vastata ja vastutada. Tule, loe, mis on kästnud ja töö-
tatud; kaalu, kas see õige; otsusta, kas ses on elu. Õpe-
tuse juhtimine rahva kätte, rahvale arusaadavas
keeles, õpetuse allika avamine rahvale emakeele
helide varal, ammutamine sellest allikast igäiks oma
peoga, õpetuse teokstegemine tões ja vaimus, mitte
väliselt ja silmakirjaks, sai möödapääsemata kohuseks.
Ühendatud kogudus pidi rahva õpetuseks abinõusid mu-
retsema, pidi hoolt kandma, et rahvas õpeabinõusid
oskaks tarvitada, kui ta evangeeliumi nime vääriline
tahtis olla. Evangeeliumi kirik lõi ajaloolisel sunnil Eesti
kirjanduse ja Eesti rahvakooli.

Nagu iga elu saamise lugu saladusesse peidetud,
sest et tema esimestel liigutustel ükski ei tea, kas
see elu tähtis on, või tühine, nii on ka Eesti kirjanduse
ja rahvakooli saamise aeg ja tema esimesed sammud
teadete puudusel selgitamata. Kui aga kuuleme, et juba
1552 Lihula pool „halvad raamatud“ liikuvat, mida
õpetajad Liivimaa metsikusse keelde (in linguam Liv-
onicam, eandemque barbaram) tõlkinud, siis on enam
kui tõenäolik, et Eesti kirjanduse hommik evangeeliumi
tõusmisega Liivimaal ajaliselt kokku langeb. Tallinna
Püha Vaimu koguduse kooli algjuured ulatavad selle-
sama aja sisse. Tartus seatakse aastasaja pöördel
Bartholomäus Gilden Eesti kooli peale ametisse. Et
lootusrikkad idulehed õisi ei ajanud, vaid närbusid,
tuleb ajalooliste sündmustega seletada. Need läksid ordu
lõppemisega kuulmata hädaohlikuks. 70 aastat seisis
meie kodumaa lausa sõjatules. Kui 1629. a. rahu tagasi
tuli, oli meie kodu soomülkaks tallatud. Rahva jäänu-

sed põgenesid nagu metsloomad eest, kui inimesed neile lähenesid. Külad, kirikud, linnad seisid varemtes. Ka nüüd veel ei kustunud vaenuhääled. Alles Kaarel XI täisealiseks saamisega (1672) jõudis kosutav kevade. Võrdlemata õige tundmisega ja ennenägemata oskamisega pani see lühikene ajajärk pea kõigele sigiliku aluse, mis meil eluvõimuline on olnud, jõudis mitmeti ettegi, mis hiljem raskete võifluste viljana küpses. Et Tallinnamaa talurahva 100-aastase vabaduse juubel meeled-mõtted just põlluolude peale juhib, tähendan möödaminnes, et Rootsi aegsed maakorraldused kiidetud 1816. a. seadusest mitmeti hoopis edukamad olid. Veel targemini kavatseti ja õnnelikumalt läbi viidi see, mida Lääne-Euroopa hariduse ja kõrgema vaimuelu tähisteks seati. Suurte koolimaade kinkimisega, kooliõpetajate seminari asutamisega, kooliraamatute ja vaimuliku kirjanduse soetamisega kroonu kulul, sai rahvakool kindlamini jalad alla. Nooruse peakooli, pruutpaaride lugemaskäimise ja lauarahva kirjakatsumise nõudmine toetas kooli ja tuletas iga sammu pealt elus tema tarvidust meele ja selle meelespidamist, kinnihoidmist, mis kord õpitud. Õpetajate k o d u k a t s u m i s e d taludes ja külates (lokalvisitatsioonid) otsisid ka hooletumad ja „mädad pead“ üles. Vastuhakkamised katsele ilmunud õpetajat rehetoast ülestehitud tulega välja suitsetada, ehk eest metsa jooksta, purunesid Rootsi õpetajate kange pea vastu. Rootsi valitsuse- ja kohtupaikade vaarumata korrast ja õigusest õppis rahvas, mis kord tähendab, mis õigus on, mis õnnistust mõlemad saadavad. Kui kunagi rahva hääl Jumala hääl on olnud, siis siin. „Vana, hea Rootsi aja“ mälestus ei kahvatanud ega kustunud, kui uue 20-aastase rüüstamise järele, mis alatud töö juurteni välja kiskus, uus valitsus ohjad oma kätte võttis. Ei võinud kustuda, sest mis meile 18. aastasaja pimedaks ööks head oli jäänud, tuli Rootsi ajast ühes. Mis meie ainelise elukorra tõst-

miseks ette võeti ja vaimuelu äratamiseks otstarbekohaseks tunnistati, kästi nõnda teha, nagu „vanal Rootsi ajal“. See ei olnud midagi uut, vaid pidi vana jätkama. Maakorralduse sammud keerlevad alati Rootsi-aegiste traditsioonide ümber. Rootsi aegsed vakuraamatud, mis talumaa maksud kindlaks määrasid, jäid Tallinnamaal igavesti kättesaamataks ideaaliks. 1832. a. Evangeeliumi-Lutheruse kirikuseadus põhjeneb, mis teemas head, Rootsi kirikuseaduse peal aastast 1686 ja maksab tänapäevani. Kirjanduslised püüded, Vana-Testamendi ümberpanemine, Lauluraamatu parandamine, keeleõpetuste kirjutamine, Eesti vanavara väljaandmine, ilmaliku kirjanduse ja luule esimesed sammud, viisid sealt edasi, kus lõng Rootsi aja lõpul oli katkenud. Rahvakool hakkas pärast hirmust katsumeseaega koolimaade varal toibuma, kus teda võimumehed sõja segadustes oma kätte ei olnud kiskunud. Tallinnamaa kohalikud katsumised ja loetamised, mis raskematel aegadel kodukoolil hinge sees on hoidnud ja emakeele õpetust päriskoolis taganud, on rikas Rootsi aja pärandus. Uurides neis sihtides oleme edasi liikunud, sel põhjal edasi ehitanud. Alles oleme poole tee peal — et meie ei tüdiks, ei väsiks; alles seisab maja katusega — et meie teda tormi kõigutada ega sadude määändada ei jäta! Selline pikk tee ei ole asjata käidud, vaev mitte maha visatud. „Seitsme kalmukünka“ ja „seitsme sammeldanud sängi“ kiuste elame alles ja ei tee veel nägu naabrite meeleheaks hauda pugeda. Saatus on meid maha pannud Läänemere koidu kaldale. Teised ütlevad: Idamere. Meie seisukoht on sattunud kahe maailma: lääne ja ida vahele. Tahame teada ja tunda, kus meie praegu seisatame, vaadake läände, võrreldem idaga.

Vaatame läände, siis seletab silm pea, et meie Lääne-Euroopast maha oleme jäänud. See ei kohuta meid, ei häbista ka mitte. Kreeka-Rooma-keskaja kultuuri päike oli meilt kaugel. Meie elasime teise ilma

veere peal. Meie kultuur on alles noor. Kui Kreeka ilu juba ammu oli pudenenud ja Rooma raudne vägi murdunud, keskaja haridus kõrgemale tipule jõudnud, langes alles kiireid meie maale. Ja need kiired langesid madalalt, pidi enne tahmaste klaaside läbi teed ajama. Sõjatormid ja ahastuse pilved on neidki kiireid sagedasti matnud ja kinni hoidnud. Ja veel praegu ei taha mustad varjud põgeneda ega heledale päikesepais-tele maad anda.

Võrdleme aga oma hariduse olusid sugulastega idas, venitame silmapiirid verevendade koduni, Volga kallasteni, Mordva suguharudeni, Uraali mägestikuni, kas või Obi ostjakkideni, siis seletame niisama pea, kui kaugele meie neist oleme ette jõudnud. Räägitakse inimestest, kes neid ja lähemaid verevendi nende hea südame ja ilmsüüta lapsikuse pärast, aga ka ühes nende harimatuse ja toorusega meile eeskujuks soovivat ja ideaaliks seadvat. Vaevalt aga leidub kuulajate ridadest, kel himu tõuseks õnge otsa hakata. Vähemalt minu paremal ja õiglasemal arusaamisel ei jää meie rahvale muud tulevikku, kui esivanemate alatud ja vanemate jätkatud hariduseteest kõikumata kinni hoida ja südikalt seda teed mööda edasi astuda, hoopis südikamalt veel, kui seni. See tee — nii näitab ajalugu — viib tõsisele, inimeseväärilisele kultuurile, sel teel valatakse rahvastele tuld hingesse, valgust silmadesse, terast käsivartesse. Sel teel oleme meie seni enam teiste juhitud ja teistelt saajad olnud. Seitsmesaja aastaga aga oleme harjunud ise silmi avama, oleme toibunud ja sirgunud. Meie ei ole kauem alaealised lapsed, kellele äiu-kussu lauldakse. Meie oleme õppinud, palju õppinud. Kultuuri raudvara on lõpuks kõigil rahvastel ühine. Nüüd peame seda, mis saadud ja õpitud, ise-

oma jalgel seistes ja iseteadvalt tarvitama, sellele kaju andma oma viisi, seda voolima oma andeid mööda, seda edasi viima iseradadel. Kas meie seda suudame, kas meie oskame luua, mis inimesesoo kultuuri raudvara rikastab, millel iseväärtus ja omapärasus ei puudu, selle küljes ripub meie elu, meie elamiseõigus. Rahvad ei ela teiste rahvaste armuannetest, — kerjused viratsevad veeranditest, mida võõra ärdus maha kübarasse viskab. Rahvad elavad õigustest, mis nad töö ja teoga, higi ja vaevaga kultuuriväljadel võidavad.

Ka Eesti rahvas.

Eesti rahvas ei või mitte täiskultuuriliseks rahvaks tõusta, kui tema ka edaspidi ennast raasukestest toidab, mis rikaste laua alla kukuvad. Sellest saavad söönuks — koerakesed. Eesti rahvas, kes nüüd küllalt teiste najal kosunud, kehaliselt ja aineliselt, hingeliselt ja vaimliselt, alaku kultuuritöö kaheksandat aastasada töötusega, saadud kultuur-varandusi, iseseisvalt rikkaid kultuur-pärandusi, mis võõrad meile toonud, loovaks tööks muuta, nõudku see higi ja verd, pangu see peale enesesalgamist, enesekulutamist. Elu võidetakse, kui elu pandiks pannakse. Enese surm saab läveks igavesse elusse. Elu võidab Eesti rahvas, ja õiguse haritud rahvaste rinda astuda, kui temal midagi kaasa on tuua, kingiks pakkuda, mis üleüldist hariduse raudvara kasvatab, olgu see nii vähene ja alandlik, kui tahes. Ärgem oodakem, kuni teised seda õigust armust meile tulevad pakkuma! Ärgem vaadakem ümberringi, kas teised meid ühes edasi ei kanna! Nõndap see hullukarjase kannikas süüakse. Vaid ise ette, ise käed külge, ise tööle! Aita ennast ise, siis aitab sind Jumal!

* * *

Joh. Reinthal.

Juubelipidustuse juhatuses liige.

Kõnede seeria realkooli saalis lõppes Joh. Reinthaliga kõnega „Meie rahvakooli arenemine esimesel vabal aastasajal“. Kõneleja tõi kujuka ülevaate sellest kuidas Eesti rahvakool läinud aastasajal arenenud, mis-suguste takistustega võidelnud ja kuidas lõpuks praeguse seisukorrani välja jõudnud.

Iseloomustava joonena võib kõikide nende kõnede kohta tähendada, et neis mitte keisri „armu“ alla ei kriipsutatud, vaid asjaolusid märgiti, mis ajaloo edasi-veerevat ratast kinnipidada ei suutnud, ja mis toukejõuks olid, et orjuseaeg ja orjusest tingitud järelused aeg-

ajalt, olgugi pkikamisi, vabamale voolule ruumi pidid andma.

Kui käesolevas raamatus peajasjalikult vabastamise juubeli pühitsemise kohta Tallinnas ülevaadet katsun anda, siis ei saa mööda minna sellest, et 22. mail pea kõikides Eesti seltsides Tallinnas päevakohaseid kõnesid peeti. Pidulik koosolek Eesti Käsitöölise Avitamise-seltsis, mis Tallinna Pritsimajas ära peeti, algas lauluga „Jumal, keisrit kaitse Sa“! Peale selle kõneles A. Veiler Eesti käsitöölise arenemisest läinud aastasajal, eriti peatades endiste tsunftide juures; ja äramärkides, kui raske oli eestlastel tsunftide ajal meistriks saada. Selsamal koosolekul tõi ülevaatliku pildi käsitöö edenemisest V. Päts, näidates, missugune suur tähtsus Lääne-Euroopas tehnilisele haridusele antakse, samuti ka, kui suurel arvul seal tehnilisi koolisid on. Peale kõnesid võeti resolutsioon vastu: 1) Tallinna kunstkäsitöökooli juure sepa- ja lukusepatöökoja asutamiseks 1500 rbl. annetada, tingimisega, et linnavalitsus kooli oma kätte võtab ja koolile nimeks paneb „Aleksander I. Käsitöökool“; 2) et nimetatud töökojad käsitööseltsi nime kannaksid ja nad kõige hiljem 5 aastat peale sõja lõppu avataks, ja et seltsil õigus jääks kooli kuratooriumi kahte oma asemikku saata; 3) Mart Mülleri poolt aluseks pandud kapitaalile (51 rbl.) käsitöösse puutuvate raamatute kirjutamiseks seltsi poolt 51 rbl. juure lisada, ja iga aasta veel vähemalt 50 rbl. juure lisada.

Selle kapitaali asutamiselugu on huvitav. Mart Müller tegi eestseisusele ettepaneku, et tema käsitöö-kirjanduse kapitaali asutamiseks nii mitu rubla paneb, kui vana ta on. Igakord, kui kapitaal 500 rublani tõuseb, maksab ta sellele siis jälle niipalju juurde, kui vana ta sel ajal on. Eestseisus oli ettepanekuga nõus ja peakoosolek kiitis seda heaks. Peakosoleku lõpul avaldati soovi, kas ehk koosolejad ka oma veeringuid selle

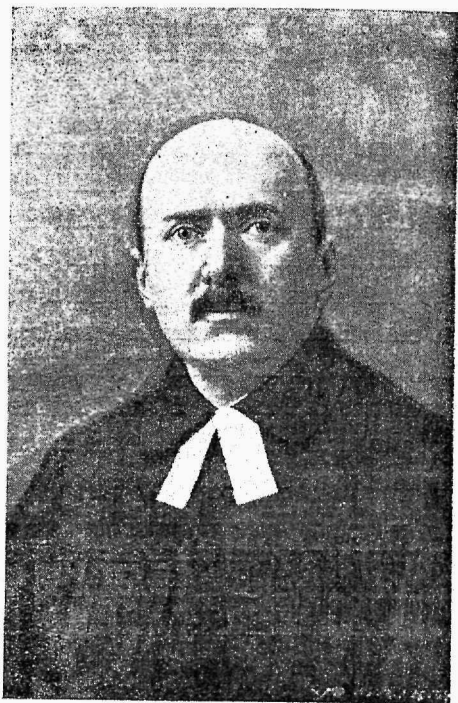
kapitaali heaks ei tahaks ohverdada. Seal astus hra Nahkoi laua juure ja pani 110 rubla laua peale. 100 rubla käsitöökoolile ja 10 rubla käsitöö-kirjanduse kapitaali heaks.

Tallinna Eesti Põllumeesteselts, üks suurematest seltsidest Eestis, pidas samal päeval pidulikku koosolekut „Lootuse“ seltsis. Ka siin algas riigilauluga, nagu see tol korral teisiti mõeldav ei olnudki. M. Pung kõneles, kuidas ja missugustel oludel talurahva vabastamine 100. aasta eest Eesti kubermangus sündis, ja kuidas endine maa külge seotud pärisori „linnupriiks“ kuulutati. Teises kõnes näitas A. Birk, kuidas Eestimaa vaba talupoeg maaomanikuks sai. 1816. a. vabaduse-akt jättis Eestimaa talupojale küll õiguse maad omandada, tööpoolest ei suutnud aga „vabaks lastud“ talupoeg seda mitte, sest talupoeg jäi endist viisi mõisaherra meelevalia alla Alles 1856. a. Talurahva Seadus lõi selle pinna, mille peale toetades Eesti talupoeg jõudsalt maad omandama võis hakata, ja sellest ajast hakkabki ta seda tegema, nii et võib nüüd $\frac{1}{3}$ tervest Eesti kubermangu pinnast omaks nimetada. — Koosolek lõppes ülendavas meeleolus „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“ lauldes.

IV. Juubeli pidustus 23. mail.

22. mai lõppes niihästi Tallinnas, kui ka mujal Eestimaa linnades, koosolekute tähe all. Päris juubeli pidustused algasid linnades 23. mail jumalateenistustega kirikutes. Tähelepanemise väärilisem neist jumalateenistustest on jumalateenistus, mida õp. R. Hurt Tallinna Kaarli kirikus pidas.

R. Hurt †

Kaarli kiriku õpetaja. Juubelipidustuse juhatuses liige.

Jutlus Eestimaa talurahva vabastamise saja aasta mälestuse puhul, pidanud Tallinna Toompea Kaarli kirikus 23. mail 1916. a. õp. R. Hurt.

Arm olgu teile ja rahu Jumalast Isast ja meie Issandast Jeesusest Kristusest! Aamen.

Kirjasõna: „Kiidetud olgu Jehoova, kes oma Israeli rahva e hingamist on annud kõik seda mööda, mis ta rääkinud. Ei ole üksainus sõna maha langenud kõigist ta häist sõnust, mis ta oma sulase Moosese läbi on rääkinud. Olgu Jehoova, meie Ju-

mal, meiega, nõnda kujuta meie vanematega olnud; ärgu jätku ta meid maha, ja ärgu andku ta meid mitte üle, et ta meie südame enese poole käänaks, et meie kõige ta teede peal käime, ja peame tema käskusid ja ta seadmisi ja ta kohtuseadusi, mis ta meie vanemaile käskinud.“ I. Kuningaraam. 8, 56—58.

Päike, sa nägid, kui käsud kanti
Hommikust, vabadust meile anti;
Näed ju uuesti elu algust,
Näed, et rahvas ihkab valgust,
Raiub ja kaevab ja künnab vahvast.
Päike oh õnnista Eesti rahvast!
Kaob kord eestlaste keele kõla —
Ära siis sinagi tõuse ja ela!

Nagu soojemalt, lahkemalt teretas meid täna hommiku tõusev päike. Nagu tunneks ka tema, valguseandja ja eluallikas, rõõmu selle üle, et ta oma eluloovad kiired tohib saata üle vaba rahva maa. Jah, õigusega tundsid sa rõõmu, päike! Kalli mälestusepäeva pühitsemisele äratasid sa meid, Eestimaa poegi ja tütrid, täna oma lahke hommikuteretusega. Murti ju täna saja aasta eest häbistavad orjaahelad, hakkas pikkamisi lõppema rõhuv, pikk orjaöö oma pimedate varjudega, astus orja viletsast suitsutarest vabade rahvaste ridadesse väike Eesti rahvas Soome lahe kaldal. Eesti talurahvale, meie esivanematele, andis isikliku vabaduse unustamata, kallimeelne keiser Aleksander I. Tõesti, meil on põhjust ülirohkesti ka siin, oma Jumala kojas, sügava südamehigutusega seda, meie rahvale nii tähtsat päeva meele tuletada ja pidulikult pühitseda. Mitte üksi seal väljas, lehekuu imeilusas looduse tempelis, vaid just ja nimelt ka siin, pühakoja ülendavas vaiksuses. Eks pole nõnda — siin tunneme meie selle vaimu puhumist, kes rahvaste ajalugu ja inimeste elukäigu juhatab kui veejasid lõuna poole.

Aga mis peab olema täna meie meeleolu, milles avalduma meie pühalik tuju, Eestimaa vaba rahvas? Kolm asja paneb tänases kirjasõnas suur kuningas ja jumalamees Salomon meile ette, millega meie kaunist püha õigel ja ta suure mõtte väärilisel viisil peame pühitsema. Meie meeleolu olgu täna:

1. südamelik tänu,
2. usulik palve,
3. tõsine töötus.

I.

„Kiidetud olgu Jehoova, kes oma Israeli rahvale hingamist annud,“ ütleb kuningas Salomon tähtsal päeval, kui Israeli rahva templi ehitus lõpule oli jõudnud ja püha koda õnnistati. Tänu tundmused Looja vastu on esimesed, mis kuninga südames liiguvad, ja nendest annab ta tunnistust.

Eks pole ka meil täna põhjust rahvaste ajaloo juhatajale südame põhjast tänu ütelda? Seitset sada aastat oli kestnud orjapõlv, orjapõlv, mis endisest vabast, õnnelikust rahvast oli teinud rõhutud, õnnetu orjarahva, kellel puudus inimesesoo algõigus, ise oma elu ja olu määrata. Ja mitmekordsed katsed ise oma jõuga häbitavaid ahelaid katkestada, kui ka mõõga abil, püüded, oma esivanemate maal kui vaba rahvas elada, — nad rõhuti kõik maha verisel viisil. Kui tabavalt laulab sellest kurvast ajast meie laulik:

Päike, küll tunnend sa Eesti lugu,
Nägid küll vanade vaba sugu!
Nägid küll eestlaste endist võitlust,
Mõõkade, odade mõllus heitlust;
Nägid, kui lahingus Lembit langes,
Kuidas seal surnute kehad hanges,
Nägid küll saarlaste laevu, võitu,
Kuidas nad sõitlesid võera sõitu.

Jah, palju on väetanud vabaduse võitlustes Eestimaa pinda meie esivanemate veri. Tee vabadusele on okastee. Au nende kannatajate mälestusele!

Läksid mööda aastasadad. Ikka veel kattis pimedus meie maad ja pilkane pime rahvast. Seal saatis Jumal mehi, kes julgesid häält tõsta seotute eest, enne arglikult ja tagasihoidlikult, aga pea julgemalt ja mehisemalt. Kuid kaua jäid need hääled, sõnas ja kirjas avaldatud, tagajärjeta. Ei tahtud kuulda võtta õiguse häält. Ikka jälle püüdsid keskaja pimedad varjud tõusvat valgust enese alla matta. Kuid tõusvat päikest ei või keegi käskida jälle tagasi veerema. Valgus pidi võitma. Jumala vaimust juhatatud unustamata keiser Aleksander I õnnistatud oli see, kes 23. lehekuu päeval 1816. a. Eestimaa talurahva vabastamise käsukirjale alla kirjutas ja sellega meie esivanemate isiklisele vabadusele esimese aluse pani. Vene tsaar andis „Eestile“ „hingamise“. Küll ei olnud see vabadus veel täieline, ja ta jättis paljudes südames pettumusetunde järele; puudus veel palju, väga palju — kuid kivi oli veerema pandud, vabaduse mõiste oli võitnud. Sügava südame-liigutuse ja tänutundmusega tahame meie täna, kus üks aastasada sellest vabadusevõidust mööda läinud, meele tuletada heldemeelset vabastajat tsaari. Vaimus rändame meie pealinna tema vaikse haua juure ja paneme seal maha tänupärja tänuliku, valitsejate valitseja armujärje ette, kelle vaimu juhatusel vabastaja keiser selle, meie rahvale nii tähtsa sammu astus. Taeva poole tõuseb täna eestlaste suust ja südamest ühine hüüd: „Kiidetud olgu Jehoova, kes oma rahvale hingamise annud!“

II.

Kuid tänu kõrval ei tohi tänasel päeval puududa usklik palve. Meie ei ela mitte üksipäinis mineviku mälestustest ja oleviku sündmustest, vaid meie silm vaatab ka tulevikku; ta igatseb ikka jälle uut õnnistust

Jumala käest. Nii palus ka Salomon „Olgu Jehoova meie Jumal, meiega, nõnda kui ta meie vanematega olnud; ärgu jätku ta meid maha ja ärgu andku ta meid mitte üle.“ Oma rahva ja riigi tuleviku annab Salomon sellega Kõigevägevama hoole alla, sest ta teab, Jumala õnnistus on peaasi.

Kas ei tahaks ka meie suure kuninga eeskuju järel teha? Esimene vaba aastasada on lõpule jõudnud. Nii mõnegi raskuse tõi ta meie rahvale; tormi- ja tuulepäevi oli rohkesti, võib olla rohkem kui päiksepaiste päevi. Kuid vastuvaidlemata suured on ka olnud edusammud, mis meie rahvas sel esimesel vabal aastasajal on teinud. Rahvuslise tunde jumalik säde andis jõudu ja püha tahtmist vabal võistluse teel oma inimeseõigusi edasi arendada, ja auga teiste, meie suures riigis elavate rahvaste kõrva astuda. Tõesti, „Jumal oli meie vanematega“, ja ka rasketel aegadel ei jätnud ta neid mitte maha.

Täna algab uus vaba aastasada, uus ajajärk meie rahva elus. Mis ta meile toob — meie ei tea seda. Aga seda teame meie küll, et meie paremini ei või oma rahva hea tuleviku eest hoolt kanda, kui just uskliku palve läbi. Kui meiega ei oleks Kõigevägevam, kui ta meid maha jätaks, siis alles tunneksime meie valusalt, kui jõuetud meie õieti oleme, tunneksime, et meie oma armetu jõud üksi ei aita; pühaduseta pimeduse väed tuleksid siis meie peale. Sellepärast tõstke üles kallil mälestuspäeval pühad palvekäed oma keisri, oma riigi, oma rahva, oma kitsama kodumaa eest. Keisri eest, et ta alati oleks riigi juhataja Jumala südame järel, kes tarkuse ja õiglusega hoolt kannab ka Vene riigi väikerahvaste eest. Pühad palvekäed üles poole meie riigi eest, et pimedad varjud kaoksid ja et ta oleks üks Jumala maa, „kus heldus ja tõde teineteisele vastu tulevad, õigus ja rahu teineteisele suud annavad.“ Siis on hea elada Vene vägeva kotka tiibade

varjul. — Aga pühad palvekäed taeva poole ka meie kalli kodumaa eest, kelle pind küll kõrbenud ja kelle muld visa andma oma annid, aga kes meile siiski nii ärarääkimata armas ja kallis, et süda rinnus soojaks läheb, kui ta peale mõtleme. Isa Jannseni palve olgu täna ja igapäev ka meie palve:

Su üle Jumal valvagu,

Mu armas isamaa!

Ja tulevad tormised päevad, ähvardavad mustad pilved meie riiki ja isamaad — nagu praegu, — siis hoidkem kõik kokku kui üks mees, kokku ka usulikus palvevaimus. Sest võit pimeduse üle tuleb Issanda käest, ja võidukrooniga ehitakse üksi need, kes vägi-lastena võidelnud pühas palvevõitluses.

III.

Kuid veel midagi nõuab meie käest tänane suur päev. Astugem kõik kokku tõsiseks töötuseks. Seda paneb ka Salomon tänases kirjasõnas meile ette, kui ta lõpuks ütleb: „Et ta meie südame enese poole käänaks, et meie kõige ta teede peal käime ja peame tema käskusid ja ta seadmisi, mis ta meie vanemaile on käskinud.“

Mu sõbrad! Kombeline — kristlik elu Kristuse õpetuse ja Jumala käskude piirides, sõnakuulmine Jumala seaduste vastu, mis muutmataks jäävad, kui ka kõik muutuks, — see peab olema see paeluline siht, mille poole peab püüdma meie rahvas. „Oigus tõstab rahva kõrgeks, aga patt on rahvale tagedaks asjaks.“ Ja üksi seal, kus vaimu peale külvatakse, on igavese elu loodust oodata. Ma tean küll — paljud naeravad selle üle. Tõe üle on sagedasti naerdud. Jumala ilmutusi peavad suured huljad lahjaks toiduks; mis ime siis, kui paljudes armastus külmaks jääb? Ajalooramatute kolletanud lehed räägivad selle kohta tõsist keelt. See manit-

sev hää! mis meile sealt vastu kostab, peaks meid nimelt täna, mälestusepähal, sündima tõsisele järelemõtlemisele, tõsisele töötuse uuendamisele oma Jumala püha palge ees. Mis aitab meid vabadus, kui meie seestpidi veel orjad oleme! Mis aitavad kõik vaba kodaniku õigused, kui süda veel ahelates! Mis kasu on meil haridusest ja kultuurist, kui puudub Jumala kaju uuendamine meie sees! Mis võivad meile pakkuda kõik igatsetud uuendused, mis meile anda kunsti ja teaduse, tööstuse ja kaubanduse hiiglatõus, kui puudub meil kunst õnnelik olla ja õndsaks saada, kui ei ole meil Kristuse püha armastus mis ülem on kui kõik mõistus! Meie oleme vaba rahvas; kas oleme meie osanud vabadust õieti tarvitada?

Mu sõbrad! On tähti taevast, mis meremeestele väga tarvilikud. Ma ei tea mitte, kuidas üle suure mere võiks sõuda, kui põhjanaela ei oleks. Meie põhjanael, meie täht on Jeesus Kristus. Kuis tänasid küll neegrid, kes orjapõlve needmist nii kibedalt olid tunnud, Jumalat põhjanaela eest, mis paistis üle vabaduse maa ja neile teejuhiks oli. Tema heledast läikest juhitud käisid nad soodest ja rabadest, kõrbetest ja lagendikkudest läbi. Ja kui oli tarvis jõgedest üle ujuda või mägedest ja orgudest üle minna, ikka rõõmustas neid põhjanaela tõsine, juhtiv läige. Vaadake, seks paeb ikka rohkem saama vabale Eesti rahvale — Jeesus. Seks jõudu, Eesti!

Tagane ära, valede vaim;

Sirgu ja sigine, tõe taim!

Juhata jõudu!

Mälestusepäha kogudus! Täna püha päeva rõõm ja ülendatud meeleolu lahkuvad meilt pea; lipud võetakse maha, vanikud ja pärjad närtsivad; hall, igapäevane elu oma murede ja võitlustega nõuab juba homme halastamata oma õiguse. Aga üks asi peab jääma, kui vabastamise päha kallim pärandus, mis ei närtsi ja ei kao, nimelt see töötus: „Meie tahame oma südame

sinu poole käända, Jehoova, ja sinu seadmisi pidada, mis sa meie vanemaile annud.“

Vaba rahva teise aastasaja kaldale olerne meie astunud. Kui kord Kolumbus udusel koiduajal uue ilma kaldale jõudis, oli esimene asi, mis ta tegi, et ta lipu ristimärgiga tundmata maa kaldale ülendas. Nõnda tahame ka meie teha. Meie ees, nagu udus, uue vaba aastasaja hämar hommik; aga meie ülendame tundmata maa kaldale lipu ristimärgiga, ja siis astume meie kindlalt ja julgelt uuele maale. Seks jõudu, Eesti! Ma lõpetan Jannseni suremata isamaapalvega:

Su üle Jumal varjagu,
Mu armas isamaa!
Ta olgu sinu kaitseja
Ja võtku rohkest' õnnista',
Mis iial ette võtad sa,
Mu kallis isamaa! Amen.

* * *

Tallinna linnavolikogu pidulik koosolek.

Peale jumalateenistusi kirikutes pidas Tallinna linnavolikogu oma pidulikku koosolekut. Vana raekoda oli loorberidega ehitud, linnavolinikud ja linnaametiliikmed ilmusid sabakuubedes. Auvõrastena olid ilmunud juubelipidustuse juhatuse liikmed; valitsuse ja sõjaväe esitajatena viibisid koosolekul Eestimaa kuberner P. Verjovkin, kindluse komandant admiral Gerassimov, abikuberner Schidlovsky ja terve rida teisa kõrgemaid aukandjaid ühes daamidega. Linnapea J. Poska, kes koosolekut juhatas, pidas järgmise lühikese kõne:

Armulised herrad ja proud!

Luuletaja sõnade järele on tahtmine esimene astemõtete riiki, kus särab igavene päev.

Kohaõhku pärisrahvale on tema vaimlises ja kõlblikes täienemises seesuguse astme 1816. a. 23. mai

manifestist loonud. Kahtlemata ja vastuvaidlemata kannatas see akt mitmesuguste väga oluliste puuduste all, iseäranis kõiges selles, mis puutub maa ja siinse talupojaseisuse olukorra sisemisesse korraldusesse. Kuid samuti vastuvaidlemata ja kahtlemata on ka, et 1816. a. seadusesse terve ja kõrgeväärtusline tera oli asetatud: sellega pandi lõpulikult ja jäädavalt alus talupojaseisuse kodanlisele vabadusele. See tera on aastasaja jooksul rikkalikult kasvusid ajanud ja töötab tulevikus puuks kasvada — lopsakaks vabadusepuuks.

Kuni 23. maini 1816 oli Eestimaa talupoeg ori. Rooma õigusteadlase äramääramise järele on ori — inimlik olevus, mida kodanliseks vahetuseasjaks tarvitatakse. Kaubast ehk teistel juhtumistel vahetusrahast, milleks Eestimaa talupoeg oli, on kõigekõrgema akt teda inimeseks ümber loonud. Selles, orja inimeseksmuutmises, ongi tänase juubeliakti terve jõud, tähtsus ja ajalooline väärtus. Muu on — mustrid, mis osalt juba kadunud, osalt ümber vahetatud ja veel uute vastu ümber vahetatakse. Ainukene, mis selles aktis on jäänud ja igavesti kõigutamataks ning rikkumataks ka jääb, on see, et Eestimaa talupoeg enam kunagi orjaks ei saa.

Nii kui riigi sisekubermangudele 1860. a. 19. veebruaril kõigekõrgem manifest selleks piiriks on, mille juurest uus ajajärk, noore Venemaa ajajärk algab, nii juhtis 1816. a. 23. mai manifest meie kitsa kodumaa elu uude jõesängi. Talupoegade vabastamine pärisorjusest ei annud nii siin kui seal mitte üksi talupoegade juures ennast tunda, vaid mõjus õnnistavalt ka kõige muu rahva peale. Tekkis uus vägev jõud, mis aeglaselt, kuid kindlalt oma tugevad liikmed laiali sirutas, et teistega kõigil riigielu aladel võistelda.

Tõsi, mõtete riigini, kus igavene päev särab, on veel palju maad. Kuid siiski on küllalt tähtsad need kultuurilised ja ainelised võidud, mis kohalik talurahvas ja paljud tema keskelt välja võrsunud isikud omandanud ja

mitmesugustel riiklise ning seltskondlise elu aladel kätte saanud. Kõik see on võimalikuks saanud ainult kodanlise vabaduse tõttu, mis keiser Aleksander I valitseval tahtmisel kingitud, kuigi see vabadus esialgu õige piiratud oli ja praegugi veel kaugeltki täielik pole. Onda tsaari mälestus ei kustu kohaliku talurahva ja tema järeltulijate mälestusest kunagi. — (Koosolek austas keiser Aleksander I. mälestust kõneleja ettepanekul püstitõusmisega.)

1816 a. 23. mai manifest anti varsti pärast seda, kui keiser Aleksander I kangelaseliku võitluse kaheteistkümnekeelise vaenlasega lõpule viis. Nüüd on selle meile kalli manifesti 100-a. juubel ühte langenud praeguse hiiglavõitlusega, mis juba ligi kaks aastat kestnud ja veel kaua edasi kesta ähvardab, hiiglavõitlusega, mida Venemaa uue allarõhujaga peab. Loomulik, et meie mõtted ja vaated selle poole pööravad, kelle hooleks Jumala tahtmisel Venemaa saatus on usaldatud, Venemaa kroonikandja juhi poole, kes sõjameheliku kangelaseteoga meie vahvate maa- ja merevägede ülemjuhatusena oma peale võttis. Tema keiserlikule suurusele keisri majesteedile „hurra!“ —

Linnapea kõne järele andis linnavolinik T. Kuusik pikema ajaloolise ülevaate Eestimaa talurahva vabastamise loo kohta. Peale kõnede otsustas linnavolikogu Eestimaa kuberneril paluda Tallinna linna elanikkude nimel keisrile truualamlisi tundeid ettekanda. Selleks valiti erisaatkond, mis koos seisis linnapeast, linnavolinikkudest A. Birk'ist ja O. Beneke'st.

Eestimaa talurahva vabastamise 100-aasta juubeli mälestamiseks otsustas linnavolikogu:

1. Tallinnas keiser Aleksander I. mälestussammas üles seadida, selleks linna poolt 25.000 rbl. määrata ja linnaametit volitada luba nõutamiseks, et nimetatud mälestussamba heaks Eesti kubermangus igal pool annete korjandust võiks avada;

2. linnaameti poolt iseäraline saatkond Peterburi saata keiser Aleksander I hauale pärga panema;

3. kultuuriliseks ja hariduslisteks otstarbedeks kapitaali asutada, selleks 1917. aastast algades iga aastä 0,1 protsenti linna eelarvest määrates, tingimisega, et

T. Kuusik

Linnavolinik.

määratud summad seniks hoiule antakse, kuni kapitaal 1 miljoni rublani kasvanud on; siis hakatakse kapitaali protsenta Tallinna linna omavalitsuse määramisel nimetatud otstarbeks tarvitama;

4. Eesti kunstiseltsi poolt ülevalpeetavat kunstkäsitöökooli ühes kõige inventaariga linna kätte võtta ja linnaametit volitada luba nõutama, et nimetatud kooli „Keiser Aleksander I. nimeliseks Tallinna linna Kunst-

tööstusekooliks“ nimetama võiks hakata. — Kõik need ettepanekud võeti ühel häälel vastu.

Sellega lõppes Tallinna linnavolikogu pidulik koosolek ja koosolejad ruttasid pidulikule aktusele realkooli saali.

Pidulik aktus realkooli saalis.

See oli juubelipidustuse kõrgem punkt. Ruumikas realkooli saal rahvast, keda piletitega sisse lasti, tungil täis. Auvõõrad ja kutsutud külalised istuvad eelpool toolidel, publikum, nii saalis kui üleval rõdul, seisavad, sest istete ärajätmisega taheti ruumi võita. Realkooli esine on merena rahvast täis, sest sisse pääseda pole ruumipuuduse pärast võimalik. **Saali tagaseinas seisab „Estoonia“** muusika osakonna laulukoor, üleval rõdul orkester

Loorberide vahele paigutatud laua taga võttis pidustuse juhatus aset, orkesteri saatel kõlas vägevalt kolmekordne riigilaul, mille järele pidustuse juhatuse esimees J. Linnamägi kõnetooli tõusis.

Juubelipidustuse esimehe hra J. Linnamäe kõne.

„Exellents, austatud prouad ja herrad!

Saja aasta eest seisis Euroopa niisamuti kui nüüd, suitsus ja leekides. Nagu praegugi, seisid Euroopa rahvad siis oma rinnaga vabaduse ja isemääramise suurte aadete kaitseks väljas. Suur Euroopa sõda saja aasta eest nõudis kõigilt Euroopa rahvastelt hirmsaid ohvrid, aga nagu meie kevadise äikese-maru järele ainult seda ei näe, et hulk oksid on katki murtud ja tuhanded lilled purustatud, vaid ka tähele paneme, et seesama äikese-puhang, mis mädananud puud teel maha lükkab, seltsamal ajal lugemata hulga seemneid mööda maad laiali kannab, õhku puhastab ja maad sigitab, nii andis ka see suur sõda oma tagajärgedes inimese-soole kalli

J. Linnamägi

Juubelpidustuse juhatuse esimees.

vilja — ta aitas töötajaid põlluharijaid rahvaid orjast vabaks saada.

Võitlusetorni keskel, oma võidurikaste vägede eesotsas oma riigi piiridest väljaspool olles istutas suuremeelne keiser Aleksander I armastusega Eesti kubermangu vaesesse pinda kalli seemne, millest põlluharijale eestlasele, kes aastasadade jooksul vabaduseta, alandavas ja sellepärast vihatud töös oma selga oli paenutanud, vabadus üles kasvas.

Suur Euroopa sõda läinud aastasajal kasvatas ka kohalise rüütelkonna keskel tol ajal niisugusid mehi, kes oma aja vaimus inimliku väärtuse kaitseks välja astusid. Oiglus nõuab, ja meie peame tunnistama, et kui kohalises Eestimaa rüütelkonna ringkondades, kes tol ajal ainukesed kohalised mõjurikkad ühiskondlised ringkonnad olid, niisugust voolu ei oleks olnud, siis ei oleks ka Eesti kubermang esimene kubermang Vene riigis olnud, mis täna tänuga võib kindlasti seatud nurgakivi peale tagasi vaadata, mille peale saja-aastane vaba talupoja-kultuur on ehitatud.

Selleks nurgakiviks on Eestimaa talurahva seadus, mis 23. mail 1816. a. kõigekõrgemalt kinnitatud ja mis siinse kubermangu talurahvale isiklise vabaduse andis ja talurahva valla-omavalitsusele aluse pani.

Teadagi, see uuendus ei võinud paljude põhjuste pärast, mis meile arusaadavad, täielik olla; ta ei annud ka talurahvale korraga täielist vabadust, aga selle uuenduse hiigla suur tähtsus tuleb neist tagajärgedest avalikuks, mida saja-aastane avalise elu edenemine Eesti kubermangus on toonud: selle aja jooksul oleme meie vormitust talurahva kogust rahvaks muutnud, kes oma iseseisvat kultuurilist elu elab.

Meil, eestlastel, on täieline põhjus täna, kus meie teise aastasajasse oma vabas kultuuri-elus astume, pojaliku tänuga ja tõsisel aukartuses kõigekõrgema käsu-kirja igavesti meellesisvaid sõnu meelde tuletada.“

Lubage, et ma selle käsukirja esiteks Vene ja pärast Eesti keeles ette loen.

(Selle järele loeb Aleksander I. antud käsukirja ette, mis meil eelpool juba avaldatud).

Selle järele jätkab kõneleja oma kõnet:

„Nüüd uues, veel ägedamas üleeuroopalises tormis seistes, mis ka meie isamaa piiridesse on tunginud, jääb Eesti rahvas, ilma et oma riigitruudusega edvistaks, oma isamaa-armastust kui äriasja kuulutaks ja ilma, et isamaale nurinata toodud ohvrite eest iseäralist tasu nõuaks, oma kinnise hinge sügavuses oma isamaale ja oma kodanlisele kohusele truuks jäädes, kindlasti lootes, et siis, kui kohutav sõda mööda jõuab, mis veristel võitluseväljadel kõiki Venemaa rahvaid on sugulasteks teinud, ka sellel väiksel piirimaal, kus meie muistses ajast peale oleme elanud, korda läheb kõiki neid uuendusi maksma panna, mis esialgselt uuendusest, mille saja-aastapäeva meie täna pühitseme, loogikaliselt järgnevad, ja et need uuendused kõikide meie maa rahvaste edaspidiseks rahuliseks kooselamiseks ja vabaks rahvusliseks kultuuriliseks edenemiseks kindlustust annavad.

Kõikide Venemaa rahvaste lootused heleda tuleviku asjus on ühest ja sellest samast punktist välja läinud — Venemaa peab praegusest suurest sõjast auga välja minema. Vene riigi valitsev juht, kes ise oma vahvat maa- ja mereväge juhatab, kus kõik maailma parimad jõud on ühendatud, peab saama võimaluse kõigi oma rahvaste jõudude peale rehkendada, ilma et seal lahkuminekuid ja sisemist iseene nõrgendamist oleks. Sellest isamaalsuse käsust meie, eestlased, isamaa raskele aastal üle ei astu.

Täna sel rõõmupäeval, kus meie hinged tänutundmust kõigi nende kõigekõrgemate aktide eest täis on, millega meie põllumehe saatust mineval aastasajal oli kergitatud, kumardame õndsas keisri Aleksander I. haua ette ja paneme tema peale lihtsa pärja; ühtlasi palume

teid, exellentsi, keisri majesteedi jalgade ette Eesti rahva truualamlisi tundmusi panna ja meie palavaid soovisid, et vahva maa- ja merevägi tema kõrge juhatuse all võidu saaksid.“

Linnamäe avamiseksõnele järgnes riigilaul, mida kõik koosolejad püsti seistes kaasa laulsid.

Eestimaa kuberner Verjovkin saatis keisrile järgmise truualamlise telegrammi:

„Eestimaa talurahva saja-aastast orjapõlvest vabastamise-päeva pidustades, palub Eestimaa kubermangu rahvas seisusliste ja ühiskondliste asutuste esitajate läbi mind Teie jalgade ette, Keisri Majesteet, tema truualamlisi armastuse ja poolehoidmise tundmusi panna, mis teda vaimustavad. Tänuulikust mälestusest Teie Majesteedi kroonikandjate esivanemate vastu kingitud vabaduse eest täidetud, saadab kubermangu rahvas igal pool täna kuumi palveid Teie Majesteedi ja kõige Valitseva Maja tervise ja õnneliku käekäigu pärast üles, ja on valmis kõike jõudu ja kõike oma vara trooni ja isamaa au ja kuulsuse eest ohverdama, palub Kõigekõrgemat, et See suure jaotamata Venemaa kindlustuseks võidu visa vastase üle alla saadaks.“

* * *

Järgnes venekeelne pidukõne M. Punga poolt, mis eestikeelses tõlkes järgmine:

XVIII. aastasaja lõppu tuleb Lääne-Euroopas vabaduste aadete ja üheõiguse põhjusemõtete edenemise ajaks pidada. Uute sotsiaal-poliitiliste voolude eesotsas seisis Jean Jacke Rosseau, kes oma kirjatöös „Contract Social“ põhjendas oma kuulust ühiskondlise lepingu teooriat. Selle õpetuse mõtte järele on niihästi inimeste kogukonnad kui ka riigid vabad individuumide ühisused,

kes vabatahtliselt oma kohuste täitmist ühiskonna liikmete vastu oma peale võtavad. Igasugused klasside vahed seltskonnas ja seaduse määrused, mis takistavad üksikute isikute vaba tegevust, loetakse selle õpetuse järele ühiskonnale kahjulikuks.

Majanduslise elu alal jutlustas vaba-tegevuse ideed majanduseteaduse isa Adam Smith, kes fraitrederide vaatepunkti rahvamajanduses kaitses. Paralleelis sellega lõi David Ricardo oma majandusliste väärtuste töö- teoria, milles kõige esimeseks loovaks majandusliseks tarbeks inimese töö oli tunnistatud, mis aluseks on kogu majanduse edenemisele. Nii on selge, et sarnaste õpetuste mõjul vanad feodaalse korra seltskondlised vormid ikka rohkem ja rohkem pinda enda alt kaotasid ja uute ideede survele uutele seltskondlistele elu-vormidele aset pidid andma.

Võib arvata, et noorele keisrile Aleksander, I., kes just XIX. aastasaja algul troonile astus, need ideed ja voolud, mis XVIII. aastasaja lõpul valitsesid, mitte tundmata ega võõrad ei olnud. Ta asus kohe riigi keskastute ümberloomisele, kus juures see ümberloomine keisri vabameelsetest vaadetest riigi asjade peale tunnistust andis. Ta kogus oma ümber energilisi riigimehi, kes kindlad läänepoolsete ideede poolehoidjad olid ja kes mitte vähe selleks oma jõudu ei kulutanud, et neid ideesid ka Venemaale istutada. Keisri oma soovil töötati isegi Lääne-Euroopa riikide kujul rahvaesitusliste asutuste eelnõu välja, kus juures kahekojaline rahvaesituse süsteem oli ära määratud. Alamkojaks pidi olema riigivolikogu ja ülemkojaks — riiginõukogu. Kuid mitmesuguste mõjude ja olude sunnil ei läinud korda seda kavatsust elusse viia. Keisri kavatsused leidsid ainult Soomemaa kohta täitmist.

Selsamal ajal tekkis neis ringkondades, kes keisrile lähedal seisid, julge mõte, pärisorjust riigis ära kaotada, aga ka see kavatsus ei läinud sisemiste kuber-

mangude kohta täide. Siiski võib julgesti öelda, et kui keiser Aleksander I ise nii energiliselt ennast Baltimaa asjadesse ei oleks seganud, talurahva seaduse uuendus läinud aastasaja algul siin mitte läbiviidud poleks saanud.

Juba Katarina Suur pööris oma tähelepaneku selle mitteloomulise majanduslike vahekorra peale, mis Baltimail mõisnikkude ja talupoegade vahel valitses, kuid sel ajal ei olnud valitsuse katsetel, siin talurahva seisukorda parandada, tõsisemaid tagajärgi. Alles kui keiser Aleksander I. troonile astus, asuti täie energiaga talurahva küsimuse juure. Ja tõepoolest ei kannatanud see küsimus enam ka viivitamist. Talupoja isik ja varandus oli mõisniku omandus, ja et mingisuguseid määrused ei olnud, mis mõisnikkude õigust selles asjas oleks kitsendanud, siis ei olnud ekspluateerimisel, mida talupoegade kallal toimetati, mingisugust piiri. Mõisnikul oli õigus talupojale üks kõik kui suuri kohustusi peale panna, tal oli ka õigus igal ajal talupoja varandust ära võtta, sest ka talupoega ennast võis ta müüa, pantida ehk teise talupoja vastu ümbervahetada. Talurahva kohta valitses täieline seaduse lagedus, ja sellepärast pole imeks panna, et vahete vahel talurahva keskel agrar-rahutused elule tekkisid, mille mahasurumiseks sõjariistus jõudu vaja läks.

Aja jooksul muutusid kohaliku elu tingimised nii palju, et rüütelkonna enese seas katseid tehti talupoegade seisukorda parandada. Kõige tähelepanemise väärlisem selles asjas on, et mõned mõisnikud oma isiklises algatusel oma talupoegade tarbeks määrused andsid, milles talurahva õigused ja kohused enam-vähem kindlaks olid määratud. Oli isegi juhtumisi, olgugi, et väga haruldasi, kus mõisnik ise ennast õigusest talupoja isiku kohta lahti ütles ja sel kombel oma mõisas pärisorjuse kaotas.

Eestimaa maapäev, silmaspidades valitsuse vaateid, otsustas oma erakorralisel koosolekul 1802. a. talupoe-

gadele õigus anda maad eluaegselt tarvitada ja tarvija surma korral seda kas lesele ehk lastele päranduseks jätta. Peale selle määrati, et talupoega võib ainult siis kohast välja ajada, kui ta oma koha korratumasse olekusse on jätnud; ühtlasi määrati ka mingisugune kontroll mõisnikkude üle, et viimased talupoegadele üle jõe käivaid kohustusi peale ei paneks. See maapäeva määrus leidis kõigekõrgemalt poolt kinnitust.

Siiski ei võinud kõikidel neil määrustel prakti- lisi tagajärgi olla, sest et tarvilise selgusega ei olnud ära määratud järeldused, mis nende määruste rikkumisele järgneksid. Ja nii oligi kahe aasta pärast seesama küsimus uuesti maapäeva ees harutusel. Sel maapäeva koosolekul seati kokku nõndanimetatud regulatiiv, ühtlasi töötati välja talurahva seadus, mis käsitas talurahva kohtu ja politsei korraldust. Samal 1804. aastal leidis nii hästi regulatiiv, kui ka talurahva seadus, peale selle kui neis valitsuse poolt õige suuri parandusi oli tehtud, kõigekõrgema võimu poolt kinnitust.

Regulatiivi järele tuli talurahva kohustusi vahetõttu kokkukõlasse viia talurahva käes tarvitada olevate talukohtade suurustega, ja kui talupoeg nõuab, siis ka tarvitada oleva maa omadust arvesse võtta. Talupojale anti õigus ka mõisnikuga lepinguühendusesse astuda.

Mitte kaua peale selle, kui regulatiiv kinnitust oli leidnud, andis Aleksander I. rüütelkonnale mõista, et regulatiiv veel mitte talurahva küsimust lõpulikult ei otsusta, vaid et sellel alal täielikumaid uuendusi tuleb ette võtta. Aga et keiser varsti pärast seda Lääne-Euroopa asjadega väga seotud oli, siis jäi Eestimaa talurahva reformide asi soiku. Alles pärast Tilsiti rahu- lepingut kinnitati Peterburis vürst Kurakini eesistumisel komitee, kellel ülesandeks oli Eestimaa talurahva seisukorra parandamiseks eelnõu välja töötada. See komitee pidas väga energiliselt oma koosolekuid ja selgesti oli näha, et komitee arvamise järele talupoja õigus oma

maa peale kindlustatud peab saama, samuti kavatseti kohustusi ja orjust märksalt vähendada, kui seda 1804. a. seaduses ette oli nähtud. Selle vastu leidis aga rüütelkond, et mingisugusid enam-vähem mõjuvamaid järelandmisi talupoegade küsimuses teha ei või, vastasel korral ähvardavat mõisnikka majandusline kokkulangemine. Kahele korrale saatis rüütelkond oma esitajaid Reterburi, et 1804. aasta seadust seal kaitseda. Aga kõik need püüded ei annud tagajärge; just vastupidi, mõjusid selleks kaasa, et keiser kindla käsu andis, et 1804. a. regulatiiv jõusse ei või jääda, vaid selle asemel uus tuleb välja töötada. Ühes sellega tegi keiser rüütelkonnale etteheite, et viimane ei täida neid käskusid, mis temale mitmele korrale antud, ja anti mõista, et need käsud igal tingimisel peavad täidetud saama.

Niisugustel tingimistel tuli erakorraline maapäev 1811. a. kokku. Sel koosolekul harutati küsimust, kas mitte kohasem ei oleks kui rüütelkond oma õigustest talurahva isiku peale lahti ütleb ja sel kombel pärisorjuse kaotab, kui et valitsusele võimaluse annab. maa agrar oludesse vahelesegada, seda enam, et see vahelesegamine ähvardas teataval määral mõisnikkude omanduseõigust kitsendada nende maade kohta, mis talurahva käes tarvitada. Küsimus otsustati maapäeval selles mõttes, et pärisorjus tuleb kaotada ja vaba talurahva seisus luua, kuna aga mõisnikud oma õiguse maa peale alal hoiavad. See otsus tehti 24. veebruaril 1811. aastal ja on talurahva vabastamisele esimeseks sammuks.

Talurahva vabastamise eelnõu leidis keiser Aleksander I. poolehoidmist, kuid mõnede peensuste läbitöötamine ja tähtaja küsimuse harutamine, millal talurahvas vabaks peaks saama, nõudis kaunis pikka aega, ja alles 1816. aastal võis see seadus keisrile kinnituseks ettepanud saada, kuna 23. mail kinnitus järgnes.

1816. aasta 23. mailkuu päeva seadusandlise aktiga loodi Eestimaa talurahvale järgmine õigusline seiskord:

Talupojad omandasid endile isiklise vabaduse, mis küll mitte kohe, aga alles 14. aasta jooksul maksvusele hakkas, seaduses äramääratud talupoegade kategooriate järgi. Kõik talupojad pidid aga juba 1830. a. vabad olema. Peale selle oli see vabadus sellega kitsendatud, et talupoegadel õigus ei olnud kubermangu piiridest välja rännata ehk linnadesse asuda. Nii oli talurahvas maa asemel kubermangu külge köidetud.

Kõik varanduslised, peaaesjalikult rendi küsimused mõisnikkude ja talupoegade vahel otsustatakse vabalepingutega, ilma kellegi vahelesegamiseta ehk valitsuse asutuste kontrollita. Töökohustuste ja rendimaksu määrade kohta pidid pooled vabalt kokkuleppima, kuna ainsamaks reguleerijaks selles asjas pakkumine ja nõudmine jäi, kus juures nõudmine maa järele talurahva poolt muidugi kasvama pidi, juba loomulikult rahva arvu kasvamise läbi, ja ka sellepärast, et talurahvas oma kubermangu külge oli köidetud.

Talurahvas kaotas kõik oma õigused maa peale, mida ta oli pidanud ja harinud, kuna need seadusemäärused, mis varemalt talurahva maatarvitamise kaitseks olid antud, oma jõu kaotasid. Rüütelkonnale jäi piiramata õigus kõikide maade kohta, mis mõisade piirkonda kuulusid, mahaarvatud need vähesed kroonu ja kirikute maad, mis kubermangus olemas. Nii jäi kõik maa kubermangus rüütelkonna absolutseks omanduseks. Talupoegadel oli ainult õigus ostu teel maad omandada, selle hinnaga, millega korda läks mõisnikuga kokkuleppida.

On selge, et 1816. a. seadus Eestimaa agrarpoliitika pöördepunktiks sai. Kõikides eelkäivates seadustes ja määrustes toonitati sunduslikku agrarolude reguleerimist mõisnikkude ja talurahva vahel, kuid 1816. a. seadus lõpetas selle põhjusemõtte, asemele seadides vaba võistlust maa tarvitamise olukorras, maaomanikkudele jättes piiramata omavoli (proisvol) oma maaoman-

duse kohta. Selles suhtes tuli 1816. a. seaduse nõrk ja mitterahuldav külg mõne aja pärast avalikuks, sest muutunud tingimiste juures oli mõisnikkudel kasulik oma mõisade piirisid laiendada. Ja hakkasidki mõisnikud talumaid enda mõisate külge liitma. Et mõisate piirisid ümmarguseks teha, selleks hävitati sagedasti mitte üksinda üksikud talud vaid ka terved külad, nii et läinud aastasaja nelja- ja viiekümnetatel aastatel valitsus sunnitud oli kohalistesse agraroludesse ennast segama, avaldati määrused, mis kitsendasid mõisnikkude õigusid maade tarvitamises. Tähelepanemiseväärt selle juures on see, et 1816. aasta seaduse kinnitamisest umbes 50. aastat enne mööda läks kui talupojad nii palju jõudu olid võtnud, et võisid talusid endile pärisomanduseks osta ja niiviisi maaomanikkudeks saada.

1816. a. seaduse kõrge tähtsus seisab selles, et ta talurahvale isiklise vabaduse andis, ja selles suhtes etendab see seadus maa kultuurilises edenemises suurt osa. Sellest ajast on isiklises õiguslikes vahekorras lõpulikult hävitatud feodaalsed vormid ja vähemalt põhimõttelikult talurahvale õigus tunnustatud vabaks elamiseks ja elukutse valikuks. Vaatamata selle peale, et kõik kohtu, politseiline ja administratiivline võim maal rüütelkonna kätte jäi, on Eestimaa talupoeg väsimata töö varal enesele teed rajanud võitluses olemise eest, ja sel teel on tal korda läinud võita omale nii mõndagi sellest, mida talle andmata jätnud puudulikud seadused. Üks on vastuvaidlemata selge: kohalik talurahvas oma riigiustavusega ja kohusetruudusega kõikide kogukondliste ja seisusliste kohustuste vastu on küllalt ära teeninud, et tema seisukord kindlamaks muutuks kui seda maksvad seadused teevad. Uurimine näitab, et igasugused abinõud, mis valitsus selles suhtes tarvitusele võtab, tänuvääriliselt maa sotsiaalse olukorra peale mõjuvad.“

* * *

Kõnedele järgnevad

tervitustelegrammid ja tervituskõned.

Esimesena kanti ette riigivolikogu tervitus, millele rohkesti riigivolinikka oli allakirjutanud oktoobristidest peale tööerakonnani. Telegrammis sooviti vabastatud Eesti rahvale õnne ja avaldati lootust, et Eestimaa varsti omale kohase maaomavalitsuse saab.

Isiklikult tervitavad:

Eestimaa kuberner jäägermeister Verjovkin:

„Olen õnnelik, et täna valitsuse esitajana teid võin tervitada Eestimaa talurahva vabastamisega — selle vabadusepühaga. Praegune koosolek, kogu Tallinn, näitab, kuidas rahvas seda päeva — ajaloolist sündmust — hindab. Veel ei ole need reformid, millele Aleksander I aluse pani, lõpul. Ma võin aga siiski teile viimase Peterburi reisi põhjal kinnitada, et valitsus omale üheks põlevamaks ülesandeks on võtnud neid reformisid lõpule viia, mis takistavad elu loomulikult edenemast. Veel on viimased jooned visata, ja siis on töö lõpul. Tervitan teid ja soovin, et teine vaba aastasada, millesse homme astume, Eestimaale õnnistust tooks. Ma näen eestlasi kultuurrahvana ja tean, et teie kõik seda väga hästi usute, et õige töö ja edu siin ainult siis võimalik ja kõige viljakam on, kui suure Venemaa käsi seda toetab, kellega Eesti kubermang oma huvides palju aastasadasiid juba ajalooliselt on seotud.“

Mõisnikkude peamees parun Dellingshausen:

„Täna võime pidutseda. Esimesest otsustavast sammust meie kultuuriliseks edenemiseks on sada aastat möödas. Kõigi mõtted on täna ühe ja sellesama asja peale koondatud. Saja aasta eest vabastati tagasihoidlik (skromnõi) Eesti talupoeg pärisorjusest ja nüüd astub ta ajaloo-näitelaval teise vabasse aastasajasse rah-

vana, kellel on usku tuleviku sisse ja jõudu eduks. See on kindel pant. Eestimaa mõisnikkude nimel tervitan teid ja soovin, et need reformid, mille järele maa januneb ja mille peale Eestimaa mõisnikud juba 11. aasta eest valitsuse tähelpanemise juhtisid — see on maa-omavalitsuse uuendamine —, lähemal ajal teostatud saaksid ja et meie eeloleval heledal ajajärgul üksteise kõrval oma väikse kodumaa ning suure isamaa kasuks võiksite tööd teha.“

Ev. Luteri usu konsistooriumi esitaja praost Krause:

„Saja-aastaseks vabastamisepäevaks soovin ma sulle Eesti rahvas Ev. Luteri usu vaimulikkude nimel õnne. Ristiusk peab vabadust igaveseks andeks, ta tõstab orjased põrmust üles ja juhatab vaba inimesi õigele priiuse-teele. Selle ülesandega on Ev. Luteri usu kirik ka Eestimaal ja Eesti rahva keskel töötanud, kurjail ja häil päevil. Ja sind, armas Eesti rahvas tahame ja töötame meie senisel viisil selle igavese andega edasi teenida.“

Tallinna linnapea J. Poska:

„Tallinna linna-omavalitsus tervitab täna südamest nende orjade järeltulijaid, kelle isa-isad 1816. a. pärisorjusest vabastati. Meie linnad ei tunne pärisorjust, nad olid Baltimaal ainukesed kohad, kus vabaduseaade enast elul hoidis. Siin oli kodanikkudel juba ammu omavalitsus käes, mille järele maa alles praegugi veel janu-neb. Loodame ja usume, et uue vaba aastasaja lävel ka maakohad igatsetud omavalitsuse kätte saavad. Mu herrad, meie ei tohi unustada, et see vabadus, mis käes, meid ka kohustab. Ta kohustab tööd tegema, visalt tööd tegema. Ainult visa tööga võib vabadus tarvilist vilja anda.“

Eesti Kirjandusseltsi asemik õp. Reimann:

„Vabastatud talupoja vaimlise jõu tundemärgiks seisab siinsamas lähedal tore hiiglaehitus, millel nimeks on

„Estonia“, see on tõlgitult — Eesti rahvas. Eesti Kirjanduselts soovib ja loodab, et Tallinn alati oma väärtava kolme taevatütrelle — kunstile, kirjandusele ja teadusele — lahti hoiab. Nagu tuletornid Lasnamäel julgele meremehele Tallinna rahuadamasse teed juhatavad, nii juhtigu ka kunst, kirjandus ja teadus Tallinna maad ja rahvast, kes kolme taevatütart lahtiste kätega vastu on võtnud — in aeternum.“

Tartu seltside esitajanna Jaan Tõnnisson:

„Tervitavad: Eesti Rahva Muuseum, Eesti Nooresoo Kasvatuse Selts Tartus, Põhja-Balti Keskkomitee ja Eesti Rahvameelne Eduerakond. Tänapäev on terve Eesti rajal pidupäevaks, kuigi naabrikubermangus Eesti talurahvas hiljem pärisorjusest vabastati. Eesti alandlikku põllumeest, kes 600 aastat pärisorjuse all äganud, näeme meie nüüd vaba mehena, täis enesetunnet ja võitlusehinnuõiguse järele. Olgu tänapäev meile uueks taganttoekajaks selles kultuurilises võitluses suure Venemaa kaitse all.“

Lätlaste asemik adv. Tshernjavski:

„Seesama tähtis päev, mis Eestimaa täna pühitseb, jõuab lätlastel 25. aug. 1917. a. kätte. Läti sõjapõgenajatele abiandmise komitee nimel tervitan naabrirahvast eestlasi sel tähtsal ajaloolisel päeval.“

*

Rohkearvuliste telegrammide reast, mida juubelpidustuse puhul oli saadetud, olgu alamaljärenevad avaldatud.

Rootsi rahvuslisenoorsooliit saatis „Tall. Teataja“ kaudu telegrammi, milles Eesti rahvale saja-aastase vabaskaamise puhul tervitusi ja õnnesoovisid läkitab. Telegrammile oli allakirjutanud liidu esimees. Upsala ülikooli prof. J. Colmodin.

*

Kahetsen väga, et ma talurahva vabastamise sa-
janda aastapäeva pühitsemisele ei saa sõita. Läkitan sü-
damliku tervituse ja soovin soojalt Eesti rahvale edas-
pidist õitsemist meie kalli kodumaa kasuks.

Riiginõukogu liige parun Schilling.

*

Eestimaa talupoegade orjapõlvest vabastamise 100-
aastast mälestuspäeva meelde tuletades ja selle sünd-
muse otsustavat tähtsust tõekstunnistades avaldab „Pea-
linna Teataja“ toimetus lootust, et maaomavalitsuse täie-
line ümbermuutmine ja agraar-uuendus lähemas tulevi-
kus üheõiguslise olukorra maa kõige rahvuste keskel
kindlaks määrab ja kõikide Eesti rahva klasside aine-
lise ja kultuurilise arenemise pandiks saab.

„Pealinna Teataja“.

*

Tervitame vabaduse juubelpäevaga.

„Võru Teataja“ toimetus.

*

Tifliisi Eesti asundus ja Selts saadavad kodumaale
südamlikka tervitusi sel kõrge pidulikul 23. mail, kus
Eestimaa talurahva vabastamisest keiser Aleksander I.
poolt sada aastat täis saab.

Seltsi eestseisus.

*

Tervitan soojalt Eestimaa kubermangu talurahvast
pärisorjusest vabastamise sajanda aastapäeva juubeli pu-
hul. Avaldan lootust, et uue aastasaja algus tähtsaks
saab elanikkude üksikute kihtide kindla ühinemise poolest
ühiseks tööks, ühise kodumaa kasuks.

Riigivolikogu liige Brevern.

*

Moskva Eesti asundus, vaimus täna vanade väge-
vate kalevlaste linnas viibides, ühineb Teie pidustu-
sega Eestimaa talurahva pärisorjusest vabastamise sa-

janda aastapäeva juubeli puhul ja soovib oma kodumaale edaspidist kultuurilist edenemist. Tema on selles kindel, et see aeg enam kaugel ei seisa, kus maa uuendus tarviliselt lõpule viidakse.

Moskva Eesti Selts. Elisabeti Eesti koguduse konvent. Ülevenemaaline Eesti Põllutööametnikkude Selts. Moskva Eesti Üliõpilaste Selts. Korporatsioon „Viroonia“. Riia Eesti Üliõpilaste Selts.

*

Tervitame Teid esimese vabaduse kiire puhul, mis meie paljukannatanud kodumaad saja aasta eest tagäsi valgustas. Sellel tähtsal päeval vaimustab meid mõte, et see aeg juba ligi on, kus ühes emakese Venemaa võiduga ühise vaenlase üle, kes ka meie viletsuse allikaks on, ka mälestatav vabadusekiir heleda leegina loitama lööb.

Hinge ja südamega Teie

Petrograadi Eesti Hariduse Selts.

*

Petrograadi Kalev ühineb ajaloolisel päeval ühises mõttes Eesti seltsidega.

*

Petrograadi Eesti Üliõpilaste Selts avaldab Eestimaa talurahva saja-aastasel vabastamisepäeval lootust, et see vabastamise töö, millega saja aasta eest algus tehti, lähemas tulevikus lõpule viiakse ja kohalikud elanikud võimaluse saavad tõsiselt vabadust tarvitades oma vaimlisi jõudusid avada ja tõsiselt eduteele asuda.

Volitusel P. Treiberg.

*

Aastasaja eest Tallinnamaa orjaõosse tunginud valgusekiir saagu heledaks päevaks, et kõik öövarjud kaoksid ja julgelt elaks Eesti oma paremat elu.

Eesti Üliõpilaste Selts.

*

Tartu Eesti Naisseltsi ja naiste häälekandja poolt soojemad tervitused Eestimaa talurahva vabastamise 100-aastase mälestuspäeva puhul. Eesti naine tuletab sügava tänutunde ja rõõmuga rahva vabastamist meelde, mis ka temale uued elu väljavaated ja vaba arenemise avas. Rahva vabadus ja igakülgne arenemine olgu meile ka tulevikus kõikidele ühiseks elu eesmärgiks.

*

Tervitame Eestimaad saja-aastase vabaduse-juubeli puhul ja soovime tulevikus vabamatel tingimistel veel suuremat edu.

„Sakala“ ja Viljandi seltsid: „Koit“, Põllumeesteselts, Hariduseselts, Laenu- ja Hoiu-ühisus, Krediitühisus, Linatööstuse-ühisus ja Lugesiring.

*

Eestimaa talurahva vabastamise 100-aastase mälestuspäeva puhul soovime Eestimaa suguvendadele südamlikult õnne parema rõõmupüha tundeid jagades ja jumalaõnnistust soovides temale tema töös Eesti rahva parema tuleviku loomiseks.

Põltsamaa Eesti seltsid.

*

Tervitame vabaduse-koidu juubeliga ja soovime õitsemist vabadusepäikse kiirte all.

Võru Eesti Põllumeesteseltsi nimel

esimees Grünberg.

*

Eestimaa eestlaste tänasel suurel mälestusepäeval soojalt kaasa tundes tervitame suguvendi.

Põltsamaa alevivalitsus.

*

Tervitan orjaahelate saja-aastase langemispäeva puhul. Soovin kallile kodumaale kiiret täielisele kodanlisele üheõiguslisele jõudmist ja jõudsat rahvuslise kultuuri edenemist.

Renning, Rostovis Doni ääres.

*

Kirjanduslise Ringi eestseisus Tallinnas saadab Eesti seltsidele, kes tänasel tähtsal ja heledal päeval pidulikule aktile kokku kogunud saja-aastase Eesti talurahva pärisorjusest vabastamise mälestamiseks, oma südamlise juubeli-tervituse.

Esimees Jvan Gorshkov.

*

Telegramm keisrilt.

Teisel päeval jõudis keisrilt Eestimaa kubernerile järgmine telegramm:

„Andke Eestimaa kubermangu seisuste ja seltskondliste asutuste esitajatele nende poolt avaldatud truualamlise armastuse ja ustavuse tunnete eest Minu südamlik tänu edasi.

Usun elanikkude tunnete südamlikkust ja nende valmisolekut Meie suurt isamaad kaitsta“

Nikolai.

*

Eestikeelse pidukõnega

esines toimetaja G. E. Luiga. Kõneleja selgitas, et 23. mai 1816. a. vabaduseakt veel kaugeltki Eesti rahvale seda vabadust ei annud, mille peale Eesti rahval õigus oli ja mida rahvas vajas. Linnupriius oli halb priius ja selle priiuse ülistamiseks ei oleks iseäranis põhjust, kui mitte see priius seemneks poleks olnud, millest meile käesolev vabadus välja kasvis ja mis veel edasi kasvab ja täieneb.

Kõneleja ei salga, et vabastamise-ajajärgul ka maa pärisherrade hulgas mehi leidus, kelle südametunnistus sundis neid häält tõstma orjade, Eestimaa talupoegade viletsa elujärje parandamiseks. Vabastatud Eesti rahvas oskab nende teeneid vääriliselt hinnata ja Eesti ajalugu ei unusta neid. Samuti oli Eesti rahva õnneks, et vabastajal keisril Aleksander I. vaba ilmavaatega kasvatajad

olid, kellelt keiser omale vabamad vaated omandas, mida ta riigivalitsemisel pärast tarvitas.

Vabadus ei ole meil veel tänini täielik, puudub veel palju, mille peale vabalt rahval loomulik õigus. Aga siiski oleme hiiglasannudega edasi jõudnud. Kui meie isa-isad, kes 100. aasta eest elasid, hauast tõuseksid, ei tunneks nad tänapäevast Eestit enam ära. Eesti talumees on suures enamuses maaomanik, eestlased on linnades majade omanikud. Eesti laevad sõidavad merel. Tuhanded Eesti nooredmehed õpivad kõrgemates õpeasutustes. Eestil on kunstikojad, on kirjanus ja ajakirjandus. Eesti rahva varandus ulatab üle poole miljardi kuldrubla. Meie esivanemad, kui nad endi haudades seda kuuleksid ja teaksid, võiksid rahulikult puhata: nende higi ja vaev ei ole tuulde läinud!

Eesti rahval seisab ees vaimline vabanemine. Sooviga, et Eesti peatselt ka vaimliselt vabaks saab, lõpetab kõneleja tormiliste kiiduavalduste all oma kõne.

Ja kui selle järele vägev „Mu isamaa“ kõlas, siis oli saalis vähe neid leida, kelle silmades pisar poleks läikinud

*

Muljetest siin kirjutada, oleks ilmaaegne. Juubeli aktuse muljetest annab kõige parema pildi K. Kotsari kirjutus selleaegses „Tall. Teatajas“, mis väikeste lühendustega järgmine:

Pidulik aktus realkooli saalis.

Lased vaate üle ehitud piduruumide. Saalis kui ka rõdudel seisjad on enamasti kõik need, kelle esivanematele 1816 a. 23. mai vabaduse andis. Võõraid on ainult üksikud.

Moodsates piduriietes inimesed. Ei, seal nurgas on veel üks Vana Eesti. Sinine kuub vasksete nõõpidega, valge lai kodukoetud särgi krae, kintspüksid, tufiga müts hallide juukste peal. Tugev Eesti põllumehe kuju, aga nägu tuletab Vene Tolstoid meele. Vana Põhjakas. Süda

läheb äkitselt röömsaks ja julgeks. Niisuguse iseloomuga mehed on see tüvi olnud, mis Eesti raskete tuulte all kasvas ja vastu pidas. Vanamees, sinu koht oleks olnud seal kusagil ees loorberipuu all, et kõigil näha oleks, missugusele mehele saja aasta eest vabadus Eestis tuli!..

Riigilaul. Vene keeles. Ma mõtlen, teda oleks veel soojemalt lauldud, kui võimalik oleks olnud Eesti keeles laulda.

Notaarius Linnamäe lai rind kerkib kõnetooli tagant üles.

Kõne ilmub teises kohas — jäägu ta siitkohalt välja.

Keskkõnes loetakse see kõigekõngem käsk Vene ja Eesti keeles ette, mis 23. mail saja aasta eest vabaduse lubas.

Lühikene lõpusõna kõneleja enese poolt.

Riigilaul.

Tervitustelegramm paljude riigivolikogu-liikmete poolt

Tormiline ja kauakestev hurraa!

Adv. M. Pung peab talurahva vabastamisest pika kõne. Vabadus tuli aegamisi. Läänes olid uued vaated tekkinud, mis ka siia tungisid jne.

Koorilaul.

Eestimaa kuberner hakkab valitsusevõimu esitajana kõnelema.

Saja aasta eest anti Eestimaa talurahvale isikline vabadus, aga sellega ei olnud veel kõik antud. Vabadus on edenemise võimalust annud. Nüüd võib juba rohkem anda. Selle kohta, mis veel anda tahetakse, valmistatakse Peterburis kuuldavasti eelnõusid, et neile seaduslist käiku anda. Siis võib edenemine täielikult minna, kohaliku maa ja riigi kasuks.

Mürisev hurraa.

Uued tervitused Eesti rahvale ta saja-aastase vabaduse juubelil. Neid toovad kordamisi rüütelkonna esitaja, siis Luteruse usu vaimuliku seisuse esitaja, linna

esitaja linnapea J. Poska, ja viimaks veel lätlaste poolt, Eesti Kirjanduse Seltsi poolt V. Reiman ja mitme Tartu seltsi poolt J. Tõnisson.

Mis sõnades? Mis on sõnad! Tähtsad on niisugusel silmapilgul tundmused, ja need olid lainetavad. Igas hääles oli midagi, mis südamest tuli. Oli rõõmu, et saja aasta eest midagi suurt oli sündinud, midagi nii suurt, et selle avaldamiseks sõnu veel ei olegi. Oli usku ja lootust, et meie nüüd kivinenud mineviku juures ei seisa, vaid et paremale tulevikule vastu läheme. Ja koosolejate käteplagin tunnistas iga kõne järele, et kõik sedasama arvavad, mis kõnelejad ilusasti sõnades on avaldanud.

See oli, mis tuju tõstis ja südant kiiremine tuksuma ajas.

Toimetaja G. Luiga kõne „Priiuse tulekust“ õhkus sellest samast tundmusest, mis juba alanud oli. Ja kui siis lõpulaul „Mu isamaa, mu õnn ja rõõm“ tuli, kui need tuntud helid, mis ühtegi eestlast külmaks jääda ei lase, realkooli saalis kostsid, siis oli juubelipäeva võit südamele üle täielik. Ja meie tundsimine, et meie armastame seda kohta, kus meie esivanemad sajad aastad on kannatanud, kus meie emad orjadena on nutnud ja isad tummalt vägivalda alla heitnud, seda meie rahva vere ja higiga niisutatud ilusat Eestimaad. —

See tundmus rinnus, viimased lauluhelid vaikinud, tuli lahkumine, et astuda alla uue aastasaja sisse, hari-likusse halli elusse.

Oli kahju. Aga „Mu isamaa mu õnn ja rõõm“, seda ei või ainult lauluga tunnistada, vaid see nõuab piduliste, Eesti tegelastelt, keda realkooli saal 23. mail ühendab, üht pikka ja ennastsalgavat tööd. Lahkumine oli sellele vastumine. Seda tunnistasid tõsised näod, mis usku äratasid, et 23. mai 1916. a. uueks Eesti kodu ehitamise jõuallikaks on saanud.

* * *

J. Sitska
(Vaata lhk. 90).

V. Rahvapidu „Lootuse“ aias.

Pidulikule aktusele pääsis ainult väike osa kodanikka, sest realkooli saali ruum on piiratud. Sellevastu võttis ruumikas „Lootuse“ aed tuhandeid vastu, kuid ka siin tikkus ruum kitsaks jääma, nii et paljudel hilisematel tulejatel värava taha tuli jääda. Isegi naabrimajade katustele oli õige rohkesti uudishimulikka kogunud, kes, kui mitte pidustusest enesest osa võtta, siis vähemalt pidustust pealt vaadata tahtsid.

Vaikne ja soe maikuu õhtu. Loodus just kui tun-

dis vabastamise-juubelile kaasa. Siin ja seal kõlasid linnas muusika helid. Rahval ülendatud meeleolu. Üürikeseks ajaks olid ununud koledad sõjaraskused, iga eestlane püüdis lühikeseks ajakski rinda piduliku tunnetega täita, rõõmsana ennast näidata kodumaa rõõmpäeval, vabastamise juubeli-pühal. Sest mis homme saab, kes seda teab! Kas vaenlane varsti meie kodumaa piiridesse ei tungi, või missugused teated väeliinilt omaste ja kallimate kohta koju jõuavad — Jumal seda üksi teab! Aga ometi — kodumaa, täna tahan ma üürikeseks ajaks oma isiklised mured unustada, tahan rõõmus olla sinuga, tahan loota, et raskused lähevad mööda, et sa karastatult tuled välja suurest sõjatulest ja samud vastu vabana vabamale tulevikule, parematele päevadele.

Lootus, missugust jõudu tema ei anna! Kui ei oleks lootust, siis poleks ka elu. Ei maksaks elada. Kui meie esivanematel raske orjuse ajal poleks olnud lootust paremate päevade, õnnelikuma tuleviku peale, — oh, siis oleks nende seisukord küll palju raskem veel olnud. Aga see lootuse säde Kalevi kojujõudmise peale andis neile jõudu ja vahvust ka kõige raskemaid koormaid kanda. Ja lootusest lage pole Eesti mees iialgi olnud. —

Lastekoori laul M. Kipperti juhatusel. See annab usku ja kinnitab lootust. Koorilaul J. Bergmanni juhatusel. See tõstab meeleolu, vaimustab, sütitab peidetud tuld rinnus. Ilulugemistel kannavad päevakohasid palasid ette hrad Pinna, Jungholz ja teised. Kõneleb adv. A. Birk, kuidas Eestimaa talupoeg maaomanikuks sai, J. Janson kannab ette kirjanik Ernst Petersoni kõne „Talumees linnakodanikuna“, ajakirjanik A. Veiler, „Vabastatud talupoeg linna käsitöölisena“ ja toimetaja R. Berendsen „Eestimaa vaimlisest arenemisest läinud aastasajal“. Need kaks viimast kõnet ilmuvad käesolevas raamatus lühendatud kujul.

Rahvameri võtab kõned vaimustusega vastu. Ja kui lõpuks ühiselt „Mu isamaa“ lauldi, siis oli selle vägeva ja eestlasele nii armsa laulu helid õhtuvaiikuses kaugele Tallinna uulitsatele kuulda.

Avalikud pidustused Tallinnas olid läbi. Õhtul oli veel kaks pidusööki, üks linnavalitsuse poolt korraldatud auvõrastele ja pidustuse juhatasele, teine Kanut-Gilde saalis seltskonnategelaste korraldatud.

* * *

Vabastatud talupoeg linna käsitöölisena

A. Veileri kõne 23. mail 1916. a.
(Äratrükk „Päevalehe“ 1916. a. aastakäigust.)

18. aastasada lõpeb. Käsitöös, mis kord teised seisused linnas enese alla paenutas, näeme meie õudset pilti. Hariduse laialikandjad tsunftid — minevikus püüdsid nad kõigile toeks olla — on Öhtu-Euroopas asutusteks muutunud, kes oma lagunemise päevi pikendavad elanikkude ekspluateerimise varal. Käsitöö ise poeb igapäevasest elust niivõrd kaugele, et temale raske on ligi pääseda. Määrused on valjud. Väljaspool tsunfti ei tohi olla käsitöölisi, kuid tsunfti pääsevad ainult üksikud.

Sedasama, mis Öhtu-Euroopas, näeme ka omal kitsal kodumaal. Ka Tallinnas on käsitööle raudne võru ümber tõmmatud. Harva pääseb keegi töökojaoomanikuks, meistriks. Neli nädalat prooviaega, siis pikad ja rasked õpipoisi-aastad meistrimajas, — kust keegi enne õpeaja lõppu lahkuda ei tohtinud, sest siis algasid õpeaastad uuesti — sellikstegemise aasta, pikk rändamise (vanderdamise) aeg ja lõpuks meistrikssaamise proovi-aasta, kus tulevasel töökoja omanikul peamure algas. Enne vastuvõtmist pidi ta meistri tütre ehk lesega ennast kihlama. Ei olnud meistri perekondades vabasid naisterahvaid, pidi tulevane töökoja omanik järke ootama. Juhtus, et noor meistriproua enneaegu emaks sai.

siis ei olnud ka mehel enam suurt lootust peremeheks saada. Olid naisevõtmise asjad joones, tuli meistritöö, tugevad liigid ja noor meister võetakse teiste töökoja omanikkude hulka üles. Nüüd alles näeme, missugust jõupingutust töökoja avamine inimeselt sel ajal nõudis.

Ei ole siis imeks panna, et eestlasi leiame kodumaa suuremas linnas käsitöölise hulgas 19. aastasaja algul ainult mõned üksikud. Ja needki ei tohi endid eestlasteks nimetada. Pagari, tündersepa, kullassepa, lihunikkude ja rätsepate tsunfti astumine on eestlastel täitsa keelatud. Ehk küll mõni meister valmis oli osalt ise-oma kasude pärast linnapõgenenud poisile õpetust andma, ei lasknud teised ametivennad eestlasi ametit õppima. Julges keegi väljaspool tsunfti tööd teha, karistas seadus teda valjusti. Et niisugune „Bönhase“ (võsajänes) üles leitaks, selle eest hoolitsesid tsunftimeistrid, sellid ja õpipoisid. Käsitöö oli üksikute monopool. Seda ainuõigust katsuti siis ka viimase võimaluseri oma kasuks tarvitada, kuigi terve linn selle all ägas. Kaugele tsunftid oma määrustega võistluse mahasurumises ja tarbainete valmistamise piiramises läksid, selleks toome mõned näitused Tallinna tsunftide vanadest juhatuskirjadest.

Mitte üks töökoja asukoht, õpipoiste ja sellide arv, tööaeg jne. ei olnud kindlasti ära määratud, vaid:

Pagarid võisid leiba ja saia ainult Saiakangi all müüa. Seal oli iga pagaril oma poekene (kokku 8 poodi). Üksteise järele küpsetas iga pagar kuu aega järgimööda kas peenleiba, timpusid ehk muud saia.

Tünderseppasid oli lubatud ainult teatud suuruses aamised valmistada, mis sellest möödust vähemad ehk suuremad olid, pekseti tsunfti ältermanni poolt puruks.

Kalamüüjaid, ka see amet loeti käsitööks, võis terve Tallinna kohta olla viisteistkümmend meest.

Kingsepa-töökodasid oli nii palju, kui mitu saapapoodi Kinga uul. ja Vana turu nurgal asus.

Habemeajaja ja tohtri amet käisid koos. Juukselõikaja laskis aadert, pani kuppusid, parandas haavu ja ajas habet.

Ehk küll habemeajaja meie aja arstiga ühel astmel seisis, pidasid lihunikud endid siiski peenemateks mees-teks. Näituseks ei lubanud tsunfti eeskirjad aadrilaskjate käest loomi osta, sest viimased käisid kõiksugu inimestega läbi, kellest teada ei olnud, kas nad terved ja küllalt viisakad on. Lihunikud ise olid aga väledad üksteise nahka üle lööma. Et võimalikult ruttu kaubast lahti saada, müüsid mitmed neist värsket ja head liha tangusliha nime all, mida alamrahvas odavama hinna pärast heameelega ostis. Sakslastele oli tangusliha müümine keelatud. Et võistlusele lõppu teha, andis tsunft määruse välja, mis igalt lihunikult, kes tervet liha müüs tangusliha pähe, üheks aastaks ära võtab ametipidamise õiguse.

Aitab ka neist näitustest.

Ikka selgemaks ja selgemaks läheb asjaolu, et senine korraldus enam kaua ei või kesta. Vanakesele antakse hoopisid juba kahest küljest. Ühelt poolt need, kes käsitööd tahavad õppida ja töökoja avamise on seadnud enesele eesmärgiks, teiselt poolt kodanikud, kellele tsunftid oma kitsendavate määrustega elu teevad kibedaks. Prantsusmaa, kust värsked aated üle Euroopa laiali kanti, oli esimene, kes käsitöö vabaduse juba 1776. aastal välja kuulutas. Iga kodanik võis nüüd vabalt seda käsitööd teha, mida ta omale kõige armsamaks ja tulutoovamaks pidas. Saksamaal hoidis keskaja korraldus kuni 1810. aastani ennast jalul. Siis tulid seadused, mis tsunftidele otsustava hoobi andsid. Sedasama pilti näeme ka Belgias, Hollandis, 1810. a. Ungaris ja 1857. a. Daanimaal.

Ka meie kodumaal küpsevad suured sündmused. 1816. aastal lastakse talurahvas vabaks. Esialgul on nime järele vaba talupoeg veel aastakümneid vana

kodukolde küljes kinni. Hiljem hakkab maarahvas laiali valguma. Uueks koondamiseks on linn, kus õhk tundub palju kergemana. Siin leiab maamees — väike koms õlal, linnuprii — peagi mitmesugustes mustemates ametites kas öövahina, kojamehena jne. teenistust. Mõni julgem ja hakkajam nukitseb kas salaja käsitööd. Nii mitmed töösaadused tulevad 19. aastasaja esimesel poolel juba nurgatagustest töökodadest. Kodanikud ostavad altkäe käsitööd heameelega: Ta on odavam, tihti isegi tugevam kui tsunftimeistri töökojast! Priviligeeritud käsitöölised on hoolega valvel. Nende pealekaebtusel jääb „põrandalune“ käsitööline, eestlane, mõnestki valmistatud tööst ilma, sest töö on salaja tehtud. Keegi vana Eesti meister jutustas mulle alles hiljuti, kuidas tema isa käest, kes Haapsalus ühe mõisniku juures kojameheks olnud ja salaja puutööd nukitsenud, tsunftimeistrite pealekaebtusel valmistatud riidekapp ära viidud magistraadi kuuri luku taha. Poeg, praegune meister, käinud kappi ära viimas. Teel rõhunud ta vankri peal salaja ukseviilungid põlvega sisse, „et nad, kuradid, mitte tervet kappi kätte ei saaks!“

Huvitusega tuleb ka seda tähendada, et Eestimaal isegi mõned mõisnikud, näituseks Kirna mõisa omanik — seda tõendavad kaks vana käsitöölist, — sel ajal teomehi käsitööd lasid teha, kusjuures valmistatud töö salaja linna müügile saadeti, enamasti herra tuttavatele. Nii tuli mõnigi koorem lihtsamat mööblikraami Kirna mõisast Tallinna. Linna väravas olid küll ragatkad ees ja vahid väljas, kuid vahtisid osati õigel ajal, kui koorem lähenes, kõrvale meelitada. Viina abil läks see vahest üsna kergesti korda, ehk küll linnamehed ise just viinavahiks välja olid pandudki. Mõõdaminnes olgu tähendatud, et sel ajal õige palju maalt salaja viina linna veeti. Linnas võeti viina pealt isäralist makstu magistraadi kasuks, nii et viinatoop um-

bes 40 kopikat maksma läks. Maal seda maksu ei olnud, Risti ja Raudalu kõrtsides võis viina umbes 14 kopikaga toop saada. Et salajast viina sissevedu ära hoida, olid vahid linnavärvatesse välja pandud.

Peale „vandersellide“ ja „võsa-jäneste“ kandsid käsitöö oskust oma jagu ka köstrid laiali. Köstri palk oli väike, peret ei saanud sellest ära elatada. Sissetulekute tõstmiseks peavad mitmed köstrid töökodasid. Näituseks on Rapla Karell üksi ligi paarkümmend tublit käsitöölist oma töökojast välja saatnud. Vanasti katsumi maal kõik kodus oma jõuga ära teha. Hiljem, kus elu teiste ülesannete kõrval ka töö jaotuse kaasa toob, asuvad kirikute lähedale, kihelkonna keskkoha, mitmesugused ametimehed, kes endid nüüd juba ainult käsitööst elatavad: kingsepä, rätsepä, puusärgitegijad jne.

Umbes sellest ajajärgust, 19. aastasaja esimesest veerandist, leiame kodumaal ka esimesi suurtööstuse idusid. 1820. a. on Tallinnas juba kaheksa vabrikut. Pappivabrik Lasnamäe veerul (õieti juba, nagu von Gernet arvab, 17. aastasaja lõpust pärit ja sellega kõige vanem vabrik Eestis), ta töötab Ülemiste järve veejõuga. 18. aastasaja lõpul kukub pappivabrik omaga sisse, siis tarvitatakse hulk aega vanu hooneid riidevanutamise töökojaks, kuni seal 1836. a. uuesti pappivabrik käima pandi. Järgmine suurem tööstuseasutus oli suhkruvabrik Marienbergi mäel, mere ääres, siis äädikavabrik Kadaka teel, peeglivabrik, vildivabrik, mis 1820. a. seisma jäi, riidevabrik, üks suurem töökoda, kus pesusinet valmistati ja peale selle veel üks rasvakiünla- ning seebi-keetmisevabrik. Ja see on kõik. Viimast nelja vabrikut kümnekonna töolisega võib küll õigemini käsitöökodadeks nimetada, kuid praegu ei ole vist tungivat tarvidust ajaloolaste nimetust nende kohta muuta.

Peale muu oli Tallinnas sel ajal ka mitu suuremat veskit: üks neist asus Harjuvärvavas (praeguse Tesloni maja kohal), teine Viruvärvavas (Schaitani maja

asemel), mõlemale andis sama oja jõudu, mis nüüdki linnä alt läbi jookstes Kalarannas merde voolab. Ka Laia uulitsa lõpul, vastu Rannavärava mäge, asus veski, kus vangid töötasid. Nimetatud veskit aeti hobuste abil ringi.

Kõige jõupingutuste peale vaatamata edeneb töösus visalt, sest ainuõigusline tsunftikorraldus, kes oma viimaseid elupäivi näeb, võitleb südilt. Alles siis, kui passiseadus 1863. a. välja anti ja talurahvas liikumiseks vaba võimaluse sai, tuli otsustav hoop, mis vanast korrast läbi löi. Veel mõni aasta ärevat rabelemist ja 1866. aastal pannakse ka meil käsitöö-vabadus maksma. Nii pühitseme meie tänavu õieti kahte juubelit korraga: saja-aastast talurahva pärisorjusest vabastamise päeva ja viiekümneaastast käsitöö keskaja köidikutest vabanemise päeva.

Nagu üle õõ muutub Tallinn.

Kui 1820. aastal 12.902 elaniku hulgast 5540 sakslast ja 4486 eestlast oli, siis leiame meie viiskümmend aastat hiljem — 1871. a. rahvalugemise ajal — 29.162 elaniku hulgast juba 15.697 eestlast ja 10.020 sakslast. Eestlane, vabakslastud maamees, on linnas arvu poolest juba esimesele kohale nihkunud.

Varsti peale talurahva liikumise vabaduse väljakuulutamist avatakse 24. oktoobril 1870. a. Peterburi—Tallinna—Baltiski raudtee, mis alguses aktsiaseltsi omandus on. Läbikäimise, juureveo ja töösaaduste väljasaatmise võimalused muutuvad põhjalikult. Kui seni maad mööda pealinna suvel kuni kaheksa päeva, talvel suure lumega vahest üle kolme nädala sõideti, siis tõi raudtee valmisaamine täieliku pöörde. Kümme aastat peale esimese raudtee avamist Eestimaal on Tallinnas juba 45.880 elanikku, seal hulgas 26.324 eestlast ja 12.737 sakslast, esimeste protsendiline arv on kümne aasta jooksul 51 pealt 57 peale tõusnud, viimaste oma 34 pealt 27 peale langenud. Juuretunud elanikud on peaaesjalij-

kult töölised, kellele asutatud vabrikud suurel määral tööd annavad. 29. detsembril 1831. a. toimepandud rahvalugemise ajal leiame meie Tallinnast juba 31 vabrikut ja suuremat töökoda.

Kapitaal, mis aktsiaseltsidesse ühinemiseks õiguse sai, alustab oma võidukäiku. Töökäsi on kümned tuhanded pakkumas, tarvitamine kasvab rahva keskel, kellele uued teenimise võimalused avanevad, kiiresti; juurevedu on hõlbus, raudteed ja mereteed käepärast, ettevõtted töotavad ja annavad ka määratuid kasusid — ja umbes kümne aasta jooksul tekib meil terve rida suuri aktsiaseltsisid: Balti puuvillavabrik, „Dvigateli“ vaguni-ehitusevabrik, „Volta“ elektritööstuse ettevõtte, Richard Mayeri keemia- ja Johanson'i paberivabrikud, Lutheri mehaaniline puutööstus, Tallinna tsellulosevabrik, aktsiaseltsid Franz Krull, Viegand, piiritusevabrikud Rosen ja Ko.

1897. a., kui Tallinnas vabrikuinspeksioon sisse seatakse, on siin umbes 90 vabrikut ja töökoda. Vabrikutes, kus aastane töösaaduste väärtus 6 miljoni peale ulatab, töötavad ligi 3500 töolist. 1905. aasta lõpul on Tallinnas 85 suuremat ning keskmist vabrikut ja 294 töökoda, 1915. a. lõpul juba 131 vabrikut ja 364 töökoda. Viimased hiiglatehased Koplis on meie kõikide silma all elule tärnanud ja praegu on Tallinnas juba ligi 16.000 vabrikutöolist, tervel Eestimaal veidi üle kahekümneviie tuhande. Nii on siis vabrikutöölise arv 10 aasta jooksul viiekordseks kasvanud.

Hariduse poolest madalal astmel, teistest eraldatud, ei näinud Eesti käsitöölisel esialgul vajadust lõbu järel olevat. Üksteisest lahus rühkisid nad kodus igaüks oma ette tööd teha. Vahetevahel astub ka mõni neist meelelahutuseks „viinahoovi“ Narva maantee ääres sisse, kust väljasttulinud mustakunstnikud, ratsutajad ja köietantsijad etendusi andsid. Et rahvast rohkem kokku tuleks, ratsutasid kunstnikud tihti kirjutes riides läbi uulitsate ja

kõndisid paari sülla kõrgustel kompadel ringi uudishimulikult teise korra akendest sisse vahtides. Hiljem, kui läbikäimine kasvas, tulid balaganid, karusellid jne. Rahvapidad ja esimesed Eesti näitemängud saavad alles 70. aastate paiku alguse.

Peale käsitöö vabakslaskmist läheb enne oma paar-kümmend aastat mööda, kui meie Eesti käsitöölise keskel ühinemise püüdeid hakkame märkama. Meie leiame küll ärksamaid käsitöölisi, kes paremale järjele on jõudnud, juba 1875. aastate ümber mõnestki seltsist, kuid iseseisvale esimesele käsitööliseseltsile — see on Tallinna Eesti Käsitöölise Avitamis-selts — pannakse alles 1897. aastal alus.

Siiaamaani on nimetatud selts ka kõige suuremaks käsitöölise organisatsiooniks Eestis jäänud, praegu on tal ligi 1100 liiget. 1905. aasta kiire vaimline tõus lõi küll terve rea uusi töölise organisatsioonid elule. Nende eluküünal kustus aga peagi, mitte sisemise jõuetuse, vaid välise surve mõjul. Selle raske ajajärgu elas Käsitöölise-selts siiski üle, ehk küll aastat neli hinge kinni tuli pidada.

Pärisorjuse ärakaotamine avas eestlasele tee käsitööstusesse ja pani hiljem käsitöö vabastamisega ka suurtööstusele meie kodumaal kindla aluse. Umbes viiekümne aasta jooksul on Eesti tööline selle astmele jõudnud, kus meie praegu teda näeme. See üleshoovav jõud, mis nii kiirelt edasi viib, on meie töölise selge tuleviku kindel pant.

Sellel järjestedeneval seisukohal, kus Eesti tööline praegu asub, ei tõuka teda ükski tagasikiskuv vool enam alla, kui tugev see ka ei oleks. Oraspõldu, mis pead ajanud, ei lämmata enam öökülm ega halla.

Täna mälestame Eestimaa talurahva 100-aastast vabastamise-päeva. Ka töölistel, kes meie veri sellest verest ja luu sellest luust, kes pärisorjuse ränka koormat 700 aastat kannud, on põhjust sellel ajaloo-

lisel silmapilgul seisatama jääda. Arvamised, kuidas seda päeva pühitseda, võivad lahku minna, võib olla ei arva mõnedki tarvilikuks täna pidukuube selga tõmmata, kuid vaikselt mäletab ta seda päeva siiski omas põues.

Igatiüks, kellel oma rahva tulevik kallis, jääb seisatama, viskab uuriva pilgu minevikku ja vaatab tõsiselt enese praeguses ümbruses ringi, ja sealt leiab ta seda hiiglatööd, mis pärisorjusest vabastatud eestlane saja aasta jooksul korda on saanud. Ajaratas on meid esimese verstaposti juurde kannud, saja aasta pärast jõuame teise juurde, kuid seda ei näe meie ega meie laste silmad. Lubame siis ja töötame täna, et ka meie selleks kõik jõu kokku võtame, et kolmas ja neljas põlv meid niisama tänulikult mälestaks, nagu meie seda oma isa-isade kultuuritööga teeme, sügavas leinas Pühajärve, Mahtra ja Anija meeste sammeldanud kalmuküngaste ääres seistes, kes oma tervist ja elu on ohverdanud selleks, et meile priiust võita.

* * *

Eesti rahva vaimline arenemine vabal aastasajal.

Toimetaja R. Berendseni kõne.

Kui vastust otsida küsimuse peale, missugune oli meie rahva haridusline järg saja aasta eest, siis peame, kui meie hariduslise järje äramääramiseks lihtsa kirjao skamise võtame, tunnistama, et Eesti rahvas kirjao skamise poolest juba kaua enne „priiuse“ tulekut teiste Euroopa rahvaste seas silmanähtaval kohal seisis. Selle tähtsa asutuse ajalugu, mille eest meie rahvas nii vähe hoolt kannab ja mis oma katkise katusega ja upakile vajunud seintega sagedasti tee ääres nagu pealekaebajaks meie rahva hoolimatusele seisab — meie rahvakool, — tema juured ulatavad kaugele, juba vana rootsiaja sisse. Kuid vanem veel kui rahvakool on kodune õpetus.

Juba aastal 1724 hakkasid õpetajad hoolega kirjamõistmist Eestimaal edendama. Meie Luteruse usu kirik, — meie ei tohi talle ärateenitud ja väärilist tänu mitte keelata, — on kirjamõistmise edendamises palju ära teinud. Protestantism pole hariduse vastane, ja see on väga palju kaasa mõjunud selleks, et juba üsna vanast ajast peale meie rahva liikmete hulgas, selleaegsete orjade hulgas, õieti vähe neid leidus, kes mitte lugeda ei mõistnud. 1729. aastal uuendati Eestimaal rootsiaegseid koduseid katsumisi. Need „kodused katsumised“ täitsid osalt rahvakooli aset. Peakool ehk „leeriõpetus“ on meie maal ikka olnud. Leeris nõuti, et noored inimesed peavad lugeda oskama ja ristiusu õpetust, s. o. viis peatükki, mõistma. Kes kodus, ehk koolis ei olnud lugema õppinud, see pidi seda leeris tegema, muidu jäeti „leeri kinni“. Ev. Luteri kirik nõudis, et iga koguduse liige peab „kirja mõistma“.

Nii edenes meil vanast peale kirjamõistmine. 1751. aastal vastasid Eestimaa kirikuõpetajad sellekohase järelepärimise peale konsistoriumile, et külakoolisid pea igas külas on. Kus kooli ei ole, seal õpetab kirikuõpetaja ühe ärksama talupoja lugema, ja see õpetab edasi teisa. 1789. aastal asutati Viigalas, Hallikul, Ääsmal ja Kandlel kindlad korralikud rahvakoolid. Rahvakoolis õpetati lugemist, usuõpetuse 5. peatükki, kirjutamist ja kirikulaulmist. 1784. aastal nõuab valitsus, et mõisal olgu oma teomeeste ja sulaste laste õpetamiseks vallakoolid, kus „õpetab üks talupoeg, kellel hea tundmine on.“

Nii astus Eestimaa talurahvas oma suures enamuses kui kirjaoskaja rahvas priiuse tulekule vastu. Rohkem, kui kool, mõjus kodune õpetus, mis meie maal õige heal järjel on olnud ja mida kirik õhutanud. 1816. a. antud „Tallorahva Kässo raamat“ nõudis, et mõisad peavad rahva jaoks koolisid asutama, iga tuhande elaniku kohta üks kool. Muid määrusid meie selleaegse rahva-

kooli kohta „Käso raamatust“ ei leia. 1819. aastal asutati alaline koolide komitee, kes rahvakoolide kohta juba kindlamad määrused välja töötas. Kuid siin tuli juba esimesena see avalikuks, kuidas mõisnikud, kes enestel enam ei arvanud rahva vastu kohustusi olevat, ennast koolide ülespidamisest lahti püüdsid päästa. Selle tagajärg oli, et talurahvast ennast sunniti kooli üleval pidama. Vaba talupoeg, olgugi et see vabadus nõnda ütelda „linnovabadus“ oli, sai siis juba esimest korda tunda, et vabadus ka tema kandjale teatavad kohustused peale paneb, millest meie talupoeg varemalt mitte ei teadnud.

1832. aastal avaldati uus kiriku-seadus. See kiriku-seadus nõudis, et iga täiemõistuline koguduse liige peab kirja mõistma. Leeriõpetus pidi selleks kindlustuseks olema, et inimesed lugeda oskavad. Rahvakoolide katsumine tehti kirikuõpetajatele kohuseks ja paljud kirikuõpetajad on koolide katsumisega koolitööd märksa edustanud. Küll seisis selleaegne kool täiesti kiriku mõju all, ja terve koolitöö programm seisis lugemisõpetamises, kirjatähtede tegemises ja usuõpetuses, kuid hoolimata kõigist neist puudustest mõjus see töö, mida meie rahvakool juba sel ajal tegi, suurte tagajärgedega meie rahva kultuuri tõusmisele kaasa, sest keegi ei saa ometi salata, et kirjamõistmine see esimene tegur on, mis rahvast tema hariduslises edenemises edasi võib aidata.

Kui palju sel ajal kirjamõistmine meie maal edenenud oli, seda näitab kõige paremine kindralsuperdenti Reini aruanne, mis aastal 1837 ilmus. Selles oma aruandes kirjutab kindralsuperdenti Rein, et eelmisel aastal, see on 1836. aastal, Eestimaal 5350 noort inimest leeriõppusel olnud. Nende 5350 inimese hulgas olnud ainult 485 inimest, kes leeri tulles lugeda pole osanud. Leeri ajal, see on õigem ütelda mitme leeri ajal, sest enne ei lastud leerist lahti, kui et pidi lugeda oskama, —

R. Berendsen

Jaubelipidustuse juhatuse liige.

õppinud sellest 485 inimesest peale 300 inimese lugema, ainult umbes 100 jäänud neid, kes lugemist pole kätte saanud, nende seas ka teatav arv nürimõistusega inimesi, kes üleüldse lugema ei saa.

Seesama kindralsuperdient Rein teeb õpetajatele ettepaneku trahvikoolisid asutada ja nende kaudu kirjamõistmist rahva seas edendada, kui muidu ei saa. Õpetajad aga leiavad, et trahvikoolide asutamine ilmaaegne oleks, ja vastavad, et seda tarvis ei olevat, sest rahvas ise püüda kirjamõistmisele. Seda peetavat häbiks, kui keegi lugeda ei oska.

1856 aasta Talurahva Seadus määras kindlaks, et iga 300 elaniku kohta rahvakool olgu. 1875. aastal anti vallakoolide kohta uued määrused, mis kohustas mõisasid vallakoolide ülespidamisest osa võtma. Arvustikuteadetest on näha, et 1879. aastal mõisad maksid koolide ülespidamise kuludeks Eestimaal üle 50 tuhande rubla, vallad maksid aga rohkem, umbes 61 tuhat rubla. Koolide arv kasvas nüüd ka jõudsalt, 1860. aastal oli Eestimaal rahvakoolisid 228, aastal 1880 aga ulatas rahvakoolide arv 517 peale, peale selle 13 kihelkonnakooli ja 2 seminaari.

Nagu ettetoodud ajaloolisest materjaalist näha, oli meie rahvast juba priiuse tuleku puhul, see on 1816. aastal, suur protsent kirjamõistjaid. Muidugi ei julge meie praegusel ajal ajaloolase Huppeli väidet kinnitama hakata, nagu oleks Eesti rahvas juba 18. aastasaja algul niivõrd kirjaoskaja olnud, et 8—9-aastased lapsedki lugeda oskasid. Igatahes oli selleaegne Eesti oma hariduseastme poolest kaunis kõrgel järjel; sellest tunnistab muu seas ka see, et ajalooteadete järele 18. aastasajal sada raamatut Eesti keeles ilmus, see on kokku arvatud kõik, niihästi vaimuliku kui ka ilmaliku sisuga, raamatud. Et eestlastel sel ajal haritud klass, ehk veel vähem kodanikkude klass, puudus, siis peame arvamata, et need sada raamatut maarahva, see on orjade

tarbeks olid kirjutatud, sest need, kes mõisast lahti, vabad olid, kui ka linnade kodanikud, pidasid eestikeelseid raamatuid endale võõraks ja häbistavateks ja toitsid endi vaimu ainult saksakeelse vaimutoiduga. Kui nüüd Eesti keeles juba sel ajal raamatuid välja anti, siis tunnistas see sellest, et Eesti rahval raamatute järele huvi oli ja et kirjamõistmine siin õige arenenud pidi olema.

Kui nüüd seda vaadelda, kuidas haridusekäik esimesel vabal aastasajal on läinud, siis peame tunnistanama, et 23. maikuu päev 1816. aastal ka Eesti rahva hariduslisele tõusule suureks tõukejõuks oli. See, mida meie praegu endi kallimaks varaks peame, meie kunst ja kirjandus, on läinud aastasajal, kus eestlane juba isiklist vabadust maitstes, suuri õisi ajanud. Rahvakool ja kodune õpetus oli pinna pannud, mille peal tärkav hariduse taim võrsuma hakkas. Meie kirik, nagu juba alguses tähendatud, on kirjamõistmiseks omalt poolt palju kaasa aitanud, sellega ühes ka muud kultuuri-tööd teinud. Et kirikulaul korralikult kõlaks, selleks nõudsid kirikuõpetajad, et rahvakoolides kirikulaulu õpetamise peale suurt rõhku tuleb panna. Meie rahvas on alati lauluarmastaja olnud, ja ta hing on luulega läbi imunud; seda tunnistavad meile meie rahva laulud. Kirikulaulude õppimiseks oli meie rahval vastuvõttlik pind. Laulusid õpetas rahvakool, sellepärast pidid ka rahvakooliõpetajad ise lauluarmastajad ja laulumehed olema. Meie vanemaid kooliõpetajaid valmistasid köstrikoolid, hiljemalt kihelkonnakoolid ja veel hiljemalt seminaarid ette. Esimene seminaar asutati enne 1850. aastat Jädiveres. Kõikides neis selleaegsetes ja ka hilisemates kõrgemates rahvakoolides, mis meile kooliõpetajaid ettevalmistasid, pandi laulmise peale suurt rõhku. Kirikulaulu kõrval harjutati koorilaulu. Köstrite ja kihelkonnakoolide juurest läks laulukooside mõte ka vallakoolide juure, ja ärksamad vallakooliõpetajad tegid juba aegsasti 19. aastasaja algul lau-

lukoorigega algust. Noored inimesed käisid koolimajades koos laulu harjutamas. Sagedasti käidi üsna kaugelt, mitme versta tagant koos laulu harjutamas, ilma et vaeva ja raskust, ehk väsimust tähele oleks pandud. Need laulukoorid on esimesed meie rahva vaimlise seltskondlise elu avaldused ja hiljemine kasvavad neist laulu- ja muusika-seltsid välja. Vaevalt oli „Vanemuine“ Taaralinnas omale aluse pannud ja „kandle“ kätte võtnud, kui Kalevi kantsis, Lindanissas, „Estonia“ ja „Lootus“ Eesti laulu ja muusikat edendama ruttasid. Ka maa ei maganud. Rakvere „Kalevi-poeg“ ärkas elule. Aga kõige vanemaks maa-seltsiks Eesti kubermangus tuleb Jüri Muusika-seltsi pidada, kes hiljuti ka oma poolesaja-aastast juubeli pühitses. Hiljemalt tekkisid teised seltsid, aga meie seltsidest kõige vanemateks tuleb pidada just laulu- ja muusika-seltsa, kes enne, kui neil kinnitatud põhjuskirjasid oli, laulukooride näol elutsesid ja lauluga meie rahva rinnus Vanemuise kandli imehelisid meele tuletasid.

1872.—1883. aastani olid ka Aleksandri kooli Abikomiteed meil seltskondlise elu avaldajateks. Vabastaja keisri nimelise kooli loomine leidis üle Eestimaa igal pool sooja poolehoidmist. Aleksandri kooliga taheti vabastamise sündmusele Eestis jäädav mälestusemärk luua, ja ühesuguse soojusega, nii Liivimaal kui ka Eesti kubermangus, võttis rahvas Aleksandri kooli korjandusest osa. Et need lootused, mis Aleksandri koolis kehastamist pidid leidma, täide ei läinud, selles pole igatahes mitte Eestimaa rahvas süüdlane. —

Üheks suureks kultuuriliseks teguriks rahvaste elus on kirjandus. Kui kaheksateistkümnemal aastasajal Eestimaal kõigest sada raamatut ilmus, siis tõusis see arv üheksateistkümnemal aastasajal mitme ja mitmekordseks. Ilmusid trükist nii hästi lõbusad ajaviiteraamatud,

millede sisu enamasti tõlgetest ja magusasisulistest jutukestest koos seis, ilmusid aga ka õpetliku sisuga ja kooliraamatud. Nimetama peaks siin C. Malmi koolilugemiseraamatut „Laulud ja Lood“, mis veel üsna hiljuti meie vallakoolides tarvitusel oli, enne kui Carl Robert Jakobsoni „Kooli Lugemise Raamat“ teda eemale sundis jääma.

Tekkis ka tähelepandav ajakirjandus. Kui Liivimaa meid kuni aastasaja keskpaigani ajakirjandusega oli valgustanud, tõmmas Tallinn sellest ajast peale, kui Jaak Järvi oma „Virulase“ välja saatis, rohkem tähelepanemist oma peale. Jakob Kõrvi ajas oma „Valgusega“ aastasaja lõpupoolel head äri, kuid kahjuks oli see „valgus“, mis Kõrvi „Valgus“ üle maa laiali laotas, osalt õige pimestav valgus, mis rahva meeli küll ärevusega ködistas, rahva silmi aga õige vähe selgitas. Siiski teatav ja ka üsna tuntav teenus oli temalgi; ajaleht, see uuema aja seitsmes suurriik, leidis rahvahulkadesse teed, tekitas huvi ja kasvas tarvidust trükitud sõna järele. Ka „Ristirahva Pühapäeva Leht“, olgugi, et puhas kirikliku vaimu kandja on olnud, on sellega suure tüki kultuuritööd ära teinud, et ta tarvidust ajakirjanduse järele rahvahulkades on kasvatanud ja nüüdsetele suurematele poliitika- ja päevalehtedele teed ettevalmistanud.

Nii pea kui vaba talupoeg omale kirjandusest silmade selgitust oli leidnud, istus ta maha ja mõtles järele, kuidas uuema aja kohaselt ühisel jõul ja nõul oma majapidamist tõsta. Ärksamad mehed hüüdsid teisi üles põllumeesteseltside asutamisele. Ja esimesena astub Tallinna Eesti Põllumeeste Selts Eesti kubermangus tööle vaba talumehe — põllupidaja seisukorra parandamiseks, tema majanduse tõstmiseks. Nimeetatud põllumeesteselts on praegugi üks suurematest mitte üksinda Eestimaal ehk Balti kubermangudes, vaid kogu

üle riigi.*) Tallinna eeskujul tekkisid üle kubermangu põllumeesteseltsid elule, nii et nüüd, kus meie teise vaba aastasaja sisse astume, meie maa tiheda majandusliste ühisuste ja seltside võruguga kaetud on. Siinkohal ei tohi tähendamata jätta, et kõik teised majanduslised ühised, mis meil praegu olemas, nagu laenu-hoiuühised, tarvitajateühised jne. põllumeesteseltside sigitatud on. Põllumeesteseltside koosolekutel on mõte üles võetud ühistööd edendada ja ühistegevuse varal oma seisukorda parandada. Mõte läks välja põllumeesteseltsidest ja see mõte leidis teostamist. Nüüd tunneme, et nõrgad ja jõuetumad oleme üksikult, tugevad ja kindlad aga ühiselt, kus üheskoos ühelmeelidel veame ja tõmmame, koormaid kanname ja kanda aitame.

Aastasaja lõpul tuli meie rahval raske vapustus üle elada Oigluseta olukord, mis ennast tunda annab nii maaomavalitsuses, kooli ja kiriku üle valitsemises ja emakeele tarvitamises, kui ka korraldamata agrarolulid olid põhjusteks, et rahutuselaine, mis sel korral üle riigi voolamas oli, ka meie maale ulatas. Vaba Eesti talupoeg tundis, et talle ülekohtu tehakse, kui teda oma koduste asjade korraldamisest eemale tõrjutakse, ametisasutustes Eesti keelt ei lubata tarvitada ja valitsus maa-asjades ainult peotäie põliste rüütlite käes hoiatakse. Selle juure tuleb arvesse võtta kibedat maapuudust, mis viimasel ajal ennast teravalt tunda annud, ja ülekohtuseid rendi- ja teoorjuse tingimisi, mis mõnes mõisas veel kuni kõige hilisema minevikuni on suutnud püsima jääda. Kõik see aitas selleks kaasa, andis otsekohe põhjust neile kurbadele sündmustele, mis 10—11 aastat tagasi meie maal aset leidsid. Haavad on liig värsked, et neist rääkida maksaks. Kuid teisest küljest oli see kurb aeg omast kohast suur

---

*) Tol ajal arvurikkam ka kogu selleaegses Venemaal riigis.

iseteadvuse tõusmise aeg. Veri on kõige tugevam maa väetis. 1905.—1906. aasta vägivalda verest on tõusnud meile hariduseseltsid, mis tänapäev koolisid ja raamatukogusid omal kulul üleval peavad. Meie met-sanurga näitelava asemele on astunud teatrid, mida tänapäev vaba eestlane uhkusega igale väljamaalasele võib näidata. Endine suitsutare, ja siin — kuninga tütar „Estonia“! Missugune vahe!

Ja see arenemine läheb päev-päevalt edasi, ja loodame, et veel kiiremas tempos. Meie esivanemate higi ja veri annab meile õiguse luuletajaga ühes päikese poole pöördä:

„Kaob kord eestlaste keele kõla,
Ära siis Sinagi tõuse ja ela!“

VI. Lõpusõna.

Ainult mõned aastad on vabadusejuubelist möödas, aga kui palju on muutunud selle lühikese aja jooksul!

Endist „Eestimaa kubermangu“ ei ole enam, ei ole enam „vabastatud Eestimaa talupoegi“, vaid selle asemel on iseseisev ja rippumata Eesti vabariik ja üheõiguslised Eesti kodanikud. Ja kui tänapäev lehitseme ajaloo-raamatu lehekülgi, mis räägivad Eesti talupoegade vabastamisest pärispõlvest keiser Aleksander I. „armust“, siis kõlab see otse kui unenägu. Aga unenägu ei ole ta ometi. Ja kui tänapäev kaalumisele võtta seda heatahtlikkust, mida mõned üksikud — ja ainult üksikud! — aadelisoo liikmed Eesti talurahva vabastamiseks ülesnäidanud, siis võime seda küll väga mitmet viisi arvustada ja mitmesugustel vaekaussidel mõõta. Kuid tõesti jääb püsima: Ka pimedal ja kurval orjuse ajal oli mitmesuguste vaadete ja püüetega mehi, olid ka teatavad „vabamad voolud“ ja vaated, millede tähtsust ka tänapäev Eesti talurahva vabastamise kohta pärispõlvest salata ei saa, kuigi seda vahest teisiti hindame, kui meie eelkäinud põlved seda tegid.

Ajaratas on kiiresti edasi veerenud. Viimaste aegade sündmuste käik on nii kiir ja vaheldusrikas olnud, et sellest õieti arusaadagi ei oska. Alles 1916. aastal nägid tulisemad isamaalased Eesti paremat põlve „Vene kotka tiibade varjul“, ootasid ainult õiglast ja uuendatud maaomavalitsust, kus eestlased oma kodusid asju võiksid lahendada rahva keeles ja üheõiguslisel alusel seniste maa pärisherradega! Isegi autonoomia oli kui kuulmata

sõna, mida avalikul koosolekul noor, julge ja südi poliitikamees Jüri Vilms esimesena puudutas. Ka kaugemale nägijadki Eesti poliitikamehed ei võinud tol ajal piiratud autonoomiast kaugemale näha. Ja seda ei võinud neile pahaks panna, — ajad muutuvad, ja ühes sellega ka meie.

Käesoleva raamatu ilmumine on mitmesugustel põhjustel viibinud, ja nüüd näeb ta päevavalgust koguni teistsugustel oludel, kui 100-aastase vabaduse-juubelit pühitseti. Sellepärast, võib olla, tundub tema sisu ka mõnele võõrastav, tähtsuseta. Aga kui arvesse võtta seda meeleolu ja neid tundeid, mis Eesti rahvast täitsid 1916. aastal vabaduse-juubeli pühitsemise puhul, ja kui mõõdaläinud sündmustikku vaimusilmade eest mööda lasta, siis kerkib vist igalühel elav pilt silmade ette sellest ootuste ja lootuste ajast, milleks meie 1916. aastat eriti Eestimaa kohta nimetada võime.

Kui kokkuvõtta kõikide nende kõnede sisu, mis — nii palju kui teada — juubelipidustuse puhul peeti, siis leiame õieti, et üks üleüldine põhiheli neist kõigist läbi kõlas: Priius, mida 23. mail 1816. a. Eestimaa kubermangu talurahvale anti, ei olnud veel kaugelki see priius, mille peale Eesti rahval õigus oli ja mida talle, ta majandusliseks edenemiseks ja vaimliseks arenemiseks, hädasti tarvis oli. Eesti talupoeg, nii visa oma piüetes ja väsimata oma töös kui ta ka on, ei võinud linnu viisil õhust elada ega õhku oma kodukollet luua — ja isegi õhk oli teatavas mõttes maa-omandusõigusega ühenduses, — linnuprii „vaba“ Eesti talumees jäi ka vabaduse koidiku kumal paremaid päevi ootama, millal õieti vabadus võidule pääseb.

Vabadus pääsis võidule.

Mitte enam „heade eestkostjate“ soovil, ei kellegi armust, vaid ajaratta paratamata ringkäigust. Ja isiklisest tööst ja energiast. Sest kuni 100-a. vabaduse juubelin oli juba 1.758.217,02 tiinu maad Eestimaa kuber-

mangus talurahva pärisoma, ostu teel omandatud — ja seda vist mitte kellegi armust! Siin kohal peab tähendama, et maaomandamises sammus Järvamaa eesrada, sest tervelt 91,66 protsendiga olid Järvamaa mehed talude pärisomandamises kõige ees.

On muidugi selge, et „vabadused“, mis 23. mail 1816. a. „kingiti“, koguni teistsugused olid, mida vabastamise juubelit pidutsev Eesti rahvas 23. mail 1916. a. tundis. 1816. aastal udu seest tõuseva koidu kuma aimaja olevus, — 1916. a. täielikult isikliselt vaba ja teovõimas kogukonna liige!

Kui võrd oli aga täielik seegi ülendatud vabadus 1916. aastal, see on vist veel kõikidel meeles, kes seda raamatut praegusel ajal loevad. Seisuslised vaheseinad kui enne, nii siis. Talurahval peale vallaomavalitsuse võimalus võetud maa-asjade juhtimisest osa võtta. Maa-päev, see kivilinenud rüütlite võimu ja valitsuse kants, püsis endist viisi, uhkelt ja rahulikult, olgugi, et need ise, kes selles kantsis istusid, aru said, et ajaloolistesse müüridesse praod sisse löönud. Ja kui juubelipidustusel sealt poolt ilusaid soovisid öeldi maaomavalitsuse uuendamise kohta, siis oli neis soovides mõista antud jälle sedasama, mis saja aasta eest: Nii palju, kui meile kasulik!

Sündrustiku keerdkäik on „meile kasuliku“ teooriale kriipsu peale tõmmanud. Võidule on peasenud rahvaste üheõiguslus ja enesemääramise põhimõte. Mõte, mida vabaduse idee kandjad Lääne-Euroopas omal ajal pooleldi rinnas kandsid, on teostamist leidnud. Mitte üksinda Eesti rahva juures, vaid ka teiste väikerahvaste juures. Ja tulgu ka mis tuleb, tõeks jäävad ikkagi kadunud J. Poska ajaloolised sõnad, mida ta Tallinna linnavolikogu pidulikul koosolekul 23. mail 1916. a. ütles: Eesti rahvas ei saa kunagi enam ori olema!

Ja Eesti rahvas on selle tuleproovi juba näidanud, et ta orjuse alla oma selga enam ei paenuta.

Kui hilisema mineviku tundmuste tõlgitseja ilmub see raamat ilma. Ühtlasi toob ta esile mälestusi kaugemast minevikust, mis kostavad meile kui

„nende mure muljutused,
nende piina pigistused,“ —

ja tähtsusetat ei ole meil neid tähelepanna.

*

Käesolevas raamatus on tarvitatud allikateks 1916. a. ilmunud Eesti ajalehta, ja neist väljavõtteid tehtud. Autorile lahkeks tarvitamiseks on lubanud oma kõnede käsikirjad: V. Reimann, K. Päts, M. Pung, J. Sitska j. t. Kurvastusega tuleb tähendada, et mitmed neist tulistest Eesti isamaalastest, kes 23. mail 1916. a. juubelipidustuse korraldamisest osa võtsid, vahepeal surma läbi lahkunud on; eestkätt olgu nimetatud J. Poska, J. Vilms, V. Reimann, R. Hurt ja A. Busch. Eesti hoiab nende mälestuse jäädavalt!

Mälestades minevikku, võtame õppust tulevikku.

